

Narodna in univerzitetna knjižnica
v Ljubljani

Č 241841

77

16

AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

ZA FILOLOŠKE IN LITERARNE VEDE
CLASSIS II: PHILOLOGIA ET LITTERAE

ZBORNİK INŠTITUTA ZA SLOVENSKO NARODOPISJE

TRADITIONES

ACTA INSTITUTI ETHNOGRAPHIAE SLOVENORUM

16

LJUBLJANA

1987

YU ISSN 0352—0447
TRADITIONES

ZBORNIK INŠTITUTA ZA SLOVENSKO NARODOPISJE
PRI ZNANSTVENORAZISKOVALNEM CENTRU
SLOVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI IN UMETNOSTI

ACTA INSTITUTI ETHNOGRAPHIAE SLOVENORUM
AB ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA CONDITI

UREJA — REDIGIT
ANGELOS BAŠ

IZHAJA ENKRAT LETNO — QUOTANNIS SEMEL EDITUR
ISN SAZU, NOVI TRG 3/III, YU-61001 LJUBLJANA

IZDAJE
INŠTITUTA ZA SLOVENSKO NARODOPISJE

PUBLICATIONES
INSTITUTI ETHNOGRAPHIAE SLOVENORUM

A. DELA — OPERA

- (1) Ivan Grafenauer: Slovenske pripovedke o Kralju Matjažu (*Zusammenfassung: Slowenische Sagen von Matthias Corvinus*). Ljubljana 1951, 262 pag. din 5.—
- (2) Josip Dravec: Glasbena folklor Prekmurja (*Summary: Musical Folk-Lore of Prekmurje*). Pesmi — Songs. Ljubljana 1957. LIX + 399 pag. din 14.—
- (3) Alpes Orientales (I) Acta primi conventus de ethnographia Alpium Orientalium tractantis, Labaci 1956. Ljubljana 1959. 200 pag. + XII tab. din 10.—
- (4) Milko Matičetov: Sežgani in prerojeni človek (*Zusammenfassung: Der verbrannte und wiedergeborene Mensch*), Ljubljana 1961, 277 pag. din 24.—
- (5) Niko Kuret: Ziljsko štehanje in njegov evropski okvir (*Résumé: La quintaine des Slovènes de la Vallée de Zilia [Gailtal] et son cadre européen*). Ljubljana 1963. 212 pag. din 23.—
- (6) Zmaga Kumer: Balada o nevesti detomorilki (*Summary: The Ballad of the Bride-Infanticide*). Ljubljana 1963, 126 pag. din 19.—

INSTITUTO VENEZOLANO DE INVESTIGACIONES LINGÜÍSTICAS Y LINGÜÍSTICAS
ACADÉMICAS DE LINGÜÍSTICA Y LINGÜÍSTICAS

YU ISSN 0352-0447
TRADITIONES 16, 1987

REVISTA DE LINGÜÍSTICA Y LINGÜÍSTICAS
ACADÉMICAS DE LINGÜÍSTICA Y LINGÜÍSTICAS

REVISTA DE LINGÜÍSTICA Y LINGÜÍSTICAS ACADÉMICAS DE LINGÜÍSTICA Y LINGÜÍSTICAS

TRADITIONES

REVISTA DE LINGÜÍSTICA Y LINGÜÍSTICAS ACADÉMICAS DE LINGÜÍSTICA Y LINGÜÍSTICAS

INSTITUTO VENEZOLANO DE INVESTIGACIONES LINGÜÍSTICAS Y LINGÜÍSTICAS

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA FILOLOŠKE IN LITERARNE VEDE
CLASSIS II: PHILOLOGIA ET LITTERAE

ZBORNIK INSTITUTE ZA SLOVENSKO NARODOPISJE

TRADITIONES

ACTA INSTITUTI ETHNOGRAPHIAE SLOVENORUM

16

LJUBLJANA

1987

4 241841

UREDIL — REDEGIT
ANGELOS BAŠ

241841

22-09-1987

0-4323

SPREJETO NA SEJI
RAZREDA ZA FILOLOŠKE IN LITERARNE VEDE
SLOVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI IN UMETNOSTI
DNE 3. MARCA 1987
IN NA SEJI PREDSEDSTVA
DNE 16. APRILA 1987

Tiskano s subvencijo Raziskovalne skupnosti Slovenije

POSVETOVANJE O SLOVENSKEM NARODNEM ZNAČAJU

CONSILIUM DE CHARACTERE HOMINUM NATIONIS SLOVENICAE

Od 5. do 7. novembra 1986 je bil na Bledu Plenum kulturnih delavcev Osvobodilne fronte na témo Razvoj in preobrazba slovenskega narodnega značaja v luči 4. točke programa Osvobodilne fronte. Od teh prispevkov objavlja naš zbornik tri, ki jih je treba upoštevati (tudi) v etnologiji...

Op. ur.

VPRAŠANJA SKUPNE SLOVENSKE KULTURNE ZAVESTI*

Anton Trstenjak

To je pravzaprav parafraza danes uveljavljenega obrazca: skupni slovenski kulturni prostor. Najprej so rekli »enotni«, potem pa so ugotovili, da »enotni« ne hote izključuje vsako različnost in tako izraža nekakšno nasilno poenotenje, ki ga v resnici nikjer ni, zlasti če ob tem mislimo predvsem tudi na zamejske Slovence, ki žive zunaj naše državne meje.

Vse to še bolj velja za vprašanje »enotne« slovenske narodne zavesti; saj zavest je tu subjektivna, doživljajska stran zgolj objektivnega zunanjega prostora. Kako naj ima Slovenec v Italiji ali Avstriji »enotno«, se pravi docela enako slovensko narodno zavest kakor Slovenec v Sloveniji? Lahko ima »skupno« zavest, se pravi, zavest narodne skupnosti in identičnosti, ne more pa imeti »enotne« zavesti, saj ga ločujejo državne meje, ki to narodno enoto dobesedno razdelijo, raztrgajo in razčlenijo, ne pa poenotijo.

Pa še drugo spremembo smo uvedli v ta obrazec. Navadno namreč rečemo: skupna slovenska narodna zavest. Tu pa smo namerno ponovili zraz »kulturna«, da ostaja parafraza s slovenskim kulturnim prostorom popolnejša. Ali smemo narodno zavest zamenjati s kulturno? Je to isto? Pojemovno gotovo ni isto. Narod ni isto kakor kultura. Torej tudi narodna zavest ne more biti isto kakor kulturna. Toda vzročno sta obe zavesti notranje povezani. Kako? Narodna zavest je možna samo na osnovi določene kulturne zavesti. Dokler se ljudstvo ne dvigne na zadostno kulturno višino, tako dolgo ima lahko samo zavest plemenske skupnosti, ne narodne. Narod je že višja stopnja družbenega razvoja, tista, na kateri se več plemen združuje v skupnem civilizacijskem prizadevanju v širšo družbo, ki jo družijo skupna kultura. To zakonitost v razvojnem dogajanju ljudskih plemen iz prvotnega, nerazvitega stanja na raven kulturne skupnosti in zavesti »naroda«, je dobro analitično razvil pri nas že pred pol stoletja France Veber, ki ga v zadnjih letih na novo odkrivamo (bolje: priznavamo).

Potemtakem se prava narodna zavest uveljavlja šele na kulturni stopnji; se pravi, da skupna narodna zavest pomeni zavest skupne kulture. Tako pa navadno tudi opredeljujejo »narod« sam, da je skupnost ljudi, ki jih družita

* Predelano besedilo predavanja na plenumu kulturnih delavcev OF 5. novembra 1986 na Bledu.

skupna zgodovina in kultura. Tu se je nehote vrnil še pojem zgodovine, ki pa v bistvu ni nič drugega kakor pojem kulture, samo ne v sinhronem, marveč predvsem v asinhronem prerezu. Saj se kulturni narod vedno isti s pojmom zgodovinskega naroda: narod brez zgodovine je narod brez kulture; in obratno: zgodovinski narod je kulturni narod. Zgodovino dela samo kultura. Ljudstva zapuščajo zgodovinske sledi v preteklosti samo s kulturnim delovanjem in s kulturnimi proizvodi (orodje, ogenj, stavbarstvo, pismenstvo, tehnični proizvodi ipd.). Tako pa je obenem takoj jasno, da zgodovinski narod ni isto kakor politični in državotvorni, da je lahko narod zgodovinski, to je kulturni, ne da bi bil imel svoje kralje in vojskovodje. Politično delovanje, politični delavci in politični narodi potemtakem ne sodijo neposredno v okvir kulture in zgodovine, zlasti če pomislimo na nešteta docela nekulturna in barbarska početja, ki jih povzročajo in zapuščajo za sabo ravno »politični voditelji«. No, to samo mimogrede.

Tako smo prišli do okvirne oznake in utemeljitve naslova: skupna slovenska narodna ali kulturna zavest. Ta res ni bila nikoli prav enotna, ne v zgodovini ne v sedanjosti.

Pravzaprav je to samo druga oznaka za pogost naslov: skupni slovenski narodni značaj. In če smo tu namesto značaja uporabili besedo zavest, potem nam zavest obenem pove, da gre pri tem za zavest slovenske narodne identičnosti. Kako in s čim se Slovenec v svoji zavesti isti, s kom doživlja svojo narodno identičnost in kako je z njo?

To je za nas vse še zmeraj, in v sedanjosti že kar vnovič vprašanje. Zato smo dali v naslov skupni slovenski zavesti vprašanje, in sicer celo v množini.

Teh vprašanj, boljše dejavnikov, ki vprašanja odpirajo, je več, in jih moramo vsaj nekaj naštet.

1. Slovenci smo razmejen narod

Razmejevali so nas v zgodovini in nas razmejujejo še danes. V zgodovini so nas razmejevali samo po avstrijskih deželah; smo pa bili domala vedno v isti avstrijsko-ogrski državi. Šele leta 1866 so beneške Slovence odtrgali od nje in jih dodali pod Italijane. Po razpadu Avstrije leta 1918 pa so razen primorskih Slovencev ostali zunaj jugoslovanske meje tudi Korošci in del porabskih Slovencev na Ogrskem.

Tako smo v zadnjih 70 letih huje razmejeni, kakor smo bili kdaj koli prej. Prej smo bili razdeljeni samo po različnih deželah, čeprav v okviru iste države. Tako so se med nami utrdili razločki med Tržačani, Goričani, Korošci, Kranjci, Štajerci in Prekmurci (rekli smo jim Vogri, ker so bili na Vogrskem), kar je še danes med ljudmi živo in daje pečat tako raznoterim značajem slovenskega človeka. Če bi ocenjevali »skupnost slovenske narodne zavesti« po deželnih razlikah, bi v naglici nehote rekli, da slovenskega človeka sploh ni, da so samo Štajerci, Kranjci, Korošci itn.

Vendar bi bila taka sodba hudo prenaglana. Saj veljajo podobni značajski razločki tudi za druge narode, pa imajo kljub temu enotno narodno zavest. Pomislimo pri Nemcih samo na razlike med Prusi, Bavarci in Avstrijci! Ali med Francozi: Bretonci in Alžačani itn. Ali pri Italijanih razlike med Lombardi in Napolitanci in Sicilijanci itn.

Etnologija ni brez zgodovine in političnih meja. Pravzaprav so politične meje kruta zarez v narodno celoto in skupno narodno zavest. In kako je do tega prišlo? Ne glede na politične dogodke, ki so tu gospodovalno vplivali na usode posamičnih narodov, moramo ugotoviti, da sta se tudi pojma narod sam in njegova zavest v premenah zgodovine in političnih dogodkov močno spremenila. Danes pomeni, kakor smo v uvodu omenili, narod kulturno skupnost, ki se je v zgodovini šele polagoma ustvarjala, oživila in oblikovala, medtem ko je nekdanj narod pomenil isto kakor politična, se pravi državna enotnost, narodna zavest se je ujemala z državno zavestjo. V ta namen je treba npr. študirati samo, kako so se narodnosti delile in oblikovale na srednjeveških univerzah, pa takoj spoznamo, da so bile takrat »nationes« nekaj drugega kakor danes.

Kakor hitro se razteza »skupnost narodne zavesti« prek državne meje v druge države, se v njej že razodevajo različnosti, ki so vse prej kakor »enotnost«. Na to nas v zadnjem času opozarjajo zavedni koroški in primorski Slovenci, češ naj v Sloveniji upoštevamo, da imajo tam ob skupni slovenski narodni in kulturni zavesti nehote tudi zavest drugačne državne pripadnosti, pač Italiji ali Avstriji, ne pa Jugoslaviji, in da to nehote tako ali drugače sooblikuje njihovo slovensko zavest. Zavedajo se namreč, da so kot državljani dolžni obenem sodelovati in prispevati s svojim delom v skupno kulturno in gospodarsko zakladnico države, v kateri živijo. In če ob vsem tem delujejo obenem v skupnem slovenskem kulturnem prostoru in prispevajo v njegovo zakladnico, je njihova naloga dvojna in dvakratna, skratka že nekoliko težja kakor tistih, ki se ne doživljajo kot manjšina s pripadnostjo kulturnemu prostoru zunaj njihove državne meje.

To čutimo in doživljamo ob njih tudi mi, kadar z njimi razpravljamo in načrtujemo kaj za skupni slovenski kulturni prostor. Njihova narodna zavest ima ob tem nekoliko različno vsebino.

To se še posebej stopnjuje pri tistih zamejskih Slovencih, ki ob vsej slovenski narodni zavesti zaradi trenutnih političnih in gospodarskih razmer morda celo rajši živijo onstran naše državne meje, kakor da bi živeli v okviru Slovenije.

Tu postaja skupnost slovenske narodne in kulturne zavesti res že kar nekoliko vprašljiva.

Ob tem se odpira vprašanje o zavesti narodne identičnosti. S kom se taki ljudje zmeraj bolj ali še zmeraj enako identificirajo? To vprašanje narodne identičnosti pri zamejskem Slovencu pa je vedno bolj priostreno pri naslednjih rodovih. Kdor ni bil rojen v Sloveniji, marveč v Italiji, in čigar starši so bili morda tudi že rojeni v Italiji, kako in koliko se bo še mogel ali hotel identificirati s skupno slovensko narodno zavestjo? Ali ne bo posledica tega rodovniško zgodovinskega procesa obledevanje te identičnosti? In kaj storiti, da ne bo bledele in da bo ostala živa, navzoča?

Še huje se to vprašanje slovenske identičnosti v zavesti zamejskih Slovencev priostri, ko pridejo sami z ugovorom, češ da zanje Slovenija sploh ni matična dežela, ker nikoli niso tu živeli, torej jih ni od nje »odtrgala« tudi nobena politična meja. Tako zlasti nekateri Korošci modrujejo, da so vso zgodovino živeli v Avstriji, nikoli v Sloveniji, torej je zanje matična dežela lahko samo Avstrija; Slovenija je samo soseda, skupnost z njo je jezikovna in narodna,

toda »matična« ni. Tu se torej že načenja »skupnost« in njena vprašljivost »o enakosti«; o pravi matičnosti tako ni govora.

Čeprav so to izrazi zavednih zamejskih Slovencev, vendar nosijo v sebi kali razhajajočega se razvoja v prihodnosti.

Razmejenost in neenotnost narodne zavesti še poglobljata staro razločevanje po nekdanjih kronskih deželah, ko se zunaj čutijo še bolj oddaljene in vidijo v Sloveniji še zmeraj predvsem Kranjce in Štajerce, vse manj pa Slovence. Stare kronovine skupno slovansko narodno zavest še vedno razmejujejo; saj vemo, da je enotna slovenska zavest mimo kronovin še razmeroma mlada; zasluga zanjo gre najprej Primožu Trubarju (»lubi Slovenci«); politično se je utrdila šele z letom 1848; je torej v tej zreli obliki stara komaj 150 let.

2. Slovenci smo mejni narod

Nismo razmejeni samo politično in v zavesti, marveč so nas res tudi v celoti »same meje«. Če namreč upoštevamo v Sloveniji tako imenovani obmejni pas in njegovo širino, tudi proti Hrvaški, potem je malone večina domovine v obmejnem pasu. Pravo središče, ki ni v obmejnem pasu, imamo samo v ljubljanski in celjski kotlini. Smo pač obrobni, marginalni narod. Same meje so nas; pravega središča, ki ni na meji, skoraj ni. Ni čudno, da v stari Avstriji tudi Ljubljana ni bila vsestransko primarno kulturno središče Slovencev; saj so za sedež slovenske univerze, ki naj bi jo šele ustanovili, predlagali tudi Trst in mimogrede še kako drugo mesto.

To ima za posledico, da hitro izpuhtevamo; meje so vedno ožje. Proces asimilacije ali prilagajanja in zlivanja s sosednjimi narodi je v obmejnem pasu hitrejši kakor v središču. Pospešujejo ga mešani zakoni in gospodarska izmenjava. Naravno je, da se prilagaja majhen narod velikemu in ne obratno. Zato tega ni treba takoj ocenjevati kot odpadništvo ali celo izdajstvo. Res pa je, da je v procesu asimilacije zmeraj v ozadju pomanjkanje narodne zavesti.

Majhnemu, obrobnemu narodu pač manjka veliko središče, ki bi ga s svojo sredotežno silo privlačevalo nase in krepilo zavest narodne identičnosti tudi obrobnim prebivalcem.

Pa še nekaj se dogaja tu ob meji, kar je pravzaprav cela Slovenija: majhen človek velikega nehotega gleda od spodaj navzgor. To velja tudi za majhen narod nasproti velikemu. Pravimo, da ima občutek manjvrednosti. Zato skuša z njim takoj govoriti v njegovem jeziku; in v tem je že osnovno prilagajanje; v tem že tako rekoč pomalem pred njim zginja. Tu ne potrebujemo nobene posebne psihoanalize. Obrobni narod je pač obenem primerjajoči se narod. Stalno se primerja s sosednjim, velikim narodom. Zlepa ne more misliti docela središčno, ker pač sploh nima velikega središča, iz katerega bi mogel delovati, misliti in čustvovati.

Ta drža od spodaj navzgor je tem manj vidna in prehaja zmeraj bolj v vodoravni zorni kot, čim bolj se oddaljujemo od meje. Ko gledamo na soseda iz svojega oddaljenega središča, ga gledamo že v horizontalni, enakovredni perspektivi. Če pa je tudi to središče samo preblizu »meje«, se tudi tu sproti spozabljammo in se ponujamo sosedu v njegovem jeziku, smo majhni pred njim.

Zanimivo je, da ima Slovenec pred Nemcem od nekdanj hujši občutek manjvrednosti kakor pred Italijanom. To so nam Avstrijci skozi dolgo zgodovino tako rekoč internalizirali; za tem danes bolehajo najbolj ravno koroški Slo-

venci. Saj koroški Nemeč, ki ima rad Slovence in rad celo slovensko govori, o njihovem položaju z obžalovanjem ugotavlja: »Najhujše je to, da Slovenci sami nočejo slovensko govoriti.« To je seveda tipični pojav nemčurstva, pojav mejnega naroda ob stiku z velikim, se pravi manjšine z večinskim narodom.

Posledica obrobnosti s pomanjkanjem velikega središča je, da prek meje dobesedno zginjamo. Pred 150 leti je bil npr. Celovec še pretežno slovenski, da ne govorimo o slovenskem življu, ki je v srednjem veku segal vse do vzhodne Tirolske in celo čez Semmering; saj je tam zapustil sledove slovenstva v številnih krajevnih imenih in nemalo tudi v značaju sodobnega Avstrijca. »Slovenski narod se ni v vsej zgodovini pomnožil niti za sto tisoč ljudi,« kakor je pravilno ugotovil Josip Vidmar pred letom dni v Nedeljskem dnevniku (13. oktober).

Pač pa je posledica vsega tega zlasti danes tudi močno opažen »beg možganov«. Selitev slovenskih možganov je bila v vseh časih pomemben dejavnik v majhnosti in maloštevilnosti našega naroda. To narodnostno hiranje v njegovi najbolj produktivni, ustvarjalni substanci je najbolj očitno v zadnjem času. Če se ponašamo, da do 600 naših odličnih znanstvenikov dela v svetovnih središčih, potem se moramo ob tem dejstvu hkrati tudi zgroziti. Mejni narod je pač preseljevalni, migracijski narod. Zmeraj sili čez mejo, ker mu je dom preozek. To radi poudarjajo zlasti Nizozemci; vendar jih to ne ogroža; saj so bili v tem obnem kolonialisti, kar pa Slovenci nismo, če izvzamemo v manjšem obsegu Prekmurce v Zahodni Kanadi.

Slovenec je v selitvenih tokovih bolj kozmopolit kakor narodnjak. Zato je docela krivično, da mu očitajo nacionalizem in šovinizem, ko zatrjuje, da je Slovenec; s tem vendar potrjuje samo svojo narodno identičnost ali istost. Čudna nedoslednost je v takem očitku: kar imajo veliki, ponosni narodi za svojo krepost, ko poudarjajo svojo narodno identičnost, to majhnemu narodu očitajo že kot napako in izraz šovinizma. Tu moramo biti odločni in poglobiti svojo narodno zavest. Končno gre tukaj za temeljno vprašanje človeških pravic in človekovega značaja: biti in ostati zvest samemu sebi.

3. Slovenci smo sprt, razdeljen narod

Pred desetletji mi je univerzitetni profesor, ki je bil prej dolga leta v Beogradu, po prihodu v Ljubljano razočarano pripovedoval: »Slovenci smo čuden narod. Srb je najprej Srb, potem dolgo nič, na koncu pa še malo komunist, če mu to kaže; Slovenec pa je najprej liberalec, klerikalec, komunist itd., potem dolgo nič več, na koncu šele tudi malo Slovenec; mi nismo narod, vse smo prej kakor Slovenci.«

Tako razočarano pripoveduje Slovenec, ki je bil rojen na Primorskem, je dolgo živel v Italiji, nazadnje prišel v Slovenijo, v svojo »obljubljeno deželo«, in tu zaman iskal skupno slovensko narodno zavest.

Pravijo, da je vzrok razklanosti slovenske zavesti značilna slovenska načelnost ali zvestoba principom. Misli, da je najvišja vrednota, da je zvest svojemu »prepričanju«. Res, krepost, ki ji je težko ugovarjati. Zvestoba načelom je resnična krepost. Imenujemo jo tudi poštenost. Slovenec je pošten, v poštenosti vidi vso svojo čast. Poštenost je povrh izraz, ki mu enakovrednega težko najdemo v kakšnem drugem jeziku. Torej v poštenosti je slovenska skupna posebnost, po kateri smo se do nedavnega razločevali in odlikovali sredi sosednjih narodov. Italijanski pregovor: »Če v Ljubljani zgubiš uro, dobiš na policiji

vrnjeni dve.« Pošten (odgovoren) delavec, obrtnik, (vesten) železničar, uradnik (brez podkupnine), služabnik (ki ni kradel), to so bile znane oznake slovenskega človeka. Zavedal se jih je: hudo mu je, ko spozna, da danes te kreposti hirajo, menda le vse preveč pod vplivom ljudi, ki vidijo ‚nadmodrost‘ v tem, da drugega prevarijo.

Toda po vsem tem se človek vpraša: ali ni tudi zvestoba svojemu narodu krepost? Ali ni tudi skupna slovenska narodna zavest krepost, zlasti ko gre za zvestobo tej kreposti? In, ali naj bo zvestoba temu prepričanju kakorkoli enaka nezvestobi še kakšni drugi kreposti in njeni zvestobi? Ali more sploh krepost kreposti nasprotovati? Dobrota ne more nasprotovati dobroti. Dobrote in kreposti človek sploh nima nikoli dovolj. Gre samo za to, da ju pravilno uskladi: druga drugo dopolnjuje. Če sem narodnjak, sem tem boljši, čim boljši in zvestejši sem obenem vsem drugim resničnim človečanskim krepostim.

To velja tudi za narodovo samobitnost in blaginjo. Nobeno »prepričanje« ji ne more nasprotovati. Vsak pravi komunistični nazor in prepričanje jo mora obenem pospeševati. Tako pa sodi sem predvsem tudi narodna sloga.

Toda med Slovenci vlada že dobrih sto let geslo: ločitev duhov. Tudi to geslo so naši predniki povzeli po Avstrijcih. Presadili so ga zelo neustrezno, toda učinkovito. Vse do danes je slogaštvo pri nas na slabem glasu. Še zmeraj jašemo na načelih in se obmetavamo, kakor da zvestoba narodu in skupna narodna, kulturna zavest ni načelo.

Sprava je med nami tudi danes za nekatere kar protinarodna. Vsekakor jo še vselej skupi, kdor svetuje sprave. Pa se, žal, na odločilnih mestih ne zavedamo, da je to za majhen narod pogubno. Majhen narod ni kakor morski ježek, ki ga lahko razdelite na polovici, pa nobena ne shira, marveč se vsaka razvija zopet v celega ježka; ubili smo enega, pa imamo kar dva. Narod pač ni fizično telo majhne živali, temveč je moralno telo. Tu pa je ta zakonitost nasprotna: razcepljenost in nesložnost sta lahko smrt za majhen narod, velikemu pa to ne škoduje zelo. Nemčijo so leta 1945 razdelili celo na tri države z nasprotnimi političnimi sistemi, a nemški narod zato ne hira, dviga se s kar neverjetno obnovljeno močjo.

Če hoče majhen narod preživeti, mora biti složen, trden, nerazcepljen, res enoten. Vsi morajo »vkup držati«. Tega se mora zavedati vsak njegov član in vsi skupaj. Skupna slovenska narodna zavest je hkrati vprašanje slovenskega narodnega preživetja.

Zgled bi nam morali biti Judje, ki jih prav zato po krivici obmetavamo z manj zglednimi vzdevki: maloštevilen narod so, toda med seboj složni in enotni, drug drugemu pomagajo, nobeden ne sme propasti v njihovi skupnosti; toda ravno to in samo to jih ohranja, da preživijo kot visokocivilizirani nomadski narod med velikimi narodi, čeprav jih mnogi črtijo. Mi, »poštenjaki«, pa si večkrat oči izpraskamo iz medsebojne nesloge, nevoščljivosti in prepirljivosti. Ob vsej poštenosti nam manjka medsebojne ljubezni.

Slovenci smo večkrat kar v usodnih zgodovinskih trenutkih velikih odločitev in političnih preobratov premalo složni, premalo skupne narodne zavesti smo pokazali. Ponovno smo ravnali kot nezrel narod med politično zrelemi, zlasti kadar smo se med seboj krvavo bili, kakor da smo na narodno razvojni črti še zmeraj komaj na stopnji pubertetne nezrelosti, pretepaštva in prelivanja krvi. Morda nas tu tolaži misel, da so skoz podobne medsebojne krvave bitke

prehodili narodno pot zrelosti tudi drugi narodi, npr. Švicarji, toda že v 16. stoletju, in da Irci, ki sodijo sicer med najstarejše civilizirane narode Evrope, še danes krvavijo v državljanski vojski.

O, že tolažba, a neučinkovita. Zavedati se moramo, da pomeni razdeljenost, sprtost in nesložnost za majhen narod nevarnost narodnega, se pravi duhovnega genocida, propada.

4. Če z grozo ugotavljamo, da smo Slovenci na vrhu samomorilske lestvice v svetu, potem moramo reči, da smo narod samomorilcev ne samo fizično, marveč tudi moralno, ne samo telesno, marveč obenem duhovno, ne samo individualno, temveč tudi nacionalno. Zmeraj smo nesložni, le malokdaj docela enotni: kri si puščamo ne samo fizično, tudi moralno, z zavistjo in s sovraštvom se uničujemo, jemljemo duhovne narodne sile.

Če k tema dejavnikoma slovenskega samomorilstva prištejemo še zastrašujoče veliko število umetnih splavov, potem smo kar v treh razsežnostih samomorilski narod od rojstva do groba, kot posamezniki in v skupnosti.

Ne bi rad tega zapisal. Niti priznati bi si tega ne hotel prav. Hotel bi ponavljati samo spodbudno lepe skupne poteze slovenske duše, kakor smo to delali v preteklosti in kakor v svojem avtostereotipu to radi delajo vsi narodi. Vendar pa je potrebno to diagnozo tudi zapisati. Včasih je ozdravljenje bolezni odvisno predvsem od prave diagnoze in recepta, ki ga daje.

Ugotavljamo pač, zopet v primerjavi in razliki z drugimi narodi, da smo Slovenci močno avtoagresivni, samonapadalni, manj pa heteroagresivni. V to smer se pač nagiba naš narodni razvoj v zadnjem stoletju, ko naj bi se dokončno oblikovala in utrdila skupna slovenska narodna zavest. Statistični podatki kažejo, da je bilo med Slovenci ob koncu prejšnjega stoletja še znatno več pobojev in manj samomorov kakor danes, ko je to ravno nasprotno. Če primerjamo današnje podatke s podatki pri nas na Jugu (Srbija, Bosna in Hercegovina itn.), vidimo, da je tam indeks heteroagresivnih dejanj znatno višji in avtoagresivni prav tako znatno nižji kakor pri nas. Tako smo prisiljeni skleniti: Slovenci sma avtoagresivni, smo samonapadalni narod.

Ta značjski razloček odseva že v narodnih pesmih: južni slovanski narodi imajo junaške pesmi, slovenske pa so otožne, tudi vojaške pesmi so vse prej ko junaške, so jokave. Slovenec joka, kadar mora iti napadat sovražnika.

To ne velja samo za telesno napadalnost, velja tudi za duhovno osebno. Slovenec le vse preveč rad sam sebe obtožuje, se notranje duševno muči, si nekaj očita in se v samoočitkih trpinči, do kar sado- mazohističnih občutij. Ne bom rekel »užitkov«, kajti v vsem tem se razvijajo in razodevajo dvovredna, ambivalentna čustva, ko človek sam sebe tako ljubi, da se kar uničuje, se pravi sovraži, ko človek sam sebe pomiluje do onemoglosti, ko išče opravičilo za svojo slabost v neizživetih vzgibih sovraštva, ko si ne upa napadati drugega, pa rajši sam sebe.

To so seveda simptomi ali znaki nevrotičnosti. In če Erwin Ringel, dunajski profesor psihiatrije, v knjigi *Die österreichische Seele* ugotavlja, da je Avstrijec nevrotičen v dnu svoje duše, za kar navaja številne primere, potem moramo reči, da smo tudi v tej potezi svojega značaja sodediči avstrijske duše, njene vzgoje in zgodovine, kakor smo podobno ugotovili tudi že ob »ločitvi duhov«, ki smo jo tudi dobili in »zvesto« posneli po avstrijskem vzorcu.

Če je namreč res, da so Avstrijci nevrotični, potem velja to vsaj za vse notranjeavstrijske dežele, kamor so spadale skozi tisoč let tudi slovenska Koroška, Štajerska in Kranjska, torej tudi za nas Slovence.

Jasno je, da sodi v ta sindrom tudi dobršnja mera depresivnosti s samomorilskimi nagnjenji in alkoholnim omamljanjem, pravzaprav alkoholno tolažbo, ki je značilna podobno za vse Avstrijce kakor za nas Slovence, za kar navaja znani pregovor: »Kdor ima skrbi, ima tudi liker.«

Vendar pa ob vsej problematiki alkoholizma pri nas nikoli ne prisežem na trditev, da smo Slovenci narod pijancev. Ne, to pa nismo! Če bi to bili, bi bili že davno zginili s površja Zemlje. Žal, smo narod samomorilcev, a še to komaj v zadnjem času.

Zato ta poteza velja manj za tisti del Slovencev, ki so bili manj deležni Avstrije in njene vzgoje; to so naši sredozemski, primorski Slovenci, ki so odprti proti morju in so zato bolj sončnih značajev.

Slovensko nevrotičnost je v nemajhni meri poglobil še janzenizem, ki je s pretirano, res dobesedno nevrotično versko moralno in vzgojo zapustil globoke sledove prav v osrčju slovenskega življa, na Kranjskem. Čeprav ga je že leta 1713 Cerkev uradno obsodila, se je vendarle globoko zajedel v dušo slovenskega človeka, in sicer toliko globlje, kolikor bolj se je odedal v edino pravoverno krščansko držo. Čeprav gre po drugi svetovni vojni vzgoja ravno v nasprotno smer, vendarle tudi tu s spremenjenim predznakom razodeva svoje samouničevalne, ozkosrčne, grozilne in docela nepopustljive, zagrizene in nedostopne korenine. Hudo je opazovati slovensko dušo v zagrizenosti in zaprtosti vase, ko te takoj okrega in zavrne, kakor hitro se spozabiš in očitaš nekaj drugim, morda na Jugu, že zahteva, da udariš po sebi samem in da obenem zmoliš nfigiteor, ker si se pač spozabil. Hudo je opazovati Slovenca, kako se okrog njega zbira zmeraj več enakih nesrečnežev, ki v hlapčevski introvertiranosti tiho, a vedno niže sklanjajo otožno glavo, dokler je ne obesijo ali evtanazijsko omamijo za vselej v plinu, vseeno, kakšno ime nosi.

Nepričakovano, tragično premineva Slovenec za Slovencem, tudi tisti, ki se temu čudi, ki tega ne more prav razumeti in noče prav priznati.

Gotovo je v tem sindromu tudi delček hlapčevskega duha in njegove miselnosti, ki je še po 40 letih ni mogla premagati toliko obetajoča 4. točka Osvobodilne fronte. O, spreminjamo se, preobrazbo značaja zaznamujemo na sebi, samo na slabše, ne v smeri junaštva, ki ga nikjer ni prav, niti v opozicijskih protestih in izjavah ni prepričljiv. Junaški duh slovenstva si še ni ustvaril dovolj dolge in prepričljive zgodovine.

Hlapec obtožuje vselej sebe, ne gospodarja. Samoobsojanje je hlapčevska drža. Kolikor hlapec obsoja gospodarja, toliko je že v držii gospodarja. Hlapcu je življenje neznosno breme, ki ga več ne more nositi, zato napravi konec. Gospodar je vselej gospodar življenja, zato ga lahko prenaša in ga ne konča nasilno. Samomor je dejanje hlapca, kakor je že sploh položaj hlapca samouničevalen v gospodarjevo korist. Tu se psihologija samomorilstva razodeva v posebni luči: dobesedno podrejene življenjske drže, ki obnemore pod težo življenja.

Če pravimo, da nismo več hlapci v življenjskem občutju, potem tudi nismo več samomorilci. In če je danes samomorilstva vse več, nam to daje resno misliti, da so v njegovem ozadju neznanske, življenju sovražne sile, ki jih

v preteklosti ni bilo. Vsi pravijo, da je to kriza vrednot, da se je človeku izvotlil smisel življenja sploh, da tako ne gre več naprej. Toda to je posebno poglavje, ki že presega »skupno slovensko zavest«, jo pa vendarle hudo najeda.

Ringlu so Avstrijci njegova izvajanja zelo zamerili. Nobeno tako izpraševanje narodove vesti ni dopadljivo. Zmeraj je tarča ugovorov. Vsakdo mi lahko ugovarja z mojimi lastnimi dokazi: da je tudi tako razmišljanje izraz nevrotičnosti; da tudi s tem mučim samega sebe.

Mislím pa, da tu kljub vsemu ne bo zamere in ne ugovora; saj so te vrstice predvsem samo opozorilo, kam naj razvoj v prihodnosti ne bi šel; niso samoobtožba, pač pa so samoobramba in bodrilo. Erwin Ringel je neke vrste neofreudovec, v svoji razčlenitvi uporablja globinsko psihološke razlage, vendar je skoraj nepotrebna; saj so vsa ta znamenja očitna in prepričljiva že na površini našega vedenja. Vprašanja ostanejo nepojasnjena samo toliko, kolikor gre pri tem res za »skupno slovensko narodno kulturno zavest«, ki dopušča, kajpada, praviloma nešteto izjem v različnih pokrajinah in se v premenah časa tudi nenehno spreminja, ne da bi s tem zgubila svojo identičnost.

Zusammenfassung

DIE FRAGE DES GEMEINSAMEN SLOWENISCHEN KULTURBEWUSSTSEINS

Das gemeinsame slowenische Nationalbewusstsein wurde durch mehrere Landes- und Staatsgrenzen gestaltet und gegliedert; Slowenien selbst ist so klein, dass fast die Mehrheit der gesamten Bevölkerung im Grenzgebiet lebt, folglich dürfen die Slowenen als Grenzvolk bezeichnet werden. Dementsprechend ist das nationale Bewusstsein auch das eines Grenzvolks, das sich auf alle Seiten hin leicht an benachbarte Sprachen und Nationen angleicht, auswandert und mit ihnen das Kulturbewusstsein teilt. Im Innern des Landes selbst herrscht als Erbe Österreichs schon seit hundert Jahren die Scheidung der Geister, gegenseitige Eintracht und Versöhnung gehören nicht zu den sonst sehr disziplinierten und gewissenhaften Slowenen. Die Gewissenhaftigkeit ist bisweilen sogar neurotisch übertrieben, eine Eigenschaft, welche die Slowenen gemeinsam mit den Österreichern haben, die von E. Ringel als Neurotiker gekennzeichnet werden. Dafür spricht auch die Selbstmordrate, die beiderseits beinahe an der Weltspitze steht. Diese Eigenschaften sind für das Überleben eines zahlenmässig kleinen Volkes recht bedenklich und zugleich eine Mahnung bzw. Aufforderung zur Besinnung.

SAMOMORILNOST IN SLOVENSKI NARODNI ZNAČAJ*

(Teze za pogovor)

Lev Milčinski

I Najprej moram izraziti vtis, da se lotevam vprašanja slovenskega narodnega značaja z nasprotne strani, kakor so temo načeli glavni referati: tem pomeni visoka samomorilnost eno od značilnosti slovenskega narodnega značaja, medtem ko sam iščem razlago visoke samomorilnosti na Slovenskem med drugim tudi v določenih domnevnih radikalih slovenskega narodnega značaja po analogiji s sorodnimi, doslej opravljenimi študijami v drugih deželah.

II Vprašati se moramo, ali je Slovenija tako izjemno obremenjena s samomorilnostjo, da je ta pojav v resnici tako opazen kot nenavadna posebnost tudi v državnem ali celo mednarodnem merilu. Tako tudi je: ob svetovni lestvici količnikov samomora (= število samomorov v enem letu, preračunano na 100 tisoč prebivalcev) dosega Slovenija (s 35,8 v letu 1984) vznemirljivo visoko raven. Še bolj je mogoče očitna samomorilnost v Sloveniji v primerjavi s količnikom samomora Jugoslavije (15,7 — 1981), da ne govorimo o primerjavi s količniki v nekaterih drugih jugoslovanskih republikah in pokrajinah (na Kosovu, npr. se giblje količnik samomora med 3 in 4).

III Iskanje etiopatogenetskega ozadja samomorilnosti je potekalo hkrati po poteh bioloških, socioloških in psihološko-psihiatričnih raziskovanj in še danes velja, da le ta interdisciplinarni vzorec obeta pojasnitev tega fenomena. V glavnem pa veljajo danes naslednja tri temeljna pravila, po katerih se ravna samomorilno vednje:

1. Prvo pravilo bi lahko označili z besedo *polietilogija*:

Samomorilno dejanje ni posledica ene same okoliščine: prirojena dispozicija *ali* neugodne družbene okoliščine *ali* duševne bolezni itn., temveč v spletu številnih dejavnikov, pri čemer je poudarek v enem primeru na takšnih, v drugem primeru drugačnih dejavnikih.

2. Drugo pravilo bi lahko poimenovali *dinamika*:

Samomorilna odločitev se ne rodi v hipu, čeprav se kdaj tako zdi. V bistvu je to le sklepní prizor drame, ki se je pričela mogoče že pred dolgimi leti, celo v človekovi mladosti.

* Razširjeno besedilo predavanja na plenumu kulturnih delavcev OF 5. novembra 1986 na Bledu.

3. Tretja zakonitost samomorilnega vedenja je *antinomija*:

Samomorilni akt ni samo izraz premočrtnega stremljenja v smrt, temveč je v vsakem suicidalnem dejanju hkrati tudi bolj ali manj izrazita želja, rešiti se iz življenjske zagate s pomočjo drugih ljudi, in je to torej tudi nebogljjen klic na pomoč, »apel« na skupnost, ki človeka obdaja. Od tega, koliko je v samomorilnem dejanju pristne težnje v smrt, koliko klika na pomoč, je v veliki meri odvisno, ali se bo samomorilni proces končal s samomorom ali pa bo ostal pri samomorilnem poskusu oziroma parasuicidu, kakor danes pravimo.

IV Glede na pravkar zapisano torej samomorilnih poskusov ne gre vrednotiti z istimi merili kakor uspele samomore. Pri prvih kot psihološko gibalo prevladuje »apel« — klic na pomoč, pri drugih težnja v smrt, in v ozadju teh dveh manifestacij samomorilnega vedenja si lahko predstavljamo tudi precej različni osebnostni strukturi: pri prvi histerično, pri drugi depresivno. To so klinične izkušnje ob posamičnih primerih. Bržkone pa bi to izkušnjo lahko uporabili tudi pri epidemioloških študijah in konkretno pri ocenjevanju narodnega značaja, tako da bi upoštevali, katera od obeh oblik samomorilnega vedenja prevladuje. Pri tem bi spoznavali, da je izbira med obema oblikama samomorilnega vedenja v veliki meri odvisna od spola in starosti. Količniki samomora po pravilu namreč s starostjo rastejo in so višji pri moških kakor pri ženskah. Prav nasprotno pa je pri samomorilnih poskusih. Ne vem, ali nas ta izkušnja lahko opozarja na to, da — tako kakor nam prave podobe samomorilnosti v deželi ne razodene sam globalni količnik samomora, temveč šele razporeditev samomorov po spolu in starosti — tudi narodnega značaja ne gre razumeti kot togo in statično formulo, temveč bolj kakor melodijo z variacijami po spolu in starosti.

V Najbrž je zgrešeno, da uporabljam pojem »narodni značaj« kot nekaj dognanega in definiranega. Za razumevanje samomorilnosti kot družbeno patološkega pojava nam je bil ta pojem pač potreben in smo posegli po njem, čeprav mogoče sociološko, filozofsko ali socialno psihološko še ni dodelan. Za našo rabo smo »narodni značaj« definirali takole: »... tisto trajno bazično razpoloženje, ki je skupno večini pripadnikov nekega naroda in ki vpliva na oblikovanje vrednostnega sistema ljudi, prek tega pa tudi na njihov pogled na svet, medosebne odnose itd.«. Slutimo, da je ta »narodni značaj« nekaj, kar ni vezano na materni jezik in državne meje in kar ima tudi svoje regionalne različice. Toda tako je tudi s samomorilnostjo. V Jugoslaviji poznamo področja z značilnimi načini doživljanja in vedenja, navadami in običaji tamkajšnjega ljudstva in prav tako poznamo področja s stalno nizko ali stalno visoko samomorilnostjo. Toda v manjšem obsegu so takšna področja tudi v Sloveniji. (Kar pravilo je, npr., da so količniki samomora najvišji v severnih predelih, najnižji v južnih.) Ob takšnih opažanjih dvomimo o tem, da bi bilo mogoče govoriti o enovitem narodnem značaju pri nas in mogoče kar nasploh, pa tudi o visoki samomorilnosti kot neki splošni slovenski značilnosti.

Če povezujemo (visoko ali nizko) samomorilnost v prvi vrsti z narodnim značajem, se moramo vprašati tudi, kako naj pojasnimo, da so količniki samomora na splošno sicer za posamične dežele nekaj konstantnega (če ne upoštevamo splošnega postopnega naraščanja količnikov samomora povsod na svetu ali vsaj v evropskih deželah), da pa vendar lahko količnik samomora v neki

deželi epizodično (npr. za nekaj let), ali v desetletjih progresivno močno zraste. Prvi primer so zabeležili npr. na Japonskem leta 1958 in še v nekaj letih elektivno za adolescentsko populacijo. Drugi primer pa ugotavljamo za prebivalstvo nekdanje avstrijske province Kranjske oziroma poznejše Slovenije: na Kranjskem je bil leta 1873 količnik samomora 3, v desetletju 1881—1890 — 6,8, med letoma 1931 in 1935 — 19,4, po drugi svetovni vojni je pa še naprej nenehno rastel, tako da je dosegel leta 1984 35,8. Najbrž je v teh primerih treba upoštevati prej omenjeno načelo polietilogije samomorilnega vedénja. K samomorilni odločitvi posameznika prispeva vrsta okoliščin. Prav tako pa se tudi količnik samomora oblikuje večplastno, pri čemer utegne biti narodni značaj osnovna plast.

VI To je nekaj vprašanj, ki kažejo na to, da teža narodnega značaja pri razlaganju visoke samomorilnosti na Slovenskem še nikakor ni pojasnjena. Zamislimo si, kakšno naj bi bilo nadaljnje raziskovanje v tej smeri. Zagotovo multidisciplinarno in transkulturalno. Posvet, ki smo ga leta 1982 pripravili na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, nam je pokazal, kako plodovit je lahko pogovor o tem predmetu, ko preseže meje sociologije in psihiatrije, ki se že dolga leta trudita s to tematiko. Koliko misli lahko ponudijo tu npr. etnologi, zgodovinarji, filozofi, književniki, literarni zgodovinarji in še drugi, čeprav bo pobuda za raziskovanje tega vprašanja ostala verjetno še naprej pri sociologih, psihologih in zlasti psihiatrih, ki so s tem pojavom še najneposredneje v stiku in jih tudi emocionalno obremenjuje. Težave pa so, ko želimo zastaviti kakšno takšno raziskavo transkulturalno. Nekateri politični forumi utegnejo v sodelovanju z drugimi deželami v tej snovi zaslutiti nevarnost, da bi na ta način prispeli v roke kakim malevolentnim zunanjim sodelavcem podatki o intimnih bojznih in težavah našega ljudstva in da bi to politično zlorabili. Res bi bilo lahko zelo zanimivo začeti takšno raziskavo kar v okviru Jugoslavije, med republikami. Bojimo pa se, da bi v drugih republikah in pokrajinah ne bilo lahko najti skupin, ki bi delovale tako učinkovito, kakor se nam je posrečilo v Sloveniji.

VII Moram priznati, da v raziskavah, ki smo jih napravili v Sloveniji z analizo usod nekaj stotin oseb, ki so bodisi napravile samomor ali pa so to poskušale, še nismo odkrili suicidogenih momentov takšne vrste, ki bi jih kolikor toliko zanesljivo lahko povezali s slovenskim narodnim značajem. Statistični pregledi samomorilne populacije pri nas odkrivajo pravzaprav le tiste splošne posebnosti, ki označujejo suicidante povsod po svetu, posebej še v samomorilno obremenjenih predelih Evrope. Analiza vzorca 100 oseb, ki so 1967. leta v Sloveniji napravile samomor,¹ je npr. pokazala, da so to največkrat moški, stari 40—49 let, kmečkega izvira, zaposleni kot delavci. Odrastli so večinoma v neugodnih družinskih in materialnih razmerah in v petini primerov so imeli očeta alkoholika. Več ko polovica je bila tudi zasvojena z alkoholom in pri več ko četrtini se je kot motiv samomora nakazoval spor v družini. Na dan samomora jih je bila četrtina pijanih. 64 % jih je kot način samomora izbrala obešenje.

¹ L. Milčinski, Samomor in samomorilni poskus v Sloveniji. Doktorska disertacija, Ljubljana 1970, 204 strani.

Tudi naslednje naše obsežnejše »terenske« raziskave iz let 1947 in 1980² niso kazale bistvenih odmikov od opisanih značilnosti. Podatke so zbirali pri sorodnikih pokojnikov izkušeni strokovnjaki, večji kočljivih intervjujev, in ne vidim zadržka, da bi informatorji razodeli kot motiv samomorilčevega dejanja tudi morebitno širšo družbeno ali politično utesnjenost. Seveda je za takšne uvide, ki bi jih pokojnik lahko posredoval v poslovilnem pismu, ali pa bi jih registrirali informatorji, potrebna določena stopnja diferenciranosti pokojnika in njegovih bližnjih. V večini primerov ta pogoj ni bil izpolnjen.

Ostaja dejstvo, da so dežele s stalno visokim količnikom samomora in da Slovenija spada mednje ter da tu še ni videti konca naraščanju samomorilnosti. Tu se rodi pomisel, da je v neki skupni posebnosti Slovencev skrita dispozicija za samomorilno reagiranje, in nato druga misel, da je to iskati v slovenskem narodnem značaju. Nam, ki se učimo ob kliničnem delu, je čisto sociološki vzorec sklepanja — Durkheim⁴ govori o »družbeni biti« — bolj tuj od socialno-psihološkega. Tu se psihiatri nagibamo k opredelitvi narodnega značaja s pojmi, ki jih uporabljamo v teorijah osebnosti in nevroz. Tako je razumeti Hendinova⁵ izvajanja v študiji o samomorilnosti med Skandinavci, da so Danci »depresivni«, Švedi »shizoidni« in Norvežani »paranoidni«, pri čemer je treba vedeti, da se Hendin pri tem ni oprl na obsežnejše in po strogih znanstvenih merilih speljane raziskave značaja teh ljudstev, marveč so njegove omenjene oznake v bistvu posrečeno intuitivne.

Ko smo poskušali ta vzorec posneti v Sloveniji, nam torej naše klinične izkušnje niso kaj prida koristile. Upoštevali smo splošne oznake slovenskega človeka in njegovega položaja skozi zgodovino v današnji čas, kakor so jih zapisali naši filozofi, sociologi, literarni zgodovinarji in književniki. Naj jih nekaj le na kratko omenim:

Debenjak⁶ govori o »navznoter obrnjeni agresivnosti« Slovencev in njihovem »perfekcionizmu« s poudarjeno samokritičnostjo.

Po Kerševanu⁷ je »stereotip Slovencev (o samih sebi) kot delavnih, redoljubnih, hladnih, a tudi negotovih, nezadovoljnih, napetih in zapetih ljudi, usmerjenih v uspeh in prihodnost, bliže... protestantski delovni mentaliteti kot stereotipu, zadovoljnega Kranjca.«

Paternu⁸ govori o »dogmatičnem habitusu« Slovencev.

Slodnjak:⁹ »Njegov svetovni nazor je fatalističen... pa le ne pesimističen ali delomrzen.«

² L. Milčinski s sodelavci, Samomori oseb do dvajsetega leta. Raziskovalno poročilo, Ljubljana 1974, 108 strani in priloge.

³ L. Milčinski (uredil), Samomor in Slovenci. SAZU, Ljubljana 1983.

⁴ E. Durkheim, Suicide. The Free Press, New York 1951.

⁵ H. Hendin, Suicide and Scandinavia. Grune and Stratton, New York 1964.

⁶ B. Debenjak, Nacionalnost in represija. Anthropos, I.—II., Ljubljana 1969, 115—118.

⁷ M. Kerševan, Sociologija in samomor. Samomor in Slovenci (ur. L. Milčinski). SAZU, Ljubljana 1983, 207—213.

⁸ B. Paternu, Nekaj misli k problemom sodobnega slovenstva. Anthropos, I.—II., Ljubljana 1969, 127—128.

⁹ A. Slodnjak, Geschichte der slowenischen Literatur. Walter de Gruyter, 1958, Berlin.

Trstenjak:¹⁰ »Spadamo med najbolj disciplinirane in vestne narode . . . Toda prav zato je Slovenec tudi ,ozek in plah', v nenehnem strahu pred iztirjenjem, porazov ne zna prav prenašati, grize se z očitki za malenkosti, navdaja ga občutek manjvrednosti in tiho leze v depresijo, tako da se kmalu znajde v mejni situaciji, ko ne vidi več rešitve, razen v usodni odločitvi, da napravi konec. Tip perfekcionista je zmeraj nevaren sebi, ne drugim.«

Občutek, kako utegne svojo današnjo situacijo doživljati Slovenec z opisanimi značajskimi potezami, nam posreduje Fritz:¹¹ »... gledano iz Amerike ali iz Pariza: v tej deželi ni mogoče živeti; na paternoštru stoletij, ki jim jih Bog za pokoro niza, ni desetletja, ki ga ne bi bilo vredno preleteti; vsa njihova zgodovina je neki davni, zatrti kmečki upor, vsa kultura: nekaj žalostno hlipajoče poezije, vsa sedanost: neka velika revolucija, ki komaj še sije, vse drugo: dolga pijanost, obup, počasen samomor . . .«

Če uporabimo psihoanalitsko besedišče, bi lahko glede na navedene oznake povprečnega Slovenca rekli, da prevladujejo v slovenskem narodnem značaju depresivne in obsesivne poteze kot odraz zavrte ekspanzivnosti (»agresivnosti«). V tem je lahko skrita pripravljenost za samomorilno reagiranje pri srečanju z življenjskimi obremenitvami in travmami. Notranji — subjektivni — utesnjenosti se pridružuje še objektivna utesnjenost majhnega naroda, na ozemlje, ki bi kot krožna ploskev ne imelo polmera večjega od 80 km in zunaj katere njegov jezik nima več prave cene. Te kletke se ljudje bolj ali manj zavedajo; nekateri jo mogoče doživljajo le kot nenehno tesnoba, ki se stopnjuje v okoliščinah, ko se jim zdi, da je še ta kletka vse manj njihova.

Pa vendar: Po svoje je življenje za vse ljudi kletka. So pa poti, po katerih je to mogoče preseči.

Pripombe

I Glej pod VI.

II Navajam količnike samomora nekaterih evropskih dežel, ki so zajete v statističnem poročilu Svetovne zdravstvene organizacije leta 1985,¹² in dodajam še ZDA in Japonsko kot samomorilno najbolj obremenjeni deželi Amerike oziroma Azije (količniki se nanašajo na leta 1980 do 1984):

Madžarska	45,9	Jugoslavija	16,1
Avstrija	27,0	Norveška	14,6
Švica	24,8	Poljska	14,0
Finska	24,4	Holandija	12,0
ZR Nemčija	20,5	Portugalska	8,4
ČSSR	19,2	ZDA	12,2
Luksemburg	18,9	Japonska	20,4

¹⁰ A. Trstenjak, Okvirne dileme v etiologiji samomora. Samomor in Slovenci (ur. L. Milčinski). SAZU, Ljubljana 1983, 251—258.

¹¹ E. Fritz, Pesmi. Sodobnost XXX (1982), 8—9, 721—725.

¹² World Health Statistics Annual 1985. WHO Genève, 1985.

Naslednji so količniki samomora v Jugoslaviji, po posamičnih republikah in pokrajinah po statističnem letopisu za Jugoslavijo iz leta 1985.¹³ (podatki so za 1982. leto):

Jugoslavija	16,1	Slovenija	32,7
Bosna in Hercegovina	11,2	Srbija (skupno)	14,1
Črna gora	14,7	Srbija (ožja)	13,3
Hrvatska	22,0	Kosovo	2,4
Makedonija	6,8	Vojvodina	25,9

Ko govorimo o količnikih samomora (= število samomorov v enem letu na 100 tisoč oseb raziskovane populacije), je treba opozoriti na dvoje:

1. statistično seveda ni dopustno primerjati količnikov med upravnimi enotami različnega značaja, npr. med Slovenijo in Avstrijo (mogoče — najbrž pa tudi poučno — pa bi bilo primerjati količnike v Sloveniji in npr. na avstrijskem Koroškem);

2. Svetovna zdravstvena organizacija opozarja na to, da je problematično primerjati celó posamične države, ker različni načini ugotavljanja vzroka nasilne smrti, splošna družbena naravnost do samomora, zavarovalninski interesi in druge okoliščine lahko vplivajo na odločitev mrliškega oglednika oziroma odgovornega uradnika.

III Preučevanje *vzrokov in motivov* samomorilnega ravnanja pri osebah, ki so samomor poskušale, in (po poti »psihološke avtopsije¹⁴) pri tistih, ki so si sami vzeli življenje nudi zelo pestro pahljačo zunanjih in notranjih dejavnikov, ki v steku privedejo do samomorilne odločitve.

Med *zunanji* lahko naštejemo naslednje:

- meteorološke razmere;
- politični in ekonomski pritiski;
- družbeni odnos do samomora v smeri prehude liberalizacije odločanja za samomor, ki olajšuje samomorilno odločitev, ali nasprotno, družbeno tabuiranje samomora, ki to odločitev ovira;
- poudarjena zahtevnost po šolskem uspehu, zlasti če se starši in pedagogi najdejo na isti ravni;
- odgovorni poklici, npr. zdravniški;
- nezaposlenost, neustrezni medosebni odnosi v delovni organizaciji;
- neozdravljiva bolezen ali huda invalidnost;
- opitost ali drogiranost;
- pritiski in navzkrižja v družini;
- samomori med svojci ali pomembnimi osebami (kot vabljev vzorec).

Notranji (osebnostni) dejavniki so med drugim naslednji:

- moški spol, samski stan, višja starost;
- obremenjenost z endogeno psihozo (manično-depresivno ali shizofrensko);
- vključenost v subkulturo, ki s svojo ideologijo ustvarja večjo afiniteto do samomorilne naravnosti;

¹³ Statistički godišnjak 1985. Savezni zavod za statistiku, Beograd 1985.

¹⁴ E. S. Schneidman, *The Psychological Autopsy. V: Deaths of Man* (Schneidman E. S. ed.), Quadrangle, The New York Times Book Co., 1973.

— alkoholizem, zasvojenost z drogami oziroma socialna depravacija in psihične komplikacije s tem v zvezi;

— negativne psihohigienske razmere v razvojnem obdobju (»razdrt dom«).

Pöldinger¹⁵ je dinamično samomorilnega procesa poskusil ponazoriti takole. Na prvi stopnji človek preudarja o samomoru kot možnosti, če gre za reševanje obremenjujočih problemov. Sledi stopnja notranjega prerokanja samouničevalnih in samoohranjevalnih sil. Na koncu, ko je odločitev dozorela, nastopi navidezna pomiritev — »zatišje pred viharjem«.

O *antinomiji* samomorilnega dejanja pa naslednje. Po tem načelu notranje motivacije se samomorilna dejanja glede na izid ne dajo razdeliti, ker je mogoče, da se »demonstrativna samopoškodba« ponesreči in konča s smrtjo. Zgodi pa se tudi, da človeka nepričakovane okoliščine pri dejanju, ki je bilo zastavljeno kot »resni samomor«, presenetijo, in tako ostane pri »samomorilnem poskusu«.

IV O samomorilnosti določene populacije bi imeli boljše podobo, če bi imeli podatke tudi o samomorilnih poskusih. Kaj zanesljivega celo samo o njihovem številu v razmerju z uspelimi samomori ne vemo in se zelo verjetno tudi v prihodnje to ne boboljšalo.

V literaturi^{16,17} varirajo ugibanja o tem v razponu 7 do 50 in več samomorilnih poskusov na en uspeli samomor. V Sloveniji so bile z okrožnico Komiteja za zdravstveno in socialno varstvo zdravstvene ustanove obvezane prijaviti te primere. Register prejme letno približno toliko (600 do 700) prijav samomorilnih poskusov, kolikor je uspelih samomorov.¹⁸ Ta številka zanesljivo ni ustrezna. Res pa tu tudi etični zadržki često onemogočajo dosledno poročanje.

Globalni količnik samomora nam nedvomno manj pove kakor pogostnost samomora po spolu in starosti.

V K omenjeni oznaki narodnega značaja bi mogoče lahko dodali:

To razpoloženje je trajno ali, bolje, zelo počasi se spreminja, ker je povezano delno z organizmičnimi (rasnimi) posebnostmi večjega dela tiste populacije, precej pa se ta vzorec prenaša iz roda v rod s stereotipi nege in vzgoje otrok.

Navajam še nekatere definicije tega pojma iz literature:

Po Essbach-Kreutzerju¹⁹ je socialni značaj »jedro značajske strukture, ki je večini pripadnikov raziskovane družbe skupno, za razliko od posameznikovega značaja, po katerem se ljudje iste družbe med seboj razlikujejo«. Hof-

¹⁵ W. Pöldinger, Von der psychoreaktiven Krise zur präsuizidalen Entwicklung; zur Problematik der Beurteilung der Suizidalität. Wien. Klin. Wschr. (Suppl), 145 (1983), 10—13.

¹⁶ E. Stengel, Grundsätzliches zum Selbstmordproblem. V: Selbstmordverhütung (E. Ringel Hg.), Huber, Bern, 1969, 9—50.

¹⁷ H. J. Weitbrecht, Selbstmordprophylaxe bei Jugendlichen. Präventivmedizin, 10 (1965), 6, 458—473.

¹⁸ M. Virant-Jaklič, Samomor in samomorilni poskus v Sloveniji v letu 1984. Univerzitetna psihiatrična klinika, Ljubljana, 1985.

¹⁹ U. Essbach-Kreutzer, Die Theorie des Sozial-charakters in den Arbeiten von Erich Fromm. Ztschr. f. psychosom. Medizin u. Psychoanalyse, 18 (1972), 2, 171—191.

stätter²⁰ govori o »modalni osebnosti« in omenja še naziv »basic personality type« (po Lintonu in Kardinerju), torej osebnostni tip, ki je v določeni družbi posebno pogost. »Avtostereotip« je tisti opis »bazične osebnosti«, ki jo podaja nekdo o svoji lastni skupini. Za isti pojem imamo tudi naziv »nacionalna identiteta« (Erikson²¹). Zanimiva je misel istega avtorja, da vselej, ko mislimo, da smo našli neko zares značilno potezo tistega ljudstva, hkrati odkrijemo tej potezi nasprotno, toda prav tako značilno. Torej se nacionalna identiteta gradi iz različnih vzorcev, nasprotujočih si potencialov, bodisi da se ujamejo v enovit kulturni slog ali mogoče razpadejo v stihijo.

Sociologi bolj ali manj določno nakazujejo potrebo po takšni kategoriji, kadar se poglobljajo v vprašanje samomorilnosti v deželi. O svoji poznani monografiji iz 1881. leta je T. G. Masaryk 1896. leta zapisal:

»Moja psihološka in sociološka analiza samomorilnosti me je naučila, da je število samomorov neposredno matematično merilo pravega družbenega razpoloženja, tega, kako je družba globoko v svoji duši vznemirjena, zmedena, bolna...«²² Durkheimu⁴ so potrebni pojmi »psihična bit višje vrste«, »kolektivna zavest«, »narava družbe«, »duhovno stanje družbe«, da pojasni »kolektivno nagnjenje« do samomora določene družbe, ki vpliva na posameznike tako, da se spuščajo v samomorilno ravnanje. Nekako tako, kakor da je navajana številna in tako različna določila samomora posameznikov treba gledati le kot fasado ali racionalizacijo nekega globljega, posamezniku podzavestnega kolektivno-družbenega dogajanja, ki žene ljudi v samomor.

Nekatera opažanja to navidez utemeljujejo:

1. Stanovitnost dejstva, da so dežele (oziroma področja prek državnih meja) z visokimi in druge z nizkimi količniki samomora.

2. Da na samomorilnost v posamičnih deželah (merjeno s količniki samomora) po vtisu ni mogoče vplivati niti z obširnimi preventivnimi akcijami, kakor npr. s številnimi centri za preprečevanje samomora v ZDA.

3. Kakor zaenkrat ni mogoče v motivaciji individualnih samomorov najti prepričljivih »nacionalnih« vzrokov, tudi visoke ali nizke samomorilnosti v deželah ni mogoče razložiti z vso množico dejavnikov, ki jih prepoznavamo kot vzročno pomembne pri posamičnih samomorih.

Pri izvajanjih pogostosti samomorov v posameznih deželah iz narodnega značaja nekateri avtorji sledijo Durkheimovemu, drugi psihoanalitskemu vzorcu.

Buda²³ navaja npr. o samomorilnosti na Madžarskem, v deželi torej, ki je vodilna po količniku samomora že več let, naslednje:

Najprej to, da se državna administracija tega fenomena kot »družinske sramote« rajši ne loteva in zadevnih statističnih podatkov ne ponuja širši jav-

²⁰ P. R. Hofstätter, Sozialpsychologie. Göschen, Walter de Gruyter, Berlin, 1967.

²¹ E. H. Erikson, Childhood and society. Penguin Books, Harmondsworth, 1963.

²² T. G. Masaryk, Suicide and the meaning of civilization. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1970 (Der Selbstmord als soziale Massen-erscheinung der modernen Civilisation, Wien, 1881).

²³ B. Buda, Suicide in Hungary. Depression et suicide. Pergamon Press, Paris, 1981, 23—27.

nosti. Hvale vredno je vendar dejstvo, da Svetovni zdravstveni organizaciji teh podatkov ne prikrivajo, kakor je to v nekaterih državah vzhodnega bloka.

Tabuiranje tega pojava kaže na to, da samomor pojasnjujejo povsem enostransko kot znamenje nacionalne biološke in duhovne šibkosti ali obstoječih napetosti v političnem sistemu. Govori se, da je samomor globoko zakoreninjen v madžarskem ljudstvu, da je to vzorec odrešitve, ki ga nudi kulturna tradicija za okoliščine eksistencialnega poloma, razočaranja, zgube časti ali bližnje osebe, ko se človek počuti zavržen in osamljen. Ljudstvo dovoljuje tako vedenje v življenjskih stiskah. Samomor sprejemajo tudi kot izraz sovraštva in kaznovanja osebe, ki je neposredni vzrok čustvene krize. Oba vzorca sta pogosta glede na to, da so ljudje na Madžarskem nagnjeni k temu, da prepuščajo osebe v stiski same. Madžarska kultura spodbuja tudi k alkoholizmu, ta pa utirja suicidalno naravnost.

Buda skuša razložiti visoko samomorilnost na Madžarskem sociološko, s *situacijo anomalije* po Durkheimu: Naraščajoča pogostost samomora je vzporedna z naraščajočo blaginjo in uspehom madžarskega prebivalstva in z vse večjo družbeno svobodo posameznikov. Spremenljivki, ki to uravnava, sta industrializacija in urbanizacija, povezani z vertikalno in horizontalno mobilnostjo, kakršne še ni bilo. Zelo velik del ljudi je zamenjal zaposlitev in prejšnji, domači življenjski slog ter se preselil v velika mesta in industrijske predele. Sledijo razpad tradicionalnih skupnosti in sekularizacija in nato rast uživanja alkohola. Socialno ekonomski razcvet spodbuja tekmovalno naravnost praktično na vseh življenjskih ravneh in hlantanje za materialnimi dobrinami. Takšna naravnost pomeni za določene dele prebivalcev (npr. starejše ljudi) težko breme. Stari ljudje postanejo za družino nadloga, ko se ne morejo več vključiti v tekmovalne vrtnice. Veliko je razvez in otrok, ki odraščajo brez enega od staršev. Anomija sproži torej plaz problemov, nasprotij, zbuja tesnobo, ustvarja frustracije zaradi rasti želja in pričakovanj, ki se ne izpolnijo, in prizadene samospoštovanje. Odtod ni daleč do bolezni, duševnih motenj, odvisnosti od alkohola in drugih kemijskih snovi. Veliko ljudi v teh stiskah sicer poišče zdravnika. Tudi to pa bistveno ne zavira vse večje verjetnosti samomorilnega ukrepanja.

Buda pojasnjuje torej visoko samomorilnost na Madžarskem v glavnem na osnovi *družbene danosti povojnega časa*. Kulturnim posebnostim in »nacionalnemu karakterju« v tej zvezi ne pripisuje posebnega pomena, nasprotno torej, kakor bomo videli v povzetkih študij o samomorilnosti v skandinavskih deželah in na Japonskem.

Že navedena Hendinova študija o samomorilnosti v skandinavskih deželah⁵ je naravnana psihoanalitsko, izhaja pa iz ugotovitve, da ima Norveška, ki je po naših predstavah civilizacijsko in kulturno zelo blizu Švedski in Danski, že leta dolgo bistveno nižje količnike samomora od njiju. Hendin išče osnovo te razlike v vladajočih vrednostnih sistemih in vzgojnih vzorcih v teh deželah.

Vzgojni prijem danske matere je, da otroku pokaže, kako je žalostna ob njegovih morebitnih odstopih od vedènja, ki je v skladu s tamkajšnjimi merili. Otroke vzgajajo zelo popustljivo in z dobroto, ne smejo pa navzven pokazati agresivnosti. Vodijo jih blago, brez trdote in discipline. Prek vcepljenega mehanizma, ki ob odmiku od norme mobilizira občutje krivde, dosežejo družbeno sprejemljive vzorce vedènja. Takšna vzgoja močno pripomore, da je Dančev

značaj depresiven. Danci so pasivni, odvisni, navezani na partnerstvo in ljubeznivo skrb. Samomorilne krize izvirajo iz grozeče ali resnične zapuščenosti, zaradi smrti bližnjega ali ločitve od njega. Agresivne težnje, ki se zbujaajo v takšnih okoliščinah, se zasučejo proti subjektu samemu; tako se porajajo občutja krivde in samokaznovalne težnje, ki usmerjajo človeka v samomor. Prehod si olajšajo s fantazijo o ponovnem združenju z ljubljenim človekom po smrti.

Švede poznamo kot odločne, častihlepne in tudi uspešne ljudi. Druga stran tega so depresivna stanja in samomorilna dejanja, za katerimi največkrat tičita neuspeh in nesreča pri napredovanju. V delu in poklicnem uspehu najde Šved potrdilo lastne vrednosti, hkrati pa tudi odvod agresivnih napetosti. Za razloček od danske matere poskuša švedska mati otroka čimprej privedi do samostojnosti. V treh ali šestih mesecih po porodu se mati že zaposli. Šole so stroge. Mladi Šved si doma zasluži pohvalo s tem, da se čimprej osamosvoji. Takšen vzgojni režim precej sili človeka, da svojih čustev ne kaže navzven. Dopustno izražanje agresivnih čustev je agresivni molk. Hendin ocenjuje Švedov značaj kot shizoidni. Samomor je na Švedskem sramota. Po Hendinovem mnenju utirjata pot samomoru zgodnja ločitev otroka od matere, navajanje k samostojnosti, samoobvladovanju in storilnosti. To pa so, kakor se zdi, poteze istega bazičnega značaja, ki so Švedom pomagale, da so se uveljavili v literaturi, znanosti in gospodarstvu.

Norveški značaj se od danskega in švedskega loči predvsem po tem, kako ljudje premagujejo svoje agresivne napetosti. Na Norveškem vzgojni ideal nista pridnost in ljubeznivost kakor na Danskem, ne obvladanost in korektnost kakor na Švedskem. Ne: branijo naj se, bojujejo, udarijo. Norvežan je vaje odkriti izraziti svoj odpor, sovraštvo. Spori, pravde so pogosti. Užaljenost, jeza zaradi storjenih krivic sta neredko odsev projekcije in Hendin meni, da bi norveški značaj lahko označili kot paranoidni. Uspeh Norvežanu ni najpomembnejša stvar, pravzaprav o njem le bolj sanjari. Otroci in skrb zanje so glavna vsebina življenja norveških mater. Razmerje med materjo in otrokom je toplo in trajno, vendar ne takšno kakor na Danskem, da bi vodilo v odvisnost in pasivnost. Ne sklicuje se na občutja krivde. Spodbuja pa potrebno agresivnost, vzgaja otroka k sproščenosti in samostojnosti.

Po Farberju si lahko majhno obremenjenost s samomorom pri Norvežanih razložimo tudi tako, da je na primer očetovski lik na Norveškem dosti močnejši in aktivnejši kakor na Danskem in da živijo Norvežani v tesnejših družinskih zvezah, da so čvrsteje povezani tudi v družbenih skupnostih in da je tudi njihova nacionalna identifikacija izrazitejša.

Skandinavski avtorji Hendinovi izvajajo v celoti ne sprejemajo. Njegovim psihodinamičnim razlagam zoperstavljajo demografske in sociokulturne razlage. Za Rudestama²⁴ so na primer pomembna določila visoke švedske samomorilnosti sekularizirana protestantska etika, pacifizem in egalitarnost. Prvo določilo vodi v odnosu do življenja v rastoči materializem, ta pa — za razloček od bolj asketskega odnosa — pogosteje privede do storilnostnega poloma, ki mu sledi odločitev za samomor. (V tem lahko vidimo že pomembno razliko od

²⁴ K. E. Rudestam, *Suicide in Sweden and the United States. Depression et suicide*. Pergamon Press, Paris, 1981, 115—133.

norveške usmeritve, ki je vendar bolj tradicionalno religiozna in asketska.) Manj prepričljiva je avtorjeva trditev, da utegne biti pacifistična švedska usmeritev pomembna pri izbiri samomorilnih načinov, ki so tu pretežno pasivne narave (zastrupitve). Egalitarnost pa se kaže v etiogenezi samomora na Švedskem tako, pravi avtor, da ga (s samomorom bolj obremenjeni) moški doživljajo kot frustracijo zaradi zgubljanja vladajoče vloge v družini, ko jih ženske spričo samostojnosti ne potrebujejo več ali so jim celo v breme. Kritike je bila deležna tudi metodologija Hendinovega raziskovanja, zlasti to, da je svoja opazovanja o vodilnih samomorilnih motivih gradil na dinamično usmerjenih intervjujih ljudi, ki so ostali pri samomorilnem poskusu. Ti ljudje so — po Stengelu — bistveno drugačni od ljudi, ki so samomorilno dejanje izvedli, saj pri njih »apel« prevladuje pred pristno težnjo po smrti.

Po istem vzorcu kakor obravnava Hendin skandinavski, obravnava Bealova²⁵ japonski samomor. Psihodinamične razmere v ozadju tega pojava so na Japonskem zapletenejšje in našemu zahodnemu pojmovanju teže dojemljive. Japonska kultura je izrazito masohistična. Sproščanje agresivnih vzgibov navzven dopuščajo le v zgodnjem obdobju, pozneje pa agresijo zatirajo oziroma ji je odprta pot le navznoter, proti osebnosti sami. Japonska združuje temeljni suicidalni dinamiki Švedske in Danske. Kakor na Danskem (in mogoče še bolj zaradi že kar masohistično požrtvovalnega življenjskega sloga japonske matere) tudi tu otroka disciplinirajo predvsem z zbujanjem občutja krivde. Poudarjajo tudi storilnost, kakor na Švedskem, le da tu tekmovanje kot oblika agresivnosti ni dopustno oziroma japonski otrok lahko tekmuje le z lastnimi uspehi. Iz te skrajne zaježitve agresije izvirajo številne posebnosti japonske kulture, ki jo označuje tudi obsesivno-kompulzivni (anankastični) način pri oblikovanju medosebnih odnosov oziroma številnih obredov, ki urejajo ta razmerja. Pri tem sta starost in smrt stanji, ki ju je treba pričakovati z radostjo, ne z bojznijo, samomor pa velja za častno in smiselno dejanje. Spričo teh okoliščin vsekakor bolj razumemo pogosto samomorilnost na Japonskem.

Kakor Buda tudi japonski avtor Tatai ne uporablja psihoanalitskih prijemov, ko skuša opredeliti *duhovno* naravnost japonskega ljudstva, tisto naravnost, ki skriva v sebi tudi večjo bližino suicidalne odločitve v kritičnih življenjskih okoliščinah:²⁶ Duh japonskega ljudstva zgodovinsko opredeljuje — pravi Tatai — dejstvo, da Japonci vse napore posvečajo temu, da bi »sebe zapustili«, »se sebi izognili«, »se pozabili«. Prizadevajo si biti »nesebični«, kar jim pomeni zaupanje v ustaljeno kmetovalsko in ribiško življenje z njunim naravnim ritmom, ne kakega resnejšega krvavega bojevanja, najsi bo notranjega ali zunanjega. »Prilagoditev naravi« je torej primarna in edina modrost življenja. Japonci živijo s ciklično menjavo štirih letnih časov in intuitivno občutijo življenjski ritem povsod v naravi, celo v neživem kamnu. Ciklični naj bi bili po njihovem občutku tudi sreča in nesreča. »Slediti zakonu narave« je torej tradicionalna osnova japonske kulture in življenjske filozofije, pa tudi odnosa do smrti. Glede na takšno naravnost se utegne Japonec tudi hitreje odločiti za

²⁵ L. Beal, The psychopathology of suicide in Japan. The internat. j. of social psychiatry, 14 (1966), 3, 213—225.

²⁶ K. Tatai, Footsteps of suicidology and suicide prevention in Japan, a short review. Psychiatria Fennica, Helsinki, 1981, 75—90.

samomor od zahodnjaka. Na drugi strani teži Japonec v hedonizem in si prizadeva za mir. Ta poteza ima lahko v določeni meri tudi protektivni vpliv v odnosu do samomora. Izrazita fluktuacija količnikov samomora vzporedno z menjavo obdobji družbene nestabilnosti in stabilnosti ima v ozadju opisano, tako-rekoč antinomično duhovno usmerjenost. Japonci manj ostro ločujejo smrt in življenje. Zahodnjak bi pomislil, da se Japonec lažje odpoje življenju kot ljudje na Zahodu. Pa vendar na Japonskem količnik samomora ni tako visok, kakor je povprečno v zahodnem svetu. Avtor domneva, da to relativno zmernost uravnava globoka ljubezen do narave. Naravnost, ki je blizu taoizma, pomeni tudi življenje z manj pretresi in z večjo sprijaznenostjo s tem, kar nam prinaša.

Dodajmo še oceno Finske, poznane po visokih količnikih samomora in pogostosti alkoholizma, ki je s tega vidika dokaj blizu Sloveniji, le da je na Finskem hkrati tudi visoko število nasilnih dejanj: Finci imajo, pravi Achté,²⁷ visok agresivnostni potencial, hkrati pa težko najdejo naravni odvod za agresivne težnje. Finci sami sebe ocenjujejo kot mrke, odljudne, vase zaprte ljudi, nagnjene k depresivnosti; mučijo jih manjvrednostna občutja, ki se spričo težav pri izražanju čustev sproščajo v dokaj divjih pivskih navadah. Po drugi strani pa so Finci tudi žilavi, vztrajni, vzdržljivi, dobri vojaki. Poučen je tudi njihov vzgojni vzorec: Danes veljavne družbene norme Fincu ne dopuščajo izraziti agresije in notranje napetosti. Finci radi razlagajo pozitivna čustva kot znamenja slabosti in nemožatosti. Na Finskem velja tradicija trde vzgoje otrok. Do nedavna je veljalo, da deček nikdar ne bi smel jokati, popoln moški je »superman«, ki ne razodeva svojih čustev. Čeprav je bilo v finskih družinah od nekadaj nedopustno, da bi se otroci vedli agresivno, so vendarle često imeli priložnosti prisostvovati nasilniškim nastopom svojih staršev. To nam mogoče precej določno razkriva zapleteno vlogo agresivnosti v samomorilnem vedanju in hkrati prav tako zapletene vzgojne vplive, ki jih oblikujejo specifični izrazni vzorci tako pri posamezniku kakor v okviru družbenega značaja ljudstva.

Bolj esejistično povezuje Ringel »avstrijsko dušo«²⁸ z visoko samomorilnostjo: Trije vzgojni cilji Avstrijca so: poslušnost, vljudnost in varčnost; »biti srečen« pri tem ni pomembno. Večina otrok je v svojem življenjskem razvoju ovirana in nasledek takšne vzgoje so v sebi izmučeni, ponižani in strti ljudje. Posledice so tudi težnje k samopoškodovanju in samouničenju.

K večrazsežnosti medkulturni študiji o samomorilnosti v Jugoslaviji nas vabi že pogled v uradne statistične podatke o demografskih značilnosti in nekaterih kazalnikih, ki se štejejo kot merilo civilizacijske oziroma kulturne razvitosti. Avtor je vzporedil te podatke na eni strani za Kosovo in Makedonijo (z najnižjima količnikoma samomora), na drugi strani za Slovenijo in Vojvodino (z najvišjima količnikoma) in je v tem, kar se mu je nakazovalo, poskusil najti zakonitost, ki jo je izrazil takole:

»Menim, da lahko domnevamo v ozadju opisanih ugotovitev dve temeljni naravnosti pri obvladovanju obremenitev, ki jih pripravlja posamezniku življenje v človeški skupnosti:

²⁷ K. A. Achté, J. Lönnquist, Suicide in finnish culture. Depression et suicide. Pergamon Press, Paris, 1983, 95—113.

²⁸ E. Ringel, Die österreichische Seele — 10 Reden über Medizin, Politik, Kunst und Religion. Böhlman-Verlag, Wien, 1984.

Prva: Človek išče varnosti v osamosvojitvi, emancipaciji, pri čemer se zanaša predvsem na izobrazbo in delovni napor, meni pa, da ga pri tem utegnejo ovirati pretesne emocionalne vezi.

Druga: Človek išče varnosti in opore v tesni skupnosti z bližnjimi; naslanja se na trdnost primarne družine in zakonske zveze in relativno zapostavljanje koristi, ki jih utegneta imeti z učenjem pridobljeno znanje in delovna učinkovitost.

Z ozkega gledišča preprečevanja samomora je drugi vzorec (»biti skupaj z bližnjimi«) nedvomno učinkovitejši kakor prvi (»zanesti se nase«).

Podobne oznake značilnosti posameznih jugoslovanskih narodov kažejo (brez vsakršne zveze z iskanjem samomorilnih dejavnikov) tudi nekatere jugoslovanske in tuje družboslovne študije ob težnji, da bi prvi vzorec označevali kot »zahodni«, drugi kot »vzhodni«.²⁹

»Zahodni« vzorec (»zanesti se nase«) je tudi slovenski; ustvarja močnejše občutje osebne odgovornosti in često osamljuje ljudi. V »mejnih situacijah« to dvoje pogosteje utirja v samomor. Nasprotno so razmere pri »vzhodnem« vzorcu (»biti skupaj z bližnjimi«).

S u m m a r y

SUICIDE AND SLOVENE NATIONAL CHARACTER

Starting from his clinical/psychiatric observations and epidemiologic studies about suicides in Slovenia and basing on foreign studies models and also on characteristics of Slovene people given by philosophers, sociologists, literary historians and others, the author tries to find a characterization of Slovene national character which would — together with other etiopathogenetical moments — try to explain the exceptionally high suicidal rate in Slovenia (35,8 in 1984). The author is of the opinion that depressive and obsessive elements prevail in Slovene national character, this being a result of suppressed expansiveness. The subjective tightness within is joined by an objective tightness of a small nation living on a stretch of land the radius of which would not exceed eighty kilometers if it was a circular plane, outside of which its language does not have any real value any more.

²⁹ L. Milčinski, *Samomor in Slovenci*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1985, 225—231.

O KOLEKTIVNIH KARAKTERIZACIJAH*

Božidar Jezernik

Skušnjo, da ima vsak človek svoj značaj in svoje individualne značilnosti, iz katerih je mogoče razumeti ne le njegovo preteklost, marveč do določene mere tudi predvideti njegovo ravnanje v prihodnosti, najdemo v najstarejših dokumentih človeške pismenosti. Že najstarejši pisci so označevali rase, plemena in ljudstva. Pomembno je, da se najstarejše karakterizacije nanašajo na pripadnike drugih skupnosti: tuje lastnosti, ki so drugačne od naših, so bolj nenavadne in zato opaznejše. Zaradi pozornosti, ki je usmerjena predvsem v drugačno, nenavadno, je pri takšnih označitvah pogosta nagnjenost k satiričnemu in tendencioznemu prikazovanju drugačnosti. Folklorja je polna takšnih oznak. Tako so na primer v slovenski folklori Turki krvoločni, Nemci vzvišeni, Črnogorci leni.

Ljudska vednost je sicer polna globokih modrosti in v njej so zbrane mnoge globoke resnice. Toda še več je v njej nekritičnih in neproblematiziranih apriorizmov, ki nimajo ničesar skupnega z dejanskim stanjem; to velja seveda tudi za folklorne karakterizacije. In to toliko bolj, ker je poudarek folklornih oznak vedno na razločkih, čeprav namišljenih, in ne na skupnih potezah. V skladu s tem naj bi bili na primer Čehi kulturni, Črnogorci bojeviti, torej povsem različni. Toda naslednja primera dokazujeta, da ti lastnosti nikakor nista bistveni.

Prvi primer, ki je črnogorskega izvira, navaja Vidak Vujačić¹ kot ponazorilo, kako globoko so se moški Črnogorci identificirali s svojo »večvrednostjo«, da nekdo ni maral sprejeti večkrat ponovljene ponudbe kraljice Milene, da bi mogel napasti ovce, ker se je zaobljubil, da nikoli in v ničemer ne bo poslušal — ženske.

Naslednji primer je opis srečanja češkega interniranca z esesovko v taborišču Dachau: »Šel sem proti njej in provokativno gledal naravnost vanjo. In nisem pozdravil!« (kar je bil hud prekršek zoper taboriščni red). Esesovka ga je poklicala k sebi, češ zakaj je ni pozdravil. Odgovoril ji je, da ne ve, ali je s pošte ali z železnice. Razjarjena zaradi tolikšne nesramnosti, je skočila k njemu, mu zbila z glave čepico in kričala, da mu že pokaže, da je (ona) Unterscharführer SS. Pobral je čepico in se opravičil »z gracioznostjo španskega plemiča«,

* Predelano besedilo predavanja na plenumu kulturnih delavcev OF 5. novembra 1986 na Bledu.

¹ Etos Crnogorke, Titograd 1980, str. 120.

rekoč: »Entschuldigen Sie, bitte, Fräulein Unterscharführer!«² Tako je tudi Bratůňek raje tvegala kazen zaradi hudega prekrška zoper taboriščni red, ki je internirancem veleval, da morajo pozdraviti vsakogar, ki ga srečajo v esesovski uniformi, kakor da bi se »ponižal« pred žensko; na to, kje se spodobi biti ženski, je tudi dokaj nedvoumno namignil. Menim, da navedena primera sama po sebi dovolj zgovorno dokazujeta, da je bistvena poteza črnogorske in češke kulture (bila) razdeljenost ljudi na (večvredne) moške in (manjvredne) ženske.

Razlog, da kolektivne oznake praviloma prezrejo takšne bistvene poteze, je v tem, da so njihovi avtorji navadno ljudje, ki sicer imajo priložnost opazovati določene zanimive lastnosti prebivalcev določene pokrajine, vendar njihovi sklepi izvirajo predvsem iz posamičnih vtisov, ki so potem posplošeni mnogo bolj, kakor bi dopuščali razpoložljivi podatki. Praviloma so takšne karakterizacije v večji ali manjši meri simplifikacija dejanskega stanja. To velja na primer tudi za najstarejšo ohranjeno karakterizacijo Slovencev, ki jo je že leta 1562 zapisal Primož Trubar: »Prebivalci Kranjske, Spodnje Štajerske in Koroške sledijo po značaju in lastnosti Nemcem, se nemško oblačijo, le da nosijo ženske posebne, dolge tančice na glavi. Deželna gosposka, grofi, baroni, vitezi in plemiči zgornjih slovenskih dežel znajo dobro nemško, a dosti njih latinsko in laško. Tudi mnogi meščani, duhovni in menihi govoré nemško. Preprosti nevedni človek pa govori vseskozi samo slovenski jezik. To je dobro, pošteno, zvesto, resnicoljubno, pokorno, gostoljubno in milo ljudstvo, ki se prijazno in lepo vede do vseh tujcev in do vsakogar. Toda preveč in premočno je praznoverno, zakaj kranjsko in slovensko dobrosrčno ljudstvo hoče vse svoje zadeve pri Bogu, pri devici Mariji in pri svetnikih urediti samo s pogostim branjem, poslušanjem in ustanavljanjem maš, z biljami, z darovanjem, z rožnimi vencí, z ognjem, s prižiganjem sveč, s procesijami, z blagoslovljeno vodo, s soljo, palmami, s kajenjem in kropljenjem, z daljnim romanjem in z zidanjem novih cerkvá.«³

Trubarjevo označitev so v bistvu prevzeli tudi številni drugi avtorji; zlasti lojalnost in pokornost slovenskega ljudstva sta ohranili trajno in poudarjeno mesto, najbolj korenito pač v Cankarjevi oznaki Slovencev kot naroda hlapcev. Vzroki za tolikšno soglasje so seveda različni; toda soglasje v označevanju samo po sebi še ne pomeni, da je le-to točno. Poudarjanje tako imenovanega hlapčevstva v slovenskem značaju se prav gotovo v precejšnji meri ujema z dejanskim stanjem: precejšen del slovenskega prebivalstva je pretežni del zgodovinskega razvoja bil podrejena množica. In noben družbeni sistem ne more normalno delovati, če obvladani sloji ne sprejemajo svojega položaja kot nekaj neproblematičnega. Toda po drugi strani podrejenost že sama po sebi pomeni, da je nekdo nadrejen: kjer ni nadrejenih, tudi ni podrejenih.

Kakor večina ljudi, imajo tudi vodje posameznih skupnosti bolj ali manj izoblikovano, bolj ali manj ozaveščeno karakterologijo skupnosti, ki jo vodijo, in v skladu s tem tudi ravnaajo. Glede na svoj značaj izbirajo metode, taktiko političnih aktivnosti in »prave ljudi«. V vsaki skupnosti tisti, ki te skupnosti bodisi vodijo, bodisi reformirajo, zavestno ali nezavedno ravnaajo v skladu s

² Tonda Bratůňek, *Lágrové momenty*. V: Emanuel Faltus ed., *Almanach Dachau*, Praha 1946, str. 144.

³ Primož Trubar, *Glagolski prvi del Novega testamenta 1562*. Cit. po Mirko Rupel, *Slovenski protestantski pisci*, Ljubljana 1966, str. 124—125.

svojo diagnozo značaja ljudi, s katerimi imajo opraviti. Seveda se v teh diagnozah bolj ali manj jasno kažejo tudi različni družbeni interesi; pravzaprav posamične oznake marsikdaj povedo več o tem, kakšni so (bili) interesi diagnostikov kakor o značaju skupnosti.

Vprašanje slovenskega narodnega značaja je postalo še posebej pomembno med drugo svetovno vojno, ko je bilo postavljeno na kocko samo preživetje slovenskega naroda. Organizatorji in vodje odporniškega gibanja so videli možnosti za uspeh ob predpostavki »aktivnega slovenstva«, to se pravi zavesti odpora med večino Slovencev. V tem je tudi smisel četrte Temeljne točke OF,⁴ ki uvršča med temeljne naloge osvobodilnega gibanja »preobrazbo narodnega značaja«, in to v skladu z znanim geslom: »Iz naroda hlapcev — narod herojev«. Kakor je pokazalo dogajanje, je bilo Slovencev, ki so iz takšnih ali drugačnih razlogov sodelovali v narodnoosvobodilnem gibanju, dovolj, da je bil cilj dosežen. In 19. avgusta 1943 je na primer celo (belogardistična) Svobodna Slovenija priznala, da smo Slovenci »dobili v svetu nek sloves junaštva radi partizanskih akcij«.⁵

Če so organizatorji in vodje odporniškega gibanja uresničitev svojih ciljev povezovali z »aktivnim slovenstvom«, pa so nasprotniki narodnoosvobodilnega gibanja zaradi razrednih interesov gradili na nasprotnem stališču. V spomenici, ki jo je 26. septembra 1942 škof Gregorij Rožman izročil visokemu komisarju za Ljubljansko provinco, je škof Slovence označil takole: »Porabljam to priliko, da Vašo Ekscelenco ponovno zagotavljam, da so Slovenci narod, ki je miren in lojalen do oblasti, ki ni prevraten, temveč zna realno presoditi nastalo situacijo in je navajen dajati cesarju, kar je cesarjevega, in Bogu, kar je božjega.

Priznam, da so se med Slovenci pokazali izjemni pojavi, ki bi lahko spravili v dvom točnost moje iskrene karakterizacije slovenskega naroda. Nimam namena iti preko teh pojavov. Ne samo jaz, temveč ogromna večina naroda obsoja nesrečne podvige neodgovornih elementov, ki so pod krinko narodnega osvobodilnega boja započeli teroristične akcije nad Slovenci in Italijani in nad premoženjem naroda z namenom, da spravijo narod v brezupen položaj, v katerem naj bi postal žrtev komunizma...«⁶

Po osvoboditvi se je z novimi družbenimi potrebami, ki so terjale namesto prejšnjih herojev »junake dela«, kot nov in splošno uveljavljen element za karakterizacijo Slovencev uveljavil pojem pridnost. Ta nejasen pojem, ki pomeni hkrati ubogljivost, marljivost, veselje do dela itn., so spet mnogi povsem nekritično prevzeli in je prešel tako rekoč v splošno rabo. Na okrogli mizi Problemov leta 1981 so nekateri udeleženci med drugim celo ugotovili: »Če je Francoz

⁴ Ta točka je zagotovo precejšnja posebnost med političnimi programi. Toda vanjo je vključena zgolj ena od bistvenih projekcij vseh revolucionarnih programov: revolucije so lahko uspešne le, če uspejo prebuditi potlačevane moči »mas«. Tako je po spominih Milka Goršiča pred drugo svetovno vojno med slovenskimi komunisti krožila šala, da bo prišel čas, ko bo povsod na svetu že zmagala revolucija, razen v Sloveniji. Tedaj bodo prihajali k nam otroci z vsega sveta, da bi videli, kako je to, če vlada kapitalizem. »Zaradi tradicionalne ponižnosti in ubogljivosti Slovencev si namreč nismo mogli predstavljati revolucije v Sloveniji.«

⁵ Cit. Franček Sa je, Belogardizem, Ljubljana 1952, str. 569.

⁶ Cit. ibidem, str. 498.

priden, je ‚pač priden‘, če je Slovenec priden, pa je ta pridnost ‚izpričevanje Slovenstva‘; ni ‚Slovenec v pravem pomenu‘ zato, ker ima te in te oznake, pripisane Slovincu, marveč ima te in te oznake zato, ker je Slovenec.«⁷

Poleg takšnih, laičnih označevanj spoznamo tudi poskuse prikazov nacionalnih značilnosti, ki so jih izoblikovali posamični strokovnjaki in ki so utemeljeni na bolj sistematičnem opazovanju. V dobi razsvetljenstva je bilo na primer vprašanje značaja naroda priljubljeno torišče zanimanja filozofsko usmerjenih piscev. Vrhunec pa je doseglo v dobi romantike, ko se je v prizadevanjih za uveljavitev nacionalne samobitnosti razmahnilo zanimanje za ljudski jezik in slovstvo. Raziskovanje ljudskega slovstva, zlasti ljudske pesmi, naj bi namreč po tedanjih pričakovanjih omogočilo razkriti tako imenovano dušo naroda.⁸ Menili so namreč, da ljudstvo — kakor školjka v biser — vanje zlije najboljše duhovne kvalitete. Ta romantična pričakovanja pa so se kmalu pokazala kot neutemeljena, saj se je tisto, kar naj bi bilo narodno, pokazalo kot mednarodno. Po obdobju romantike je zanimanje za ta vprašanja precej upadlo. Obveljalo je mnenje, da v tem prav verjetno nekaj je. A kaj je tisto »nekaj«, ostaja nepojasnjeno. Tako na primer Joan Subirats i Soler v svojem delu o veljavnosti mnenj o kolektivni karakterologiji,⁹ ki je najnovejše meni poznano delo o tem vprašanju, ugotavlja, da ni mogoče zanemariti obstoja kolektivne karakterologije, in opozarja, s čim vse ne smemo mešati tega pojma.

S preučevanjem nacionalnih značilnosti so se v novejšem času največ ukvarjali antropologi oziroma etnologi; najbolj poznana so dela ameriških kulturnih antropologov o nacionalnem značaju Nemcev in Japoncev. V jugoslovanskih okvirih pa sta najpomembnejši deli antropogeografa Jovana Cvijića¹⁰ in karakterologa Vladimirja Dvornikovića;¹¹ v slovenski etnologiji pa to vprašanje »ni pogost predmet obravnavanja, ker prepuščajo to področje psihologiji, ki se ga tudi izogiba.«¹² Najpomembnejši deli slovenskih avtorjev sta spisa Franja Baša¹³ in Antona Trstenjaka.¹⁴

A čeprav so ti in nekateri drugi prikazi nacionalnih značilnosti osnovani na sistematičnem opazovanju ali celo na sistematičnem raziskovanju, ne morejo zadostiti strožjim znanstvenim kriterijem. Razlogov za to je več. Predvsem za zdaj niso razčiščeni niti osnovni pojmi, na primer, katere lastnosti je treba zajeti v takšnih raziskavah in kako jih ugotavljati. Nadalje so bila takšna raziskovanja vedno bolj ali manj obremenjena s predsodki tistih, ki sklepajo o značilnostih posamičnih narodov, z njihovimi normami in vrednotami, z aktualnim družbenoekonomskim položajem in z bolj ali manj razširjenimi etničnimi

⁷ Problemi št. 214—215, str. 88.

⁸ V svoji spomenici italijanskim okupacijskim oblastem je Lambert Ehrlich v začetku maja 1941 med drugim zapisal tole: »Vsak narod ima v nekem smislu svojo narodno dušo in tudi slovenski narod jo ima. Ta duša noče umreti...« (Cit. F. Sa je, op. cit. 229.)

⁹ Quadernos de Psicología 1982, vol. 6, pp. 71—87.

¹⁰ Balkansko poluostrvo, Beograd 1966.

¹¹ Karakterologija Jugoslovena, Beograd 1939.

¹² Vilko Novak, Raziskovalci slovenskega življenja, Ljubljana 1986, str. 35.

¹³ O karakterologiji prebivalstva v štajerskem Podravju. V: Franjo Baš, Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju, Ljubljana 1984, str. 292—311.

¹⁴ Karakterološka podoba slovenjegoriškega človeka. V: Viktor Vrbnjak ur., Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 72—109.

stereotipi. Posledica neizdelanih teoretskih izhodišč so metodološke slabosti, kajti vsako obravnavanje določene kulture je mogoče le z vidika določene kulture, vsaka kultura pa določene elemente poudarja, druge prikriva. Metodološke slabosti vplivajo na nezanesljivost raziskovalnih tehnik in nagnjenja k neutemeljenim posplošitvam. Namesto da bi bile takšne raziskave prispevek k odpravljanju predsodkov, jih mnogokrat utrjujejo.

Tako lahko na primer v enem novejših del, ki obravnavajo tudi ta vprašanja, beremo o sumljivi moralni ravni naroda, ki ima v besednjaku besedo »nadmudriti« namesto prevariti.¹⁵ Dokler ostanemo samo pri terminologiji, je ta omemba dokaj sugestivna. Toda z upoštevanjem družbenoekonomskih okoliščin, v katerih je prišlo do tega, dobimo precej drugačen vtis: kar naj bi bila narodna značilnost, postane mednarodno. Tako lahko na primer beremo v spominih Josipa Kravosa na konfinacijo v južni Italiji, natančneje v Montecalvu leta 1942,¹⁶ da so se tamkajšnji prebivalci držali reka »chi è più furbo, vive meglio«. V skladu s tem načelom so spolovinarji urejali, da sta njim ostali namesto polovice dve tretjini pridelka. Tega niti niso prikrivali, temveč so se s tem tudi pobahali. »Sploh so bile goljufija, sleparija ali laž zanje ‚furbita‘ (prebrisanost). Kdor je odkrito kradel, pa je bil le ‚mariolo‘, kar bi po naše pomenilo toliko kot navihanec.«

Upam, da je iz navedenega dovolj jasno razvidno, da družbenoekonomske razmere, v katerih živijo različne skupnosti, sooblikujejo tudi nekatere prevladujoče oblike ravnanja v določenih okoliščinah. Razlike v normah in vrednotah, ki so se uveljavile v posamičnih skupnostih, so seveda osnova za razločke v ravnanju med pripadniki različnih skupnosti. Življenje v določenih okoliščinah spodbuja pri ljudeh razvoj določenih potez in lastnosti, medtem ko druge odpravlja. Pomembno vlogo pri tem ima prevladujoč sistem norm in vrednot v skupnosti, ki omogoča vrednotenje, katere poteze in lastnosti so dobre ali slabe, katere so zaželene in katere niso.

Razna obdobja, razna okolja, razni posamezniki imajo spet več posluha in razumevanja za določene poteze in lastnosti. Kot pravilo lahko prepoznamo, da so v skupnostih z večjim družbenim nadzorom razlike med njimi manjše oziroma, natančneje rečeno, manj očitne. Večji sta družbena dinamika in mobilnost v določeni skupnosti, večje oziroma opaznejše so razlike. Kateri mehanizmi in procesi vplivajo na to, da se v določenem obdobju uveljavijo prav določene poteze in lastnosti, je treba preučevati vedno le na konkretnih primerih s strukturalno zgodovinsko metodo, in to brez prejudiciranja in neutemeljenega posploševanja ob sodelovanju raziskovalcev različnih strok. To nikakor ni lahka naloga, ker je vsakršno vrednotenje mogoče opraviti le v okviru ali na podlagi določenega vrednostnega sistema. Vsaka kultura pa pri svojih pripadnikih oblikuje tudi takšne vrednote, ki se jih ne zavedajo: najbolj upoštevamo pravila, ki jih ne poznamo. Zato more biti raziskovanje kolektivne karakterologije veljavno le, če je hkrati tudi avtorefleksija raziskovalca, če ta sproti problematizira svoja izhodišča. Toda skušnja kaže, in to potrjuje tudi blejski plenum kulturnih delavcev OF, da je kolektivne značilnosti ali tudi »karakteristike« veliko lažje politizirati kakor problematizirati.

¹⁵ A. Trstenjak, Človek bitje prihodnosti, Ljubljana 1985, str. 382.

¹⁶ Zadnja internacija. Doživetja in opazovanja. Primorski dnevnik 1967 (5. V.), št. 105 — (19. V.), št. 117.

Summary

ON COLLECTIVE CHARACTEROLOGIES

The article deals with two types of the collective characterologies, namely with the laical and professional ones.

The most ancient characterologies refer, first of all, to the members of other communities alien characteristics, differing from ours, are namely more extraordinary and more noticeable therefor. It is peculiar of the laical characterizations, later on, too, that they emphasize the differences, thereby, as a rule, overlooking the essential common features, at the same time, unjustifiably generalizing the dissimilarities noticed.

In addition to the laical characteristics, there exist also the individual attempts at the collective ones, made by experts and based upon a more systematic observation. It holds true for them, as well, that they do not meet the more rigorous scientific criteria. For neither have been cleared up the fundamental notions, e. g., which characteristic features should be included in such research and how they should be ascertained. Furthermore, these characterizations, too, are burdened, more or less so, by prejudice and stereotype, by the ideology of their authors, by topical socio-economic relations, etc.

Not worked out theoretical points of departure result in methodological weaknesses: for any treatment of a determined culture is possible only from a position of a determined culture, which means, in case of the collective characterizations — in a biased way.

JEZIK V ETNOLOGIJI

Hermann Bausinger

Na dlani je, da imata jezikoslovje in etnologija pomembna stičišča. Vendar s preprostim naštevanjem ne pridobimo veliko. Kjer je izhodišče jasno določeno, in to se primeri precej redko, se hitro pokaže, da so stičišča različno interpretirana: pogled na disciplino od zunaj je drugačen od njenega samorazumevanja.

Dodatna težava izvira iz tega, da se, v celoti gledano, disciplini ne gibljeta na isti ravni. Jezik v etnologiji (če smem najprej tako razumeti svojo témo) je preprost, konkretističen, teoretično skromen. Etnologiji je v koncertu znanosti že dolgo prisojena vloga, da z menjajočimi se instrumenti izvablja raznovrstne peste zvoke; krepki, dominantni akordi prihajajo od drugod. Tudi preoblikovanje etnologije v bolj kritično pojmovano znanost, označeno kot empirična znanost o kulturi ali evropska etnologija, ni tega zelo spremenilo. Zato se ne bom lotil nepripravnega poskusa, da bi sledil filozofsko-filološkim različicam jezikoslovnega dokazovanja in tako ugotovil na relativno visoki abstrakcijski ravni skupne značilnosti. Ravnal bom opisno ali, zavoljo mene, pripovedno, pri čemer bom skiciral posamična predmetna področja ali probleme in pri tem poskusil pokazati, kaj delamo z jezikom, bodisi kot s predmetom ali kot s pojavno obliko, kot z neogibno preobleko predmeta. Upam, da bodo skupni problemi in spoznavne razsežnosti dovolj razvidni.

Predstopnje

Uvodoma se mi zdi smiselno opomniti, da gre v tem primeru in v teh prizadevanjih za nekakšno ponovno združitev. Germanistika in etnologija sta si bili dolgo v zelo tesnem sorodstvu, deloma celo identični. Germanistika je bila v svojih začetkih zasnovana kot vseobsegajoča znanost o kulturi; v teku diferenciacije znanosti so bili deli te obsežne zasnove prepuščeni drugim disciplinam, vendar se je vsaj programatično dolgo ohranila zamisel o vseobsegajoči znanosti o nemški kulturi.¹

¹ Prim. Hermann Bausinger: Germanistik als Kulturwissenschaft. V: Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache 6 (1980), str. 17–31.

Zgled: V zadnji četrtini 19. stoletja je Moriz Heyne, ki je kot germanist deloval v Baslu in Göttingenu, sodil, da je naloga nemške filologije zajeti »celotno duhovno življenje našega naroda in njegov razvoj, kolikor sta ohranjena v spomenikih. Ti spomeniki ne sestojijo samo iz slovstva, marveč tudi iz umetnosti, obrti in ustnega izročila«. Zastopnik nemške filologije bi moral biti seznanjen s politično zgodovino Nemčije, z nemškimi plemeni, njihovim jezikom in razvojem; vendar je Moriz Heyne tudi »pravo in državo, razmere v skupnosti, verovanje, življenje, način življenja in šege« prišteval med delovna torišča nemških filologov. — V praksi se je to seveda kazalo drugače, vsaj v pouku. Moriz Heyne je sicer objavil tri zvezke »nemških hišnih starin« s pomembnimi pogledi v kulturno zgodovino stanovanja, prehranjevanja in oblačenja; vendar je imel v Göttingenu v 46 semestrih 94 predavanj o stari in srednji nemščini, 9 o novejši literarni zgodovini, 18 o starinoslovju (zlasti o materialni kulturi).²

Vseobsegajoči koncept torej praktično ni bil ali ni bil več uresničljiv. Tudi neka institucionalna členitev je bila neogibna, vendar je bila najprej izpeljana v okvirih, ki so bili določeni kot »germanistični«. Navezanost etnologije na germanistiko (ki je bila še pred 20 leti pravilo) je mogoče pojasniti kot poskus, da bi se ohranila obsežna zahteva po znanosti o nemštvu. V 19. stoletju sta si bili germanistika in etnologija v mnogočem identični; v 20. stoletju je etnologija dolgo veljala za del germanistike.³

Nasledek in izraz tega razmerja je bil v pglavitnem poudarku na »duhovni etnologiji«; v njenem središču je bilo jezikovno izročilo. Materialna ljudska kultura je daljnosežno prešla v pristojnost muzejev. Ko je bila naposled deležna pozornosti tudi v okviru univerzitetne etnologije, je bil razlog za to pogosto v jezikovni provokaciji. V jezikovno nesmiselnih prizadevanjih so zadeli na množico besed, ki so jih razumeli in pojasnjevali samo z umikom k označencem. Ta zveza je navzoča v naslovu zbirke »Wörter und Sachen«.

Poleg tega splošnega poudarka se je germanistična naravnost kazala v poudarjanju izrazitih presečnih polj, v germanističnih delih etnologije ali etnoloških delih germanistike. Takšna polja so bila tako na jezikoslovnem kakor na literarnozgodovinskem področju: tam zlasti dialektologija z obrobniimi področji historične besedne geografije in besedne zgodovine, tu obravnava ljudskega pesništva, torej področje 'folkloristike' v ožjem pomenu.

Za obe področji kaže navesti tri značilnosti:

— gre za regionalne, pogosto lokalne različice kulture: diatopično je zoperstavljeno »enotnosti kraja«;

— gre za kulturne dobrine nižjih socialnih plasti (čeprav pozornost nikakor ni bila posvečena vsem), torej ljudska kultura versus visoka kultura;

— in gre za svet, domnevno ohranjen iz zelo starih zgodovinskih plasti, torej tradicija in kontinuiteta proti inovaciji in napredku.

Tako je bila postavljena zgradba etnologije. Ukvarjala se je z načelno ahistorično pojmovaniami, v delih spodnje plasti dosegljivimi kulturnimi segmenti s preprostimi, nezapletenimi strukturami, v katerih so domnevali osnovo in izvir druge kulture. Primitivna temeljna plast, matična tla, ljudskost so različne

² Prim. Waldemar R. Röhrbein: Moriz Heyne 1837—1906. V: Göttinger Jahrbuch 23 (1975), str. 171—200; tu str. 186 s.

³ Prim. Wolfgang Emmerich: Zur Kritik der Volkstumsideologie. Frankfurt a. M. 1971, kjer je obdelana ideološka stran povezanosti.

metafore za predstavo, ki je enaka v strukturnem pogledu, pri čemer metafore vsekakor pripadajo različnim ideološkim teoretskim zvezam.

Po koncu 50. let se ni poslovala samo hermetična predstava o načelno brezčasni temeljni strukturi, temveč so postale vprašljive tudi navedene tri značilnosti. Vpliv kulturne industrije in prodor množične kulture sprožata dvome tako o regionalnih kakor (vsaj deloma!) o socialnih členitvah.⁴ Zlasti pa ni več mogoče obdržati konstrukta kontinuiranega popisovanja stoletij. Ravno resna historična etnologija⁵ je morala pogosto rigorozno pretrgati v mitične davnine potekajoče linije in pokazati na mlajše (pogosto zelo pozne) čase nastanka. Poudarek se je z mitične trajnosti premaknil k zgodovinskemu spreminjanju in s tem je postal mogoč poseg v sedanost.

V germanistično določenih področjih stroke je ta premik pomenil odmik od geografsko usmerjene dialektologije in oblikovanje širše razumljene sociolingvistike, ustrezno tudi začasen umik ljudskega pesništva v prid preučevanju trivialne literature in uporabne proze vseh vrst. To je bilo izpeljano v povezavi med germanistiko in etnologijo.

Kritika se je dvignila na obeh straneh. Vendar je bil novi cilj etnologov v najboljšem primeru pogosto ugledan kot njihov nagajivi prestop meja, kot koketen odmik od drugih, »pravih etnoloških« področij. Še sta učinkovala stara podoba in obzorje. Sprejemanje stroke od zunaj je bilo (in je) drugačno od njenega notranjega razvoja.

Ob tem je seveda treba vedeti, da od zunaj vpeljani zakon vztrajnosti ne izključuje pozitivnih učinkov. Usmeritev k novim bregovom seveda pogosto pripelje do tega, da je pomembno zapostavljeno samo zato, ker se za hip znajde v mrtvem kotu prevladujočega zanimanja. Izraženo manj v prisposodbi: z novo naravnostjo seveda nista bila odpravljena niti raziskovanje dialektov niti analiza ljudskega pesništva, temveč sta prav kmalu spet zaigrala nekoliko drugačno vlogo, zaznamovano z novo etnološko perspektivo.

V nadaljevanju želim ponuditi nekaj namigov za obravnavo jezika in jezikovnega v etnologiji. Posvečam se v zaporedju trem področjem:

- jezikovnim razsežnostim vsakdanje kulture,
- problemom »ljudskega slovstva«,
- končno jeziku kot problemu terenskega raziskovanja.

Vsakdanja kultura

Vsakdanja kultura sodi med gesla novejše etnologije. Pri tem gre za dva pogleda:

Vse bolj se zavedamo, da t. i. etnološki kánon zajema pretežno relativno obrobne in zelo posebne predmete. Pojem, kakršen je ljudska kultura, vključuje osrednje in splošno običajne reči, toda pred nekaj leti je Švicar Eduard Strübin zvedel pravo vsebino na skupni imenovalci; povsod tam, kjer srečamo

⁴ Prim. Hermann Bausinger: *Volkskultur in der technischen Welt*. Stuttgart 1961.

⁵ Poudariti je treba dela Hansa Moserja in Karla-S. Kramerja, katerima je sledilo veliko etnologov.

oznako ljudsko, gre za nekaj, kar zagotovo ni ljudsko.⁶ Spoznanje o »paradoksu ljudskosti« zahteva temeljit premislek. Konkretno rečeno: ko ugotovimo, da je »ljudska noša« danes in že nekaj časa stilizirana uniforma s historizirajočimi potezami za relativno majhne skupine, je etnologija poklicana, da se posveti vsakdanjim oblačilom.⁷ Vsakdanjik deluje tu nekako kot izhodišče za namero, da bi zaobsegli kulturo mnogih. Vsakdanja kultura torej ne pomeni nič drugega kakor razširitev na banalneje, razširjene fenomene naše kulture.

Gre pa tudi za bolj specifično predstavo, izpeljano iz filozofske fenomenologije, v kateri je Husserl uveljavil vsakdanjik kot univerzalno kategorijo.⁸ Vsakdanjik je v teh okvirih praviloma nevprašljiva konfiguracija kulturnih samoumevnosti. Takšno je rokovanje kot oblika pozdrava. Seveda lahko pritegnem sociološko pojasnilo o njegovem izviru, po katerem so s to gesto preverjali neoboroženost partnerja; z vidika kulturne primerjave lahko tudi opozorim, da se ljudje ob pozdravu ne rokujejo povsod. Vendar je pravilo prav to, da o takšnih navadah ne preiščamo. Zlasti po zaslugi ameriških raziskovalcev (etnografov, sociologov in lingvistov) vemo, kako pomembna so jezikovna sredstva za konstituiranje samoumevnega vsakdanjika. Harold Garfinkel je z »eksperimenti kriz«⁹ pokazal, kako bistveno je v jezikovnem vsakdanjiku »komunikacijsko ravnanje« in kako nevarno je lahko, če se spremeni v »diskurz«.¹⁰ S primeri vsakdanjih pogovorov med zakoncema in v drugih majhnih skupinah Garfinkel pojasni, da se ne zamaje samo trenutno razumevanje, temveč celo razmerje, če se eden od sogovorcev izmakne reduciranemu jeziku nakazovanja in se zanaša na racionalna pojasnila in izjave. Zgled: Mož pride utrujen iz službe. »Kaj želiš jesti?«, vpraša žena. Mož zagodrnja: »Najrajši nič« in se skrije za časnik. Če bi žena vzela prvi pomen te izjave zares, bi morala izključiti štedilnik in odložiti kuhinjske pripomočke. S tem bi se sprožila kriza; da bi se ji izognili, je treba privoliti v smisel vsakdanjika, se pravi v tem šovinistično obarvanem primeru brez besed nadaljevati s kuhanjem in razburjenemu možu čimprej postreči z obrokom.

Vsakdanjik za jezikoslovje ni ostal v mrtvem kotu samo zato, ker je bila jezikovna pragmatika dolgo v ozadju, marveč tudi zato, ker se je bilo mogoče pomenu takšnega vsakdanjega sporazumevanja približati samo z odpovedjo običajnemu pomenu jezikovnih izjav. Pomen je tu onstran najprej razbranega

⁶ Izrečeno na zboru Švicarskega etnološkega društva 1969; prim. poročilo Walterja Escherja in Hansa Trümpeja v: Schweizer Volkskunde 59 (1969), str. 57 s.

⁷ Prim. Karen Ellwanger: Das Kleid und sein Preis. Tipkopic. Magistrsko delo, Tübingen 1980; Hermann Bausinger: Konzepte der Gegenwarts-kunde. V: Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 87 (1984), str. 89–106, tu str. 93–96.

⁸ Kakor na drugih mestih tudi tu ne gre za izčrpno bibliografijo, marveč samo za prve namige: Prim. kritično stališče do vsakdanjega porabništva v znanosti pri Richardu Albrechtu: Alltagsleben — Variationen über einen neuen Forschungsbereich. V: Neue Politische Literatur 26 (1981), str. 1–12.

⁹ Harold Garfinkel: Studies in Ethnomethodology. Englewood Cliffs 1967, str. 45 passim.

¹⁰ O teh terminih prim. Jürgen Habermas: Vorbereitende Bemerkungen zu einer Theorie der kommunikativen Kompetenz. V: Habermas-Luhmann: Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. Was leistet die Systemforschung? Frankfurt a. M. 1971, str. 101–141.

pomena besed in stavkov; skoraj vse se dogaja na ravni razmerja in prav zunanja redundanca, da, tautologija definira pomen. Jezik prispeva k omejevanju vsakdanjika, njegova nasprotna stran je utrjevanje.

Zdaj nikakor ne bi mogli opozoriti na izčrpne in posebno raznovrstne etnološke raziskave na tem področju. Vendar je postal vsakdanjik vse pomembnejši, navsezadnje zaradi pogostosti medkulturnih okoliščin. Vemo, da pri učenju tujega jezika in pri prevajanju povzročajo posebne težave majhni »brezpomenski« vrivki, npr. členki idr.¹¹ V vsakdanjih okoliščinah jezik ni le niansirajoči vrivek v sicer jasni izjavi, marveč je v določeni meri nasploh »nesmiseln«. Seveda pri tem ne smemo pozabiti narekovajev, saj postanejo določeni socialnokulturni sestavi razumljivi pravzaprav z jezikovnimi izjavami, čeprav ne z njihovimi običajnimi jezikovnimi razčlenitvami. Ponazorjeno z navedenim zgledom: če je moževa zavrnitev ženi povod, da mirno nadaljuje s kuhanjem, je to znamenje absolutne prevlade moža, ki mu je po vrnitvi z dela očitno dovoljeno, da zavrne pomenljiv dialog. Vendar tega ni mogoče prepoznati iz besedila, marveč iz konteksta, položaja, splošnega kulturnega ozadja. Gre za jezikovno stereotipičnost, ne nujno za stereotype, saj manjka ustaljena ocena.

Tudi pri drugem primeru gre za jezikovne izjave, pri katerih z običajnimi lingvističnimi postopki zablodim: zmerjanje. Nisem povsem prepričan, ali je primerno lotiti se lingvistike zmerjanja z zmerjanjem lingvistike: zadnji čas se vendar tudi jezikoslovje vse pogosteje posveča »divjim« oblikam govora.¹² Dolgo pa je veljalo, da lingvistika jezike obravnava kot urejene sestave, in tako so se neharmonični govorni akti zlahka izgubili.

Zmerjanje je takšen neharmoničen govorni akt. Presenetljivo, seveda pa tudi razumljivo je, kako redko se pojavi v obsežnih opisih jezika. Izjeme so: v »Psihologiji jezika« Friedricha Kainza je zmerjanje obravnavano skupaj s preklinjanjem, in Kainz se odlikuje po tem, da sledi jeziku tudi v njegovih banalnih vsakdanjih različicah. Toda sam vprašuje, ali »je v kletvici videti odmerjeno jezikovno rabo«, in celo priostreno, ali kletvice spadajo v jezik?¹³ Kdor ni obremenjen z lingvističnimi konstrukcijami, bo odgovoril zmajejave z glavo: Zakaj le? Kainzov odgovor je manj jasen. Kletvice uvršča v jezik, vendar dvomi o pripadnosti jeziku »pri medmetnih oblikah kletvic kakor tudi pri shematskih kletvicah, ki neredko postanejo medmeti nedoločljivega pomena in pogosto preidejo v brezoblično latovščino.«¹⁴ Graja »zanemarjanje gramatikalizacije«,¹⁵ ki je opazno pri zmerjanju.

Vsekakor bi se strinjali, da ni pošteno iskati v napačnem predalu in nato zmagoslavno vzklikniti, ko nismo ničesar našli. Pa vendarle imamo jezikovne raziskave, ki se povsem določno posvečajo zmerjanju, zlasti njegovemu besedišču, za katero so filologi in kulturni zgodovinarji zbrali množico izrazov. Tako je na primer mogoče prebrati, s kakšnimi prezirljivimi imeni lahko

¹¹ Prim. Harald Weydt (izd.): Die Partikel der deutschen Sprache. Berlin, New York 1979.

¹² Tu kaže opozoriti na časopis »Maledicta«, ki izhaja od 1977.

¹³ Psychologie der Sprache. I.; Stuttgart 1967, st. 196.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam, str. 194.

jezimo zastopnike posameznih poklicev. V neki knjigi iz leta 1910 je najti za vrtnarja oznake zemeljski rovar, kumaričar, zeljar, zeljni zajec, kašar in nogan, za krznarja odiralec mačk, mačkar, iztepač moljev, šivar.¹⁶ Drugi so razvrščeni po pomenskih skupinah: živalske oznake, telesni deli, poklicni znaki; in spet drugi preprosto po abecednem zaporedju:¹⁷ Aas (mrhovina), Aasknochen (mrhovinar), ABC-Schütze (zelenec, začetnik), Abführmittel (odvajalo), Angeber (ovaduh), Angsthase (strahopetnež, zajec), Armloch (rit) — primerna točka, da prekinemo. Saj tudi zadošča: vidimo, da je tu na voljo ogromno gradiva, strelišča za stotine in stotine besednih bojev.¹⁸

Vendar, ali je res na razpolago? Kdor potuje po deželi in ne obvlada njenega jezika, ima z razmeroma skromnim besednjakom možnost, da v hotelu pove, da želi triposteljno sobo, ali da mehaniku pojasni, da z njegovim motorjem nekaj ni v redu. Ali ima s slovarjem zmerljivk (in takšne včasih res ponujajo kot nekakšne zabavne turistične vodnike) možnost, da koga »zares« ozmerja? Zagotovo ne.

Na splošno so v zbirkah zmerljivk zbrane besede, za katere velja, da je njihova vsebina čustveno negativna in njihovo območje rabe sploh ni zelo omejeno. Vendar je sama raba odvisna od okoliščin in sledi pravilom, katerih ni mogoče z gotovostjo razbrati iz prvotnega pomena.

Uporaba seveda ni stvar leksike in tudi gramatike ne, marveč je predmet jezikovne pragmatike. Najbrž pa ni naključje, da se snov tudi pri slednji skoraj ne pojavi, kajti funkcioniranje namreč ni izvedljivo niti iz besedila niti iz opisa tipa govornega položaja, temveč je mnogo bolj vprašanje konteksta in njegovega celotnega kulturnega ozadja. Hierarhija zmerljivk se spreminja iz pokrajine v pokrajino, različna je v različnih plasteh ter podvržena modernizacijskim premikom in izrabljenosti. V zvezi s pokrajinskimi razločki se lahko spomnimo povojnih težav med begunci in domačini, in to ne zaradi medsebojnega psovovanja, marveč zato, ker so prizadeti zelo različno presojali uporabljene psovke. Kar zadeva časovni premik, je treba opozoriti na skušnje staršev, katere njihovi nedorasli otroci obkladajo z izrazi, ki jih sami nikakor ne občutijo kot žaljive. Težavam z zabrisanimi ravnemi vrednotenja se pridružuje raznovrstna slogovna raba, ki je spet kulturno zaznamovana. V nekaterih kulturah so znane ritualne oblike zmerjanja, pri katerih je ločnica med žalitvijo in igro zelo natančno določena,¹⁹ in tudi pri nas imamo poleg afektivnega zmerjanja vsaj ostanke ritualiziranih oblik. Da bi osvetlili takšno razločevanje in zvrsti, je potrebno skupno delo ali sodelovanje etnologije in jezikovne pragmatike.

¹⁶ Heinrich Klensz: Schelten-Wörterbuch. Die Berufs-, besonders Handwerkerschelten und Verwandtes. Straßburg 1910, str. 37 in 81.

¹⁷ Za zgled med številnimi Ludwig Kapeller: Das Schimpf-Buch. Vom Amtsschimmel bis Zimtziege. Herrenalb 1962.

¹⁸ Kopico gradiva ponuja seveda tudi »Wörterbuch der deutschen Umgangssprache« Heinz Kupperja v več zvezkih. Hamburg 1955 s.

¹⁹ O takšnem ritualu črncev v Združenih državah Amerike prim.: John Dollard: The Dozens: Dialectic of Insult. V: The American Imago I (1939-40), str. 3-25; William Labov: Rules for Ritual Insult. V: David Sudnow (izd.): Studies in Social Interaction. New York, London 1972, str. 120-169.

Mimogrede bi omenil še tretji zgled, čeprav sta obe stroki prav o tem zbrali zelo veliko gradiva: vikanje in tikanje.²⁰ Dolgo sta bila razmeroma ne-problematični sestavini gramatike, pred časom pa so pri njuni rabi vzniknile precejšnje težave. Kdor tuje poučuje nemščino, pozna težave. Faustovo pravilo »v dvomu Vi«, ki je dolgo premoščalo vse zagate, je postalo jalovo, vedno več je okoliščin in položajev, ki silijo k tikanju. Do premika je prišlo razmeroma hitro. Več je območij, iz katerih izvira: pomemben impulz je bil gotovo v študentskem gibanju, ki ga pogosto v lepi akademski egocentriki navajajo kot edino pobudo. Tikanje je bilo v tem okolju del protestnega vedenja proti »Vi«-svetu etabliranih, vsebovalo pa je tudi pomembna pričakovanja solidarnosti (konvencionalnost jezika je bila podcenjena). Poleg tega je treba omeniti gibanje mladinske kulture, ki je povzročilo prenos lokalnih oblik sporazumevanja na nadlokalno komuniciranje, in s tem v določeni zvezi je mladostnost celotne družbe. Navesti je treba tudi razširitev situacij v prostem času, kjer se je uveljavil neobvezujoči Ti, in končno naraščajočo prepletenost prostega časa z delovnim področjem (pri tem mislimo na razpaseno navado službenih zabav).

Ne zdi se mi niti potrebno, niti smiselno določati, kje ustrezajo lingvistični in kje kulturni prijemi. Vsekakor je potreben dober vpogled v družbenokulturno ozadje, da bi pravilno ocenili razvoj in razmere, in ne moremo si zamisliti samo konkretne empirije brez poznanja ozadja (ki usmerja vprašanja in določa kategorije). Ko poznamo ozadje, nam jezikovni signali omogočajo precejšnje možnosti razbiranja. Charlesu O. Frakeu se je v članku »Kako vprašati za pijačo v Subanunu« posrečilo pojasniti strukturo in življenje kulturne plasti na Mindanauu na osnovi enega samega komunikacijskega položaja.²¹ Na dlani je, da to ni mogoče s kompleksnejšimi kulturami. Vendar: diferencirana analiza »Koga v Nemčiji tikamo« bi vsekakor lahko posredovala zanimive vpoglede v kulturo in strukture naše družbe.

Ljudsko slovstvo

Vsekakor bi se lahko vprašali, ali je tu pravo mesto za obravnavo ljudskega slovstva. Gre seveda za jezikovno gradivo; vendar je uvrstitev v literarno vedo povsem nedvoumna. Velikega simpozija o preučevanju pripovedi,²² ki ga je sklical Eberhard Lämmert, se, značilno, lingvisti skoraj niso udeležili. Po drugi strani ne gre prezreti, da se v zadnjem času v jezikoslovju oblikuje izrazito zanimanje za to področje. Med mnogimi razlogi, ki bi jih za to lahko navedli, naj omenim nekaj pomembnih. Na področju ljudskega pripovedništva se pragmatiki ponuja možnost, da se uporabe ne izgubljajo v nedoločenem-kulturnem, marveč gre za sestav tipov; vrste govornih položajev so tu deloma prej defi-

²⁰ Prim. Kurt Bayer: Die Anredepronomen Du und Sie. Thesen zu einem semantischen Konflikt im Hochschulbereich. V: Deutsche Sprache 1979, str. 212—219; Hermann Bausinger: Sie oder Du? Zum Wandel der pronominalen Anrede im Deutschen. V: Sprache und Sprechen. Festschrift E. Zwirner, izd. E. E. zawa idr. Tübingen 1979, str. 3—11.

²¹ The Ethnography of Communication. American Anthropology 66 (1964), Special Publication, str. 127—132.

²² Prim. Eberhard Lämmert: Erzählforschung. Ein Symposium. Stuttgart 1982.

nirane z jezikovnega vidika. Druga stran tega dejstva je, da so ta besedila majhne enote jezikovnih izjav. In končno — še en vidik — na tem področju je mogoče s pomočjo uresničenih oblik razviti tipologijo izjav. Teorija pripovedništva, kakor so jo načrtali Konrad Ehlich,²³ Jochen Rehbein²⁴ idr., je zelo temeljito prizadevanje za oblike diskurza in tekstov. Ta teorija prerašča preproste oblike, kakršne je razvil literarni teoretik André Jolles²⁵ in so potem zlasti v etnologiji postale instrument členitve.²⁶

Etnologija je seveda to vrsto oblik spravila v tek, postavila jih je v zgodovinski kontekst. Ni zabeležila samo sprememb v določenih oblikah, marveč tudi dobam zavezane, historično izoblikovane nove vrste. Medtem ko se je dolgo zdelo, da etnologija s preprostimi oblikami in podobnimi koncepti posreduje literarni vedi nehistorično tipologijo, je njen zdajšnji prispevek prav v tem, da vrste ne pojasnjujejo kot praobliko, temveč kot historično nastalo in polagoma normirano ter šele s tem razumljivo formo.²⁷

Normativna moč jezikovnih in pripovednih vzorcev presega kvazi klasične pripovedne oblike, preproste oblike. V zadnjih letih se je na robu različnih disciplin okrepilo prizadevanje za »oralno zgodovino«; zlasti zgodovinopisje je to področje prizadevno in resno obdelalo, hkrati pa prispevalo k problematizaciji sodobnih zgodovinskih virov. Etnologija se je temu pridružila, tudi sama se v zadnjih dveh desetletjih bolj posveča življenjskim izkušnjam in opisu življenja.²⁸ Pri tem je poseben strokovni poudarek povezava s preučevanjem pripovedi.²⁹ S tem se gradivo izmika preprostim realističnim domnevam, je razbremenjeno tako preproste kakor zmotne opozicije med pravim, resničnim in nepravim, kompleksni sestavi so izpeljani iz dejstev, selektivnih percepcij, preoblikovanih spominjanj in več stopenj jezikovnega oblikovanja.

Drugi vidik o historični prežetosti historičnega pripovednega gradiva, ki je bilo dolgo pojmovano kot brezčasovno, je novo vrednotenje razmerja med ustno in pisno tradicijo.³⁰ Preučevalci so vsaj za Srednjo Evropo z njeno izrazito kulturo pismenstva v nadrobnostih pokazali, da so bili procesi prenašanja, ki so jih dolgo imeli za ustne, v resnici vsaj polliterarni. Navedimo vsaj en zgled.

²³ Prim. Alltägliches Erzählen. V: Willy Sanders, Klaus Wegenast (izd.): Erzählen für Kinder — Erzählen von Gott. Stuttgart etc. 1983, str. 128—150.

²⁴ Beschreiben, Berichten und Erzählen. V: Konrad Ehlich (izd.): Erzählen in der Schule. Tübingen 1984.

²⁵ Einfache Formen. Legende/Sage/Mythe/Rätsel/Spruch/Kasus/Memorabile/Märchen/Witz. Halle 1929.

²⁶ Prim. ob tem Hermann Bausinger: Einfache Formen. V: Enzyklopädie des Märchens III, stolpci 1211—1226.

²⁷ Klaus Kanzog: Erzählstrategie. Eine Einführung in die Norm-Einübung des Erzählens. Heidelberg 1976; Hermann Bausinger: Formen der »Volksprosa«. Berlin 1980.

²⁸ Prim. Rolf Wilhelm Brednich idr. (izd.): Lebenslauf und Lebenszusammenhang. Autobiographische Materialien in der volkskundlichen Forschung. Freiburg i.Br. 1982; Bernd Jürgen Warneken: Populäre Autobiographik. Empirische Studien zu einer Quellengattung der Alltagsforschung. Tübingen 1985.

²⁹ Prim. Albrecht Lehmann: Erzählstruktur und Lebenslauf. Autobiographische Untersuchungen. Frankfurt, New York 1983, kakor tudi druge zadevne razprave Albrechta Lehmanna.

³⁰ Prim. Maja Bošković-Stulli (izd.): Folklore und mündliche Kommunikation. Zagreb 1981, z različnimi načelnimi prispevki.

Rudolf Schenda je pred kratkim prispeval prepričljive dokaze k ustnemu izročilu o Genovefi, sklepal pa je: »Teorija zgodnjih in poznih romantikov o stoletja dolgem, izključno ustnem izročilu pripovednih vsebin ni dokazljiva.« Njegov pričevalec, tako sklepa, »svoje Zgodbe o Genovefi ni podedoval od dedov, marveč verjetno od vaščana, ki je znal brati in je zimskega večera prebral ‚Genovefo‘ Christoph von Schmida iz knjižice v reutlingenski izdaji«. Schenda to vrsto kulturnega prenašanja imenuje polliterarno ali polustno: »Nekdo v skupini je pismen, literarno gradivo prinese v cerkev, šolo, k predenju ali na tedenski sejem; drugi, analfabeti, si zapomnijo, kar so slišali, in to naprej ustno prenašajo ter so tako deležni dela znanja literarne družbe. — Historični viri so bogati dokazov ustnega in polliterarnega razširjanja popularnih pripovedi. Če doslej ti viri niso bili izčrpani, moramo domnevati, da so si folkloristi doslej žejo po znanju gasili v drugih vodnjakih: v mitologiji, komparativistiki motivov, v ahistoričnih interpretacijah besedil.«³¹

Zbirka pripovednega gradiva, literatura, različno vpliva na folkloro. Na eni strani imamo sorodno sestavljene etnološke zbirke. Večina zbiralcev 19. stoletja pripovedi ni zapisala iz ust ljudstva, temveč jih je prepisala iz kronik in že obstoječih zbirk.³² Tega večinoma niso priznali, marveč so prekrili z besedo ljudsko (ljudska pripoved, ljudske pravljice itn.), ki sicer ni neogibno potrjevala ustnega izvira, je pa vendar nanj namigovala. Na drugi strani je treba misliti na polliterarni postopek, ki ga opisuje Schenda: pismeni možje in žene prenašajo svoje čtivo v pripovedovanje in zbirajoči etnologi ga imajo v zmoti za avtonomno ustno izročilo. Končno, posebna oblika polliterarnega procesa: etnologova pripovedovalka ali pripovedovalec sta gradivo prevzela neposredno iz literature.

Praktično to pomeni, da tudi že v pogosto zapriseženi stari vasi ne gre več za popolno ustnost. Ustni prenos je sicer prevladoval, in v tem historičnem okviru je do določene mere potrebno upoštevati delovanje »strukturalne amnezije«. Spomin in komunikacija sta se osredotočila na tisto, kar je bilo relevantno in je (pogosto v obliki pripovedi) posredovalo pomembne življenjske napotke, medtem ko je bilo drugo pozabljeno. Ni pa bil to izključno ustni proces.

Jezikovne ugotovitve se pridružujejo splošnim zgodovinskim spoznanjem o skupnosti. Preučevanja skupnosti so dolgo določali teoretični postulati o celosti, kakršne sta razvila Ferdinand Tönnies³⁴ in Robert Redfield.³⁵ Podobe celosti so se izgubile spričo bolj realistične historične perspektive. V zadnjem času se o njih znova razpravlja, vendar v zvezi s strukturami, ki so razbijale

³¹ Volkserzählung und Sozialgeschichte. V: Il confronto letterario. 1 (1984), str. 265—279; tu str. 268 s.

³² Prim. Rudolf Schenda: Mären von deutschen Sagen. Bemerkungen zur Produktion von »Volkserzählungen« zwischen 1850 und 1870. V: Geschichte und Gesellschaft 10 (1983), str. 26—48.

³³ Prim. ob tem Jack Goody, Ian Watt: The Consequences of Literacy. V: Comparative Studies in Society and History 5 (1962/63), str. 304—345.

³⁴ Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie. Darmstadt 1963 (1. izd. 1887).

³⁵ Prim. Die »Folk«-Gesellschaft. V: Wilhelm E. Mühlmann, Ernst W. Müller: Kulturanthropologie. Köln, Berlin 1966, str. 327—355. Treba je opozoriti, da Redfield v svojih empiričnih delih očitno relativizira idealnotopično zasnovo.

stare modele organizma, kot so gospostvo, hierarhija, deloma zunanje strukture.³⁶

Podobno se na novo postavlja tudi vprašanje o posebni funkciji ustnega. Prežemanje pisne kulture in pripovedovanja ne pomeni, da ustnemu ne bi mogli priznati posebne kvalitete in da pri tem ne gre za poseben sestav pogojev. Položaj »iz obraza v obraz« omogoča takojšnjo reakcijo, ki sicer ni ali skoraj ni mogoča; povedano po vsej verjetnosti zelo jasno podvrže »preventivni cenzuri«, katero Bogatyrev in Jakobson poudarjata za eno izmed lastnosti folklorne.³⁷ Takšna preiščljanja se razločujejo od domneve o absolutizirani ustnosti kot dozdevno posebni, povsem neodvisni kulturni modaliteti.

Med najpomembnejše poudarke (tudi v obravnavanem okviru) sodobnega preučevanja pripovedi sodi dejstvo, da se, na kratko rečeno, od teksta odmika h kontekstu,³⁸ od pripovednega gradiva k performanci pripovedovanja.³⁹ Ta pojem performance vsekakor zahteva pojasnilo jezikoslovcem prav zato, ker konkurira jezikoslovnemu pojmu performanca. Deloma je pojem pripovedna performanca mogoče izpeljati iz lingvističnega pojma performanca. Gre za realizacijo pripovednih aktov. Temu pa se pridružuje drugi, dodatni pomen, ki je vsebovan v angleški »performance«: umetniško oblikovanje, predstavljena oblika, poseben, več način posredovanja določljivemu krogu poslušalcev. Večina ameriških preučevalcev pripovedništva uporablja performanco kot vrednostni pojem in razločuje umetniško ali zavestno pripovedno posredovanje od preprostega jezikovnega podajanja, ki ga ni mogoče označiti kot performanco.⁴⁰

Pri preučevanju pripovedne performance se srečamo z družbenimi danostmi. Seveda gre večinoma za jezikovni proces, ki ne zadeva le pripovedovanja, marveč tudi postavitev v širši kontekst, tudi v širši jezikovni kontekst. Tu se postavljajo vprašanja: kako je pripoved napovedana, kako si pripovedovalec zagotovi pravico govorjenja, kako zavrača pripombe ali kako sklene pripoved. Vse to so vprašanja na stičišču etnologije in lingvistike. Rešitve se mi zdijo težko dosegljive, če se jezikovni vidik avtonomizira. Etnolog nekoliko začuden opazuje poskuse, da bi na primer opisal in definiral intervju kot vrsto govornega položaja samo z lingvističnimi kategorijami.⁴¹ Ne povsem brez zlobnega zadovoljstva ugotovi, da se na ta način ni posrečilo (tu sledim lingvistični samokritiki!⁴²) ločiti intervjuja od zasliševanja. Zakaj se temu pravzaprav ču-

³⁶ Za zgled naj opozorim na Utz Jeggle: *Kiebingen — eine Heimatgeschichte*. Tübingen 1977.

³⁷ Peter Grigorevich Bogatyrev, Roman Jakobson: *Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens*. V: *Donum Natalicium Schrijnen*. Nijmegen, Utrecht 1929, str. 900—913, tu str. 903.

³⁸ Prim. Dan Ben-Amos: *Zu einer Definition der Folklore im Kontext*. V: *Jahrbuch für Volksliedforschung* 26 (1981), str. 15—30.

³⁹ Prim. Barre Toelken: *Zum Begriff der Performanz im dynamischen Kontext der Volksüberlieferung*. V: *Zeitschrift für Volkskunde* 77 (1981), str. 37—50.

⁴⁰ Prim. William R. Bascom: *Verbal Art*. V: *Journal of American Folklore* 68 (1955), str. 245—252; koncept, ki ga je razvil Bascom, še vedno določa ameriško raziskovanje pripovedi.

⁴¹ Prim. Jörg Hennig, Lutz Huth: *Kommunikation als Problem der Linguistik*. Göttingen 1975, str. 141—145.

⁴² Poleg navedbe pod op. 41 prim. Wolfgang Sucharowski: *Gespräch — ein Gegenstand der Linguistik?* V: *Wirkendes Wort* 2 (1984), str. 102—120; tu str. 109 s.

dimo? Najprej, vzporejanje sploh ni napačno, je vsaj provokativni rezultat. Zlasti pa: zakaj mora biti to rezultat abstrahiranja, zakaj niso vključena v definicijo kulturna področja in obseg odločitve (znanost versus sodišče)?

Tekst in kontekst si nista samo komplementarna, marveč se prednost pogosto pripisuje kulturnemu okolju, ki je vsekakor prikrito z relativizirajočim pojmom kontekst.

Jezik kot vmesna postaja: Terensko raziskovanje

V etnologiji so določena področja, kjer se kopiči in interpretira jezikovno gradivo. So pa druga, pri katerih na prvi pogled sploh ne gre za jezik: vedeti hočem, kakšne slike ljudje obešajo na steno in zakaj; sprašujem po oblikah laičnega zdravljenja; zanima me, kdo se za pusta šemi in kako; poižvedujem, kako poteka neka šega; želim zvedeti nekaj o tem, kako so ženske zmagovale čas vojne in čas po njej, in tako naprej. Pri teh vprašanjih ne gre za jezik. Na dlani pa je, da je pri poižvedovanju, »na terenu«, jezik vmesna postaja in, seveda, da moram ugotovitve opisati in predstaviti jezikovno.

Prispodoba — jezik kot vmesna postaja — se mi zdi pravilna. Gre za to, kakšno naravo bomo pripisali tej vmesni postaji. V etnologiji so se do jezika dolgo vedli naivno. Imeli so ga za sredstvo, ki je neogibno; tam, kjer so se mu lahko izognili, so ga tudi zanemarili: zbirali so, poudarjali, da je treba stvarjem pustiti, da spregovorijo same, ne da bi se bili vprašali, ali je sploh mogoče govoriti brez jezika. Vsekakor o jeziku posebej niso premišljali. Zadnji čas se empirično etnološko raziskovanje zaveda razločka med jezikovno referenco in stvarjo samo (ta je vedno razumljiva samo jezikovno). Jezik se razume kot nosilec pomena, jezikovne izjave o nekem predmetu se razumejo kot del predmeta, kot del njegovega pomena, ki je določljiv samo s skrbno interpretacijo povedanega.⁴³

To je mogoče zelo natančno ponazoriti s starejšimi deli o ljudski medicini in s pred kratkim objavljeno raziskavo Jutte Dornheim »Biti bolan v vaškem vsakdanjiku.«⁴⁴ Nekaj navedb naj zadošča. V starejših delih najdemo posplošene ugotovitve: v XY ali podobno: v tej in tej pokrajini se proti temu in temu naredi... Navajam klasika Hovorko in Kronfelda: »Proti gadjemu piku na Danskem... priporočajo po sredi razrezati glavo živali in jo položiti ranjenemu na mesto ugriza.«⁴⁵ Ali: »Na Pfalškem raka pogosto razumejo v dobesednem pomenu in vzrok bolezni pripisujejo zlobni požeruški živali.«⁴⁶ Nasprotno pa je v novejših delih povedano natančno pretehtano, na kaj se na primer misli, ko je govor o živali: ali je to prava žival ali je samo metafora in kako naj si predstavljamo uresničeno živalsko metaforo; kako je sploh treba presojeti izjave, kako so povezane s celotno strukturo osebe, skupine, celega kraja?

⁴³ Utz Maas, kateremu je etnologija hvaležna za množico spodbud in vprašanj s tega področja, je temu problemu posvetil simpozij jezikoslovcev in kulturologov decembra 1983 v Osnabrücku.

⁴⁴ Podnaslov: Soziokulturelle Aspekte des Umgangs mit Krebs. Tübingen 1983.

⁴⁵ O. von Hovorka, A. Kronfeld: Vergleichende Volksmedizin. 2. Band. Stuttgart 1909, str. 437.

⁴⁶ Prav tam, str. 401.

Na kratko bi lahko rekli, da so bila spoznanja v preteklosti uporabljena kot kvantitativni podatki (čeprav je pogosto šlo za posamične poizvedbe). Podatki, ki so v sebi trdni in neproblematični, so deloma zanimivi samo kot znak dvojiške spoznavne strukture: ali nekaj obstaja ali ne? Temu nasprotno se v zadnjem času v etnologiji uveljavljajo zelo strogo kontrolirane kvalitativne metode.⁴⁷

Za to je več razlogov. Poleg nezadoščanja trdnih podatkov so zagotovo upoštevanja vredni tudi visoki stroški utemeljenih kvantitativnih raziskav. Iz nekaterih zagovorov kvalitativnega preučevanja odseva argument kislega grozdja. Predvsem pa gre za potrebo in možnosti natančne interpretacije. Ta potreba ni samo nasledek občutljivosti za razločevanje, marveč tudi večje kompleksnosti, s katero imamo opraviti danes skoraj na vseh področjih. Morda (sam resda zelo dvomim!) so »na Danskem« včasih res nasplošno tako premagovali gadje pike in so »na Pfalškem« enčili bolezen rak z živaljo. Danes se vsekakor ukvarjamo z zelo kompleksnim plastnim sestavom realnega in z jezikovno večpomenskostjo,⁴⁸ ki se ne pustita zvesti na en imenovalec.

Semantična polivalentnost in individualni, v okoliščinah utemeljeni posebni odtenki izrečenega nikakor niso izjema. Naj zadošča, da problem pojasnim z zgledoma.

V manjši raziskavi o odnosu do televizije, ki so jo izvedli študenti ob časopisu »Hör Zu«, so od starejše ženske dvakrat dobili dobesedno isto izjavo: »Ah, vedno te reči, tega ne morem več videti!« Prvič je šlo za trikotniško komedijo z bedasto primesjo, in njena zanimivost je bila tudi v sramežljivem »Hör Zu« dokumentirana s kipečim oprsjem. »Te reči« so se torej nanašale na erotično svobodnost. Drugič je šlo za televizijsko igro o času nacionalnega socializma in druge svetovne vojne. »Te reči« so tokrat pomenile odrinjen, zatrt spomin. Seveda je mogoče ugotovitev kvantitativno razčleniti: nepriljubljeni so 1. erotični filmi, 2. oddaje o Tretjem rajhu. Vendar, ali ni s tem izpuščeno bistveno? Prisluhnemo nenavadnemu vzporejanju, ki opozarja na »obsценosti« zelo raznoterih oblik. S tem še ni nič pojasnjeno, pač pa je prepoznan problem. Jezik deluje torej kot signal, kot opozorilni znak za nenavadno, pri čemer je treba tudi tu ugotoviti, da problem ni razrešljiv v ozkih okvirih lingvistične analize. Lingvistična pragmatika ima svoje meje, kajti jeziku pogosto pripada samo funkcija indikatorja.

Drugi zgled. V neki ne zelo sistematični krajevni raziskavi nanese pogovor na županovo ženo. Starejši mož dvakrat ponovi mnenje: »To je čarovnica.« Nočem trditi, da naj bi bil etnologov sklep: v XY so še čaravnice. Vendar se dá ob takšni izjavi jasno pokazati, kako kompleksno je ozadje dejanskega stanja oziroma razmerja. Izraz »čarovnica« nikakor ni uporabljen naključno; kaže na ambivalenten odnos, na eni strani na zlo in nepredvidljivo moč, na drugi z erotično konotacijo tudi na zapeljivo simpatijo. Spet je jezikovni znak

⁴⁷ Prim. Utz Jeggle (izd.): *Feldforschung. Qualitative Methoden in der Kulturanalyse*. Tübingen 1984.

⁴⁸ Prim. Hermann Bausinger: »Mehrsprachigkeit« in Alltagssituationen. V: Helmut Henne, Wolfgang Mentrup (izd.): *Wortschatz und Verständigungsprobleme. Jahrbuch 1982 des Instituts für deutsche Sprache*. Düsseldorf 1983, str. 17–33.

signal, provokacija. Problem je treba zaokrožiti s pomočjo drugih znakov, toda spet ni razrešljiv z jezikovno analizo v ožjem pomenu.

Na osnovi navedenih, zelo začasnih premislekov je nakazan v bistvu zelo splošen izsledek: Rešitve ne prinaša tekst, marveč kontekst, ki pa ga je vsekako — in zato na jezik ne smemo pozabiti — spet mogoče sestaviti iz tekstov.

Samo še za dopolnilo si oglejmo oznako, ki je že po imenu most med etnologijo in lingvistiko: »etnolingvistika«,* za katero je Herbert Brekle pred kratkim prispeval zanimive premisleke.⁴⁹ Že v tradicionalni etnologiji so mnogovrstni nastavki s tega področja. Ne gre samo za ljudsko etimologijo v ožjem pomenu, marveč tudi za jezikovnoetiološke pripovedi,⁵⁰ za pripovedi, nastale iz imen. Rainer Wimmer je svojo raziskavo o Tolkienovem pripovednem postopku naslovil »Iz imen delati ime«;⁵¹ v bistvu s tem označuje uporabljeno obliko graditve pripovedi in pripovednega izročila. V zadnjem času so »etnolingvistični« poskusi opazni zlasti v dialektologiji, v naporih, da bi meje med dialekti postavili na osnovi množičnih ocen ali da bi s pomočjo tega, kar je nenavadno in zapisano med ljudstvom, prišli do določenega razločevanja v spoznanju o jezikovnih strukturah in njihovi porazdeljenosti, pa tudi, da bi se onkraj topografskega spraševanja dokopali do pogleda v jezikovno zavest in vrednotenje jezika.⁵² Metodični problemi teh postopkov se mi resda ne zdijo še povsem pojasnjeni, meje postopka pa so povsem jasne. Zelo splošno in nedoločno oceno o različnostih (»tam govorijo spet čisto drugače«) je težko spraviti v razmerje z abstrahirajočim analitičnim oblikovanjem kategorij.

Težave izvirajo še z druge strani in nanje je tu potrebno opozoriti zato, ker je ustrezna izkušnja v etnologiji že starejša in tudi splošnejša. Primeri se, da se pri poizvedovanjih o subjektivni dialektologiji pogrevajo plemenske oznake in deloma pretanjene kategorije dialektološkega raziskovanja. V preteklosti so v etnologiji takšne izjave obravnavali prav naivno. Verjeli so, da je mogoče v neposrednem postopku zbrati stare, izvirne predstave, do neke mere neskaljena predznanstvena razmerja in ocene. Dejansko pa so te usmeritve praviloma obremenjene z znanstvenimi pojmi. Etnologi so več kot stoletje pripisovali poteku pusta predstave o germanski kontinuiteti. Nasledek tega je bil, da so pripovedovalci na terenu kmalu vsak norčav poskok označili kot germanski plodnostni kult in povezali vsakega slamnatega medveda z zimskim sončnim obratom. Prav zdaj imamo opravke z novim zasukom: prav tako enostranska cerkvena interpretacija (pust kot izraz avguštinskega nauka o dveh kraljestvih⁵³)

* Pisec uporablja izraz »Volkslinguistik« (prev. op.).

⁴⁹ »Volkslinguistik«: ein Gegenstand der Sprachwissenschaft bzw. ihrer Historiographie? V: Franz Januschek (izd.): Politische Sprachwissenschaft. Zur Analyse von Sprache als kultureller Praxis. Opladen 1985, str. 145—156.

⁵⁰ Prim. Hermann Bausinger (op. 27), str. 185 s.

⁵¹ Aus Namen Mythen Machen — Zu J. R. R. Tolkiens Konstruktion fiktionaler Welten. V: L ä m m e r t (izd.): Erzählforschung... (kakor op. 22), str. 552—567.

⁵² Prim. za tisk pripravljena članka Klaus J. Mattheier: Dialektologie der Dialektsprecher. Überlegungen zu einem interpretativen Ansatz in der Dialektologie, in Peter Scherfer: Quelques traits fondamentaux de la conscience linguistique en Franche-Comté.

⁵³ Prim. Dietz-Rüdiger Moser: Narren — Prinzen — Jesuiten. Das Karnevalskönigreich am Collegium Germanicum in Rom und seine Parallelen. V: Zeitschrift für Volkskunde 77 (1981), str. 167—208.

je že popularizirana s predavanji, v sredstvih množičnega obveščanja, časniških poročilih in je prevzeta v ljudsko etnologijo.* »Jaz sem burkež, torej puhlost sveta,« je odgovoril neki našemljeneц radovednemu etnologu.

Zdi se torej neogibno, da z ljudskim pojmovanjem vzdignemo tudi nalivke starejših in mlajših znanstvenih teorij. To velja tudi za področje etnolingvistike, ki prav gotovo ne odkriva preprosto predznanstvenih misli. Vendar ostaja mi-kavna, in pravzaprav se tu ponuja še veliko vprašanj: kakšna so pojmovanja o jeziku, govorjenju in govorcih? Kako je, na primer, z oceno zgovornosti in retorike v različnih družbenih plasteh, pa tudi po pokrajinskih značilnostih in posebnostih po spolu? V vseh teh primerih ne gre za to, da bi razkrili avtohtono, marveč da bi pojasnili usmeritve in ob tem določili tudi usedline starejših znanstvenih ali elitističnih ocen.

Ponovno: te kratke opombe k »etnolingvistiki« je treba razumeti samo kot beležke. Kot povzetek za tisto, kar je bilo tu povedano za zdaj in odprto na vse strani, se ponuja naslednje: Etnologija danes opazuje jezik dosti natančneje kakor prej. Redko pa je mogoče priti do rešitev in doseči trdne izsledke samo na podlagi jezikovnih struktur. Pomen jezika in jezikovnega v etnologiji bolj opozarja na sodelovanje z jezikoslovjem kakor zgolj na prevzemanje metod.

(Prevedla Ingrid Slavec)

Zusammenfassung

SPRACHE IN DER VOLKSKUNDE

Der Aufsatz basiert auf einem Referat, das im Rahmen einer linguistischen Fachtagung zum Verhältnis von Sprachwissenschaft und Volkskunde gehalten wurde. Deshalb wird zunächst die Beziehung zwischen Germanistik (Deutsche Philologie) und Volkskunde erörtert, die in Deutschland lange Zeit sehr eng war: Germanistik war ursprünglich (sehr deutlich wird das bei den Brüdern Grimm) konzipiert als umfassende Kulturwissenschaft, und dieser umfassende Anspruch wurde später unter anderem durch die enge Kooperation mit der Volkskunde aufrechterhalten. In der Volkskunde bewirkte dies eine Akzentuierung der Folkloristik, der Erforschung sprachlicher Überlieferungen. In den Grenz- und Übergangsbereichen zwischen deutscher Philologie und Volkskunde (wie Dialektologie, Volkserzählung, Volksliteratur) wurde besonders intensiv geforscht — der Volkskunde war dabei die Funktion zugeordnet, zeitlose Strukturen als Basis der in der Philologie erforschten sprachlichen und literarischen Differenzierungen aufzudecken.

Die neuere Entwicklung in der Volkskunde ist gekennzeichnet durch ihre Abwendung von dieser mythisch-ahistorischen Auffassung, die stärkere Berücksichtigung der Geschichte der Sachkultur und die Einbeziehung gegenwärtiger Kulturerscheinungen. Diese Entwicklung hat auch zu einem neuen Verhältnis zwischen Sprachwissenschaft und Volkskunde geführt.

Dies wird zunächst an zwei zentralen Gegenstandsbereichen der neueren Volkskunde (Empirische Kulturwissenschaft) verdeutlicht: Sprachliche Dimensionen der Alltagskultur und Volksliteratur/Volkserzählung. Die Alltagskommunikation wird erfasst in Form banaler familiärer Gespräche, im Schimpfen und im Gebrauch der Anredeformen. Dabei zeigt sich, daß dem kulturellen Kontext oft sehr viel größere Bedeutung zukommt als dem Text, daß eine genaue Kulturanalyse sich also nicht auf die sprachlichen Phänomene allein stützen kann.

* Pisce uporabljaja izraz Volks-Volkskunde (prev. op.).

Das Gleiche gilt für den Bereich der Erzählforschung, in der »Kontext« zum gängigen Leitmotiv geworden ist: auch hier kommt dem kulturellen Umfeld oft die Priorität vor den Texten zu, was im Begriff »Kontext« allerdings eher verschleiert wird. Hingewiesen wird auch auf die Historisierung der Gattungsforschung (Gattungen nicht als zeitlose »einfache Formen«, sondern eingebunden in geschichtliche Prozesse) und auf die starke literarische Durchdringung auch der mündlichen Überlieferung.

In einem letzten Kapitel wird an Beispielen aus der Feldforschung gezeigt, daß Befunde nicht mehr naiv gesammelt und quasi als Fakten angehäuft werden, daß vielmehr die Mitteilungen der Gewährsleute bzw. Untersuchungspersonen sehr genau analysiert werden müssen. Allerdings gilt auch hier die Priorität des Kontexts: die sprachlichen Äußerungen haben meistens nur Indikatorfunktion, weisen auf Interpretationsprobleme hin, liefern aber nur selten ein Interpretationsraster.

Gefolgert wird die Notwendigkeit enger Zusammenarbeit zwischen Linguistik und Kulturwissenschaft.

»HISTORIČNA ETNOLOGIJA« ALI O ETNOLOGIJI KOT VEDI O PRETEKLOSTI

Ingrid Slavec

I

V zgodovini etnološke vede so, v celoti gledano, različne smeri ali šole različno poudarjale zgodovinske razsežnosti svojega predmeta, prav tako tudi samo zgodovinskost in zgodovinski naravnosti ustrezne metode. Takšno ali drugačno razumevanje izvira iz različnih duhovnozgodovinskih in filozofskih podlag, od razsvetljenske koncepcije zgodovinopisja in sočasnega državoznanstva, prek romantičnega razumevanja zgodovine ljudstev in narodov, znanstvenega pozitivizma v evolucionističnih in difuzionističnih različicah, raznih kulturno-zgodovinskih konceptov do funkcionalizma in materialističnega genetično-strukturalnega pogleda.

Glede na specifične zakonitosti razvoja evropskih nacionalnih etnologij (pri tem mislim zlasti na etnologijo kot vedo o lastnem ljudstvu in kulturi), njeno občasno bolj sinhrono, drugič diahrono naravnost, pa tudi močnejši narodotvorni pomen sta »zgodovina« in »zgodovinskost« bila in sta zelo raznovrstno vgrajena v koncept etnološke vede, njenih različnih definicij in v raziskovalno prakso. Govori se o etnologiji kot zgodovinski, zgodovinski in družboslovni vedi, kot o duhovni, humanistični vedi. Vsi ti prilastki bolj malo povedo, če ne poznamo izročila njihove rabe.

Naslednja težava tiči nedvomno še v danes zelo raznoteri lestvici poimenovanj za preučevanje kulture, ljudske kulture, folklore, načina življenja, življenjskega sloga, kulturnih vzorcev in procesov itn., ki so predmet etnologije, etnografije, socialne in kulturne antropologije, folkloristike, kulturologije itn. Navedeni pojmi so enkrat enakovredni, drugič so si podrejeni ali nadrejeni, tretjič se še drobijo v podrazdelke, npr. folkloristiko, etnomuzikologijo, zgodovino posamičnih kulturnih sestavin, etnolingvistiko, etnogeografijo, antropogeografijo, in še bi lahko naštevali. Zmeda se zdi torej popolna, če nimamo povsem jasne podobe, v kateri deželi in v kateri stroki je uporabljen kateri od navedenih terminov, ali pa časa, da bi se poučili v kakšnem priročniku ali z branjem številnih razprav, ki med drugim zadevajo tudi terminološka in ustrezna vsebinska pojasnila.

V zadnjo kategorijo — podrazdelke ali specifične usmeritve — bi lahko uvrstili tudi historične študije, za katere so se uveljavili termini historična etnologija, zgodovinska antropologija, antropološka zgodovina, tudi etnozgodovina.

Na prvi pogled se zdi, da gre pri historični etnologiji za razmeroma samoumevno in nedvoumno poimenovanje (vsaj za našo strokovno rabo) tistega dela etnološkega prizadevanja, ki ga posebej določajo časovno polje in s tem povezani raziskovalni viri in metode. Potemtakem se historična etnologija ukvarja s preučevanjem svojega predmeta (načina življenja, ljudske kulture...) v času pred 20. stoletjem in s tem dopolnjuje bolj na sodobnost pozorne raziskave. Njeno delo določa posredno spoznavanje preteklosti (uporaba arhivskih, tiskanih, upodabljalnih virov in drugih preostankov preteklosti), značilno za zgodovinarje, za razloček od etnologije sedanjosti ali bližnje preteklosti, ki še lahko izrablja možnosti za neposredno spoznavanje preučevanega problema (z avtopsijo, torej z različnimi oblikami terenskega dela, neposrednim opazovanjem, udeležbo, s pripovedovalčevimi izjavami itn.). Takšen preprost in logičen sklep pri nas po eni strani potrjuje odsotnost razprav o historični etnologiji kot posebni usmeritvi ali celo disciplini, na drugi strani pa razmišljanja o njej spodbujajo zlasti naslednja dejstva iz domačega strokovnega dogajanja: razumevanje etnološke problematike kot sestavine enovitega družbenozgodovinskega procesa od preteklosti do danes (in v prihodnost); mnenje, da je definicija predmeta etnologije kot »zgodovine načina življenja« nezadostna oz. nepopolna (sodobna slovenska etnologija si prizadeva, da ne bi bila samo opisna veda, marveč teži k sintetičnim posplošitvam o svojem predmetu); ugotovitev, da sodobna slovenska etnologija svoj povojni teoretski koncept (preučevanje načina življenja) bolj uresničuje v raziskavah 20. stoletja kakor v časovno bolj oddaljenih dobah; razprava o razmerju med etnologijo in zgodovino, ki je med drugim pripeljala do spoznanj o »antropologizaciji« ali »etnologizaciji« zgodovinopisja oz. socialne zgodovine, potrebe po »historizaciji« etnologije (manj v konceptualnem in bolj v praktičnem pomenu — obvladovanje veččin, ki zadevajo historične vire in metode) in pobud za sodelovanje pri konkretnih raziskavah.¹

Splošnejši pomislek se nanaša tudi na samo poimenovanje »historična« etnologija: ali se prilastek nanaša samo na časovno razsežnost in daje zavetišče različnim, bolj ali manj definiranim zgodovinskim konceptom oz. ali se v tem »historičnem« skrivajo kakšna posebna razumevanja zgodovinskih procesov?

Pričujoči spis si ne prizadeva odgovoriti izčrpno na vsa navedena vprašanja; veliko je bilo o tem že napisanega in izrečenega. V tem okviru se zdi potreben in poučen oris prizadevanja po etnologiziranju zgodovinopisja in po historičnih prizadevanjih v etnoloških okvirih, saj bo morda dopolnil dosedanja spoznanja o historičnem značaju naše vede. Ta so bila doslej posredovana zlasti v zvezi s preučevanjem zgodovinskega toka slovenske etnološke misli, z osvetlitvijo in pojasnjevanjem nekaterih osnovnih kategorij (ljudstvo, ljudska kultura, način življenja), z razpravami o razmerjih z drugimi vedami, posebej s slavistiko, sociologijo in zgodovino, in seveda s konkretnimi raziskavami etnoloških tém iz preteklosti.

¹ Glej npr.: Razmerja med etnologijo in zgodovino: gradivo s posvetovanja v Mariboru, novembra 1984. Ljubljana 1986.

Izbrana predstavitev antropološke zgodovine v okviru francoske nove zgodovine je zgled za t. i. etnologiziranje zgodovinopisja, ki bi ga bilo seveda mogoče dopolniti s spoznanji drugih historičnih šol v Evropi in ZDA.²

Za pogled na obravnavanje preteklosti in poglobljanje njenega preučevanja v evropskih nacionalnih etnologijah bodo za ponazorilo predstavljena prizadevanja za historične študije v Zahodni Nemčiji, na Švedskem in v Italiji. To kljub nekaterim splošnim in skupnim tendencam v razvoju evropskih nacionalnih etnologij pred drugo vojno in po njej ne more izčrpati specifičnosti teoretskih in metodoloških načel v posamičnih deželah. Lahko pa ponazori znanstvene usmeritve, ki so vselej odvisne od posebnosti domače strokovne tradicije, ravni teoretskih razprav in zahtev, razprtosti k novostim, potrebi in pripravljenosti za dialog z drugimi strokami.

II

Francosko novo zgodovinopisje in etnologija

Za čas pred drugo vojno je bilo značilno, da sta si bili v Franciji etnologija oz. folkloristika in zgodovina daleč vsaka sebi. Etnologijo so zanimale posamične kulturne sestavine (to je bilo vsaj od preloma stoletja povezano tudi z muzejskimi prizadevanji) in majhne tradicionalne skupnosti, ki dozdevno niso imele zgodovine oziroma so bile obravnavane brez historičnih določil. Na drugi strani je bila zgodovina velikih civilizacij in javnih dogodkov, poudarjen je bil pomen vladajočih ustanov: političnih, upravnih, cerkvenih. Takšna zgodovina je imela malo skupnega z vsakdanjimi dogodki, vaškimi prazniki, verovanji, delovnimi tehnikami, katerim se je posvečala etnologija. Zgodovinarji so se opirali na množico arhivskega gradiva, in pozitivistična analiza je potrjevala mit napredka, medtem ko so etnologi večinoma z neposrednim opazovanjem in vprašalniki preučevali na videz stabilno ali počasi se spreminjajočo podeželsko kulturo.

Korenine spremenjenega razmerja segajo v razvoj francoskega zgodovinopisja v čas med obema vojnama. Leta 1929, ko sta Lucien Fèbvre in Marc Bloch, spodbujena tudi s premiki v nemškem socialnem zgodovinopisju, ustanovila revijo *Annales*, sta do takrat prevladujoče politično zgodovinopisje oplodila s socialnim in ekonomskim vidikom, zlasti pa sta razprla prostor za interdisciplinarno mišljenje in preučevanje pod okriljem zgodovinopisja. V krog t. i. nove zgodovine sta pritegnila geografе, sociologe, ekonomiste.³ Analisti so čutili potrebo po odpravi specialističnega duha med raziskovalci navedenih strok in po uveljavitvi širšega koncepta zgodovinopisja: zgodovina ne more biti več samo avtomatično, linearno zaporedje »pomembnih«, »velikih« dogodkov, t. i. »teater prikazni«, ki prikriva resnično zgodovino. Ta se pogosto odvija v zakulisju, v prikitem, na prvi pogled neopaznem dogajanju.

² O tem informativno delo: David Gaunt, *Memoire on History and Anthropology*. Stockholm 1982.

³ Več o oblikovanju nove zgodovine: Jacques Le Goff, *L'histoire nouvelle*. V: *La nouvelle histoire*. Paris 1978, 210–241.

S takšno razširitvijo zornega kota je bila povezana kritika pojmov »zgodovinsko dejstvo« (en sam dogodek ne pomeni ničesar, če ni vpet v prepoznane sočasne politične, ekonomske, družbene in duhovne razmere, v navade in mentaliteto dobe) in »dokument« (to ne more biti samo zapisan uradni vir, dokument je vsako sporočilo o preteklosti). Te, lahko bi rekli, na predmet ali obseg zgodovinskega časa. Preučevanje preteklosti je dalo misliti na tri osnovne ritme trajanja: na t. i. kratki čas (temp bref), ki je predmet mikrozgodovine, torej zgodovine tistega, kar se dogaja na površini, in jo je mogoče enačiti s t. i. dogodkovno zgodovino (histoire événementielle); trajanje srednje amplitude (durée) obsega daljša obdobja, v katerih so že zaznavne ciklične spremembe (situacijska zgodovina); v zgodovini dolgih obdobjih (longue durée) so razpoznavne globoke moči, ki jih je mogoče definirati npr. tako kakor Marx z načini produkcije ali tudi drugače — z zgodovino navad, mentalitete. Dolgotrajne so tudi uporabe določenih tehnik, energetskih oblik, odnos do osnovnih življenjskih vprašanj (do dela, do smrti). Skratka, to je preučevanje in premišljevanje struktur, vedenjskih vzorcev in mentalitete, zares odločilnih materialnih, socialnih in duhovnih premikov, značilnih za dolge dobe (npr. za antiko ali srednji vek, industrijsko dobo itn.).

Če se je pred drugo vojno nova zgodovina povezala zlasti z že navedenimi strokami (tako v vsebinskem pogledu kakor v raziskovalni strategiji: uporaba obsežnih demografskih in drugih statističnih virov, vprašalnikov, empiričnih socioloških raziskovalnih postopkov, preučevanje ekonomskih zakonitosti itn.), so vlogo prve violine po drugi vojni prevzela antropološka spoznanja in njihovi viri, od Durkheimovega in Maussovega izročila do folklornih zbirk in pojavov. Historična antropologija ali antropološka zgodovina⁴ v okviru nove zgodovine ni posebna disciplina, je le poimenovanje za pristop, ki nima lastnega natančno določenega predmeta in se ne odlikuje s predpisanimi metodami, izkorišča le posebni, antropološki ali etnološki pogled. Zanj je značilno, da se zaveda razmika med svojo in opazovano kulturo. To rekonstruira z njenimi kulturnimi mehanizmi, z logiko in vsebino tistega, kar je blizu samorazumevanju preučevane kulture. Zanima se za vse tisto, kar vladajoči govor prikriva ali zanemarja. Večina tega je obrobnega, na prvi pogled nepomembnega, ki pa vendarle daje vsebino tistemu, čemur pravimo »doba«, »epoha«.

Takšne nastavke so novi zgodovinarji odkrili že v razsvetljenem zgodovinsko pisju, deloma v romantiki in v drugi polovici 19. stoletja v zapostavljeni analitični smeri pisanja zgodovine, ki je bilo pozorno na navade in vedenje ljudi, v nasprotju s pripovednim tokom zgodovine institucij, dogodkov, elit.

Navade, folkloro v najširšem pomenu je uradna zgodovina, ki je skrbela zlasti za nacionalno in oblastveno utrjevanje, prezrla. Antropološko pozorni zgodovinarji pa so prav v folklori, torej v načinih oblačenja, prehranjevanja, v razmerjih med spoloma, družinskih razmerah, skratka, v vsakdanjem življenju odstirali drugačno zgodovino. Folklor, vsakdanjost sta prav zaradi samo-

⁴ Glej: André Burguière, *L'anthropologie historique. V: La nouvelle histoire*. Paris 1978, 37—61.

umevnosti in zato tudi obrobnosti zgodovinarju prinesli smisel. »Značilnost moči je, da nikoli ni natančno tam, kjer se razkriva,« je pripomnil Marc Bloch, ko se je ukvarjal s ceremoniali angleških in francoskih monarhov⁵ in pri obredu kronanja opazil geste, ki bi jih bilo mogoče povezati s trajnimi predstavami o magičnih močeh vladarjev.

Antropološka zgodovina se torej mora odmakniti od uradnega, opaznega in označujočega in se prebiti do označenega, prikritega, a v analizi razkrivajočega se pomena. »Vse se dogaja tako, kakor da bi vsaka družba hotela zabrisati svojo presojo zato, da bi obstala, da bi zabrisala vse sledi zase in za zunanji svet. Antropologija je že dolgo blizu temu načelu motnosti, značilnemu za vso družbeno resničnost. Ve, da mora obiti tisto, kar neka družba pripoveduje o sebi, da bi jo razumela.«⁶

Zgodovinopisje pri tem seveda ne zanemarja zunanjega dogajanja, želi prepoznati pomen tistih zunanjih premikov, ki zarisujejo podobo družbe in kulture, zlasti pa tistih, ki so jih ljudje sprejeli in vzeli za svoje ali pa povsem zavrnili. Ti pojavi niso veriga slikovitosti in nenehnih inovacij, marveč preplet ustaljenih navad, ravnanj in vedjenja, adaptacij in inovacij. Raznoterost se pokaže na različnih socialnih in regionalnih ravneh, od katerih ima vsaka svojo posebno strukturo. S specifičnimi navadami ljudje vsrkavajo, odbijajo ali prilagajajo širše družbenozgodovinsko dogajanje, kakor je začrtano iz velikih središč in ustanov. (To npr. dobro ponazarjajo dela Fernanda Braudela in Emmanuela Le Roy Ladurieja.) V tem pogledu bi zgodovini in ekonomiji lahko pripisali študij razmerij sile, antropologiji pa razmerij moči.⁷ Tako je npr. Emmanuel Le Roy Ladurie v delu *Pust v Romansu*⁸ opisal družbeno revolucijo v Romansu in okolici, izraženo z globoko simboliko pustovanja, njegove konfliktna narave, obrnjenih razmerij moči. V krvavi sprevid so se stekla vsa družbena nasprotja, gospodarska, verska, oblastniška; pokazala so se na mestnem prizorišču kot ljudski ritual, vendar kot izložba velike kmečke vojne.

S takšnim razumevanjem vsebine zgodovine in njenih ciljev so se novi zgodovinarji lotili preučevanja prehrane,⁹ zgodovine telesa, bolezni, spolnih navad,¹⁰ družine¹¹ itn. Pri raziskovanju zgodovine prehranjevanja so pri rekonstrukciji preučevali obroke ladijskih posadk, religiozних skupnosti, ljudi v zavetiščih, mezne pogodbe, določila o deležu v naravi zaposlenim. V daljšem času so številke pokazale spremenljivo krivuljo v načinih prehranjevanja, ki

⁵ Marc Bloch, *Les Rois Thaumaturges*. Paris 1961, 45.

⁶ A. Burguière, n. d., 44.

⁷ Marc Augé, *Ethnologie du pouvoir*. V: *Pouvoir de vie, pouvoir de mort*. Paris 1977.

⁸ Emmanuel Le Roy Ladurie, *Le Carnaval de Romans. De la Chandeleur au Mercredi des Cendres 1579—1580*. Paris 1979.

⁹ Prvi prispevek na to témo: J. J. H é m a r d i n q u e r, *Pour une histoire de l'alimentation*. Cahiers des Annales, no. 28, 1970.

¹⁰ Michel Foucault, *Histoire de la sexualité. Volonté du savoir* 1. Paris 1976; pri nas v prevodu *Istorija seksualnosti*. Beograd 1978.

¹¹ Glej npr.: Georges Duby, *La société et XIe et XIIe siècle dans la région mâconnaise*. Paris 1954; E. Le Roy Ladurie, *Paysans de Languedoc*. Paris 1969; Philippe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous la France d'Ancien Régime*. Paris 1960.

posredno odseva oz. se ujema z ekonomskimi in demografskimi spremembami, stopnjo kmetijske proizvodnje, uvedbo novih prehrabnih sestavin (npr. koruze, krompirja, olivnega olja). Ugotovili so, da se marsikatera novost ni mogla uveljaviti, ker preprosto ni ustrezala okusu pokrajine, kljub temu, da sta ji grozili lakota in pomanjkanje; torej: način prehranjevanja (tudi če se omejimo samo na prehrabne sestavine) je ena najbolj zakoreninjenih sestavin kulturne identitete. Novosti se uveljavljajo po različnih zakonitostih, včasih torej redkeje po ekonomskih kakor po kulturoloških in socialnih (aristokratska, meščanska kuhinja). Historična antropologija pripoveduje o takšnih presečiščih.¹²

Vse obravnave takšne vrste¹³ se pravzaprav stekajo v študij mentalitete.¹⁴ O tem je prvi med francoskimi zgodovinarji govoril Lucien Fèbvre;¹⁵ koncept je bil nedoločen in dovolj odprt za povezave z vsemi disciplinami, predvsem s psihološkimi in etnološkimi. Zgodovinarji so se na eni strani hoteli izogniti ozkim psihološkim interpretacijam, na drugi pa pastem klasične zgodovine idej, izpeljanih iz doktrin in velikih miselnih sistemov neke dobe.¹⁶ Etnologija je znova prevzela zgodovinarje z na videz »nizkimi«, »nepomembnimi« in najmanj izoblikovanimi izrazi življenja: z ljudskimi verovanji, obredi in navadami, s koledarjem vsakdanjih opravil, praznovanj, načini dela, oblačenjem itn. Vsakdanje življenje najzvesteje zrcali razumevanje življenja in sveta. Skozi inventar pomenov, skritih v vsakdanjem ravnanju, si je mogoče sestaviti podobo o razumevanju časa, pojmovanju dela, o religiozni folklori itn.,¹⁷ pa tudi prepoznati model izražanja neke dobe in v njem najti »zgodovino dolgih dob«, počasno spreminjanje vzorcev iz dobe v dobo, tisto, čemur bi etnologi rekli kontinuiteta izročila. Francoski zgodovinarji so se lotili obravnave tu na kratko predstavljenih tém brez predpisanih metodologij, skoraj brezbrizni do teoretske enotnosti. Kar najmanj kodificiran zgodovinski diskurz, razprt na vse strani, naj bi omogočil pot k totalni zgodovini.

Vsebinski in nazorski premiki niso označili samo razvoja francoskega zgodovinarstva, marveč tudi francosko etnologijo. V letih po drugi vojni je ta postala pozornejša na obsežnejše demografske, ekonomske in druge družbene vidike. Poleg strukturalizma in socialnoantropoloških načel (zlasti novi načini raziskovanja skupnosti) je prav poglobljen zgodovinski pogled, ki se ni več navduševal samo nad muzejskimi in drugimi zbirkami, globoko zaznamoval nekatera dela francoskih etnologov, npr. pokrajinske monografije,¹⁸ krajevne

¹² Glej npr.: Jean-Paul Aron, *Le manger du XIXe siècle*. Paris 1974.

¹³ Glej podrobneje o tem: A. Burguière, n. d.

¹⁴ Več o tem: Philippe Ariès, *L'histoire des mentalités*. V: *La nouvelle histoire*, 402–423.

¹⁵ *Spis Folklore et folkloristes*. Annales 1939.

¹⁶ Glej tudi: Jean-Michel Thieriet, *Methoden der Mentalitätsforschung in der französischen Sozialgeschichte*. — *Ethnologia europaea* 11 (1979–80) 2, 208–224.

¹⁷ Za srednji vek je npr. to analiziral Jacques Le Goff v spisih, zbranih v knjigi *Za drugačen srednji vek*. Ljubljana 1986.

¹⁸ Npr. L'Aubrac. *Étude ethnologique, linguistique, agronomique et économique d'un établissement humain*. 7 Vol. Paris 1970–1986.

študije,¹⁹ preiskave družinskih in sorodstvenih razmer,²⁰ šeg,²¹ zdravstvenih razmer.²²

Takšna stičišča etnologije in zgodovinopisja so nedvomno zabrisala v preteklosti jasne ločnice med vedama. Razprave med zgodovinarji, socialnimi antropologi, demografi, ekonomisti, etnologi, folkloristi²³ so usmerjene k medsebojnemu oplajanju in manj k razmejevanju. Etnologi pri tem z novimi metodološkimi in metodičnimi prijemi nadaljujejo že uveljavljene etnološke študije, torej, kakor že omenjeno, krajevne in pokrajinske monografije (velikokrat so to skupinske raziskave), študije družbenih institucij, materialne kulture in folklornega izročila.²⁴

III

Historična etnologija v Nemčiji

Kot posebna disciplina je bila historična etnologija v Nemčiji prvič omenjena leta 1925, ko je Wilhelm Fraenger izdal prvi letnik strokovne revije *Jahrbuch für historische Volkskunde*. Kakor je razumeti iz razprave v naslednjih letih,²⁵ so historično etnologijo imeli za tisti del kulturne zgodovine (kot zgodovinskofilozofske discipline), ki se je skladno s takrat uveljavljenim dvoplastnim modelom kulture ukvarjal z njenim »spodnjim« delom. To so sestavine ljudske kulture in življenja, ki izvirajo iz visokega, t. j. »viteškega srednjega veka«. Takrat se je, po mnenju Hansa Naumanna, iz spleta germanstva, krščanstva in antike izoblikovala nemška dvorska kultura in s tem prvič »zgornja plast« kot »posebna duhovna viteška kultura«. Spodnja plast je s prevzemanjem njenih sestavin postala deležna kontinuiranega kulturnega razvoja. V nasprotju s tem dvoplastnim modelom so nekateri korenine ljudske kulture postavljali v prazgodovino (mitski ali izvorni model), zlasti v času uveljavljajočega se nationalsocializma, ko so iskali izvire »nemške ljudske duše«.

Historična etnologija (*historische Volkskunde*), kakor o njej govorijo v nemški etnologiji danes,²⁶ je bila predmet razprav Hansa Moserja o nalogah,

¹⁹ Npr.: Françoise Zonabend, *La mémoire longue. Temps et histoires aux villages*. Paris 1980.

²⁰ Martine Segalen, *Quinze générations de Bas-Bretons. Parenté et société dans le pays bigouden Sud 1720—1980*. Paris 1985; ista, *Mari et femme dans la société paysanne*. Paris, 1980.

²¹ Michele Salitot-Dion, *Coutume et système d'héritage dans l'ancienne France-Comité. Etudes rurales 1979/74*, 5—22.

²² Marie-Christine Pouchelle, *Corps et chirurgie à l'apogée du Moyen — Age*. Paris 1983.

²³ Glej npr. zbornik *L'anthropologie en France*. Paris 1979.

²⁴ Več o sodobni francoski etnologiji v preglednem članku Martine Segalen, *Current trends in french ethnology. Ethnologia europaea 16 (1986) 1*, 3—24.

²⁵ Gl. Herbert Freudenthal, *Die Wissenschaftstheorie der deutschen Volkskunde*. Hannover 1954, 40—41.

²⁶ Posebej in drugače o tem razpravljajo preučevalci ljudstev in kultur zunaj Evrope. Glej: *Historische Ethnologie heute*. Wien 1985.

poteh in ciljih zgodovinske etnologije²⁷ in o raziskovanju virov²⁸ že pred drugo vojno in bi jo sicer težko povezali s takratnimi prevladujočimi načeli. Moser je namreč zahteval ustrezno obravnavo ljudske kulture v preteklosti z »natančnim zgodovinskim pisanjem«. Po drugi vojni sta v Münchnu Moser in Karl-Sigismund Kramer začela sistematično preučevati arhivsko gradivo kot vir podatkov o življenju ljudstva. »Arhivski viri posredujejo množico časovno in prostorsko natančno fikviranih dokazil za različne pojave, in sicer, kar je najpomembnejše, organsko povezanih: horizontalno v funkcionalni razvrstitvi v povsem določeno okolje in vertikalno v njihovem sosledju.«²⁹ Poleg tega je Moser menil, da vire odlikuje »suha stvarnost«; viri samo ponavljajo dejstva, brez vrednotenja in tendenčnosti, torej objektivno resničnost časa, kar jih npr. ločuje od literarnega izročila, za katero je značilna piščeva subjektivnost.

Bistvo Moserjevega in Kramerjevega dela v Bavarskem deželnem uradu za etnologijo ni bilo samo v popisu in oceni vseh dosegljivih virov, poročil in zapisov potez ljudske kulture, t. j. v sistematičnem pregledu virov tega območja, marveč v njihovi kartotečni ureditvi, ustrezni etnološkemu zanimanju, in dostopnosti vsej strokovni javnosti.³⁰ Tako so obdelali knjige računov, različne protokole, cerkvene arhive, slikovno gradivo, inventarje, testamente, poročne knjige itn. Na osnovi tega gradiva je Kramer napisal več monografij in vse so bile podnaslovljene z »Etnologija na osnovi arhivskih virov«.³¹

Pomembno je, da je zlasti v 60. letih, ko je v ZRN tekla razprava o etnologiji kot vedi o sedanosti, ko se je zdelo, da gre vsa prizadevanja iz preteklosti preprosto pozabiti oz. da jih je potrebno v celoti prevrednotiti, in ko so preučevalcem preteklosti očitali zapiranje pred sodobnimi problemi, Kramer napisal več razprav,³² ki so na eni strani poravnale napetost med »modernimi« in historično usmerjenimi etnologi, na drugi pa je dovolj natančno opisal svojo historično metodo,³³ kakor je znana iz kritičnega zgodovinopisja (zbiranje, kritika, interpretacija virov). Poudaril je tudi, da enake postopke zahteva preučevanje sedanosti, le da je pri slednjem to opravilo manj težavno, ker so viri popolnejši in omogočajo poglobljenejšo interpretacijo. Za preteklost so včasih vrzeli precejšnje, za nekatere teme pa je več podatkov. Če virov ni, to še ne pomeni tudi odsotnosti kulturnega pojava. Pri tem je treba upoštevati, da so bili zapisi oz. njihovi zapisovalci različno naravnani. Razločki so opazni tudi med pokrajinami: kjer je bila npr. urbanost vodilni motiv v oblikovanju

²⁷ Hans Moser, Aufgaben, Wege und Ziele der geschichtlichen Volkskunde. Volk und Heimat, 14 (1938), 80—87.

²⁸ Isti, Neue Quellenforschungen zur Volkskunde. Prav tam, 134—141, 165—177.

²⁹ Isti, Gedanken zur heutigen Volkskunde. Bayer. Jb. f. Vkd., 1954, 208—234, 227.

³⁰ O nadrobnejših postopkih glej: Karl-Sigismund Kramer, Archivische Quellenforschung. Zs. f. Vkd., 55 (1959) 1, 91—98.

³¹ Isti, Bauer und Bürger im nachmittelalterlichen Unterfranken. Würzburg, 1957; Volksleben im Fürstertum Ansbach und seinen Nachbargebieten (1500—1800). Würzburg 1961; Volksleben im Hochstift Bamberg und im Fürstertum Coburg (1500 do 1800). Würzburg 1967.

³² Isti, Historische Methode und Gegenwartsforschung in der Volkskunde. V: Populus revisus. Tübingen 1966, 7—14; Isti; Zur Erforschung der historischen Volkskultur. Prinzipielles und Methodisches. Rhein. Jb. f. Vkd., 19 (1968), 7—41.

³³ Isti, Historische Methode, 7—14.

življenja, je virov več in so obravnave lahko bogatejše kakor v pokrajinah s prevladujočo agrarno strukturo.

Kramer meni, da je mogoče z viri, ki so krajevno, časovno, socialno in funkcijsko natančni, zarisati »osnovne poteze ljudskega življenja, življenjski slog, način oblikovanja življenja, pobude in ovire za razvoj značilne regionalne ljudske kulture, pravno, religiozno in gospodarsko zakoreninjenost.«³⁴ Ugotovitve in spoznanja je potrebno razumeti kot strukturni model, zgrajen na empiričnih dejstvih. To je model stalnega in spreminjajočega. V tem pogledu je spreminjanje oz. propadanje ljudske kulture v zadnjih 150 letih model študija: prepoznane so že bile nekatere razvojne tendence (npr. o industrijski dobi Braunove in Brepohlove študije), izostren je bil pogled na socialne razločke, katerih na statičnost pozorna pretekla etnologija ni mogla videti.

Historične študije po Kramerjevem mnenju ne izvirajo iz sedanjosti,³⁵ so pa podlaga za študij sodobnejših fenomenov, saj je jedro sodobne vede nedvomno v povezavi pojavov sedanjosti z oblikami ljudske kulture in življenja v preteklosti. Pri tem gre za klasična etnološka pojasnjevanja ohranjanja in spreminjanja, statike in dinamike. Dosežki sodobne znanosti se ne merijo po tem, da etnologija obravnava konfekcijske kulturne dobrine, ki so v funkcionalnem pogledu zamenjale sestavine ljudske kulture, marveč da prepoznava kontinuiteto v spirali sledečih si pojavov, njihovo prestrukturiranje od časa, ko so v življenju obravnavane skupnosti pridobili »kulturno težo« ali »kulturno vrednost«.

Kramer tudi opozarja, da se historična etnologija ne sme izčrpati samo v tej »pomoči« sodobnim raziskavam. Pred dobami, katere je doslej pretežno obravnavala (od 16. stoletja naprej), je srednji vek. Ta je še v marsičem terra incognita. Tudi v zvezi z viri je zadeva bolj zapletena in etnologi se morajo bolj povezati z drugimi zgodovinarji in družboslovci, pravniki, filologi, teologi. V srednjem veku so se na Nemškem skristalizirale za to deželo tipične kulturne forme.

Teoretični prispevek historične etnologije vidi Kramer v njenem načinu oz. strogih zgodovinskih postopkih, da prepozna, vsaj približno, »kakšno je resnično bilo ljudsko življenje«, in postavi osnovo za presojo vseh tistih teorij, ki so poskušale razviti podobo o ljudskem življenju, »kakršno bi lahko bilo.«³⁶

Pri študiju preteklosti je zelo pomemben regionalni vidik: Kramerjeve obravnave so poskusi izrisovanja življenjskih podob v regionalnih okvirih, značilnih časovnih in socialnih strukturah. Po takšnih načelih bi veljalo obdelati vse nemške pokrajine in priti do sintetične historične etnologije Nemčije.

Poleg Kramerjevega monografskega koncepta so nemški etnologi preučevanje pretekle kulture nadaljevali tudi s preučevanjem posamičnih kulturnih fenomenov, pa tudi procesov v socialnem in duhovnem življenju,³⁷ seveda pa

³⁴ Prav tam, 10.

³⁵ Glej poročilo A. Baša o knjigi K. - S. Kramer in U. Wilkens, *Volksleben in eine holsteinischen Gutsbezirk*. Neumünster 1979, *Traditiones* 14 (1985), 224.

³⁶ Kakor op. 34.

³⁷ Stanje do leta 1970 dobro ponazarja zbornik *Volkskultur und Geschichte* (izd. D. Harmering in G. Lutz). Berlin 1970.

niso zanemarili tudi teoretičnih premislekov, npr. o temeljni kategoriji historičnih preiskav, o kontinuiteti.³⁸

Historični etnologiji v Nemčiji so v času evforije »etnologije sedanjosti«, ta je sproti izgrajevala in obnavljala teoretično podstavo (to je bil morda celo njen pomembnejši prispevek k celotni etnološki teoriji in praksi), očitali, da nima kritične podlage³⁹ in da zgodovinsko problematiko »dehistorizira«, ker med drugim uporablja ideološko konotirane termine, kakršni so npr. ljudstvo, skupnost, naravni red itn.,⁴⁰ prav tako pa nima izdelanih meril za izbiro virov.

To kritiko je Kramer zavrnil.⁴¹ Pojasnil je, da je bilo mogoče nove znanstvene koncepte oblikovati šele na osnovi skušenj pri konkretnih historičnih obravnavah in da je mogoče različne ideološke konotacije navedenih terminov demitizirati prav z nadrobno historično analizo oblik, vsebin in pomena različnih skupnosti v preteklosti. To je bilo uspešno opravljeno že v nekaterih obravnavah družinskega in skupnostnega življenja v delih I. Weber-Kellermannove, I.-M. Greverusove, W. Brücknerja, H. Möllerja idr.

Spoznanja splošnejšega etnološkega značaja, kakor so se izoblikovala v historični etnologiji, je mogoče strniti v naslednjem: okoliščine pretekle ljudske kulture so izjemno raznotere, prepletene so s širšim okoljem in duhovnim ozračjem dobe in pomembnimi dogodki; za posamične kulturne pojave in strukturne podlage je značilna spremenljivost; takšna spremenljivost vpliva na konsistenco ali izgubo kulturnih sestavin ali celih kulturnih kompleksov in na značilnosti vsakokratnega življenjskega sloga; posameznik je tesno povezan v družbeni red svojega okolja, sloja, skupnosti, v zaprto ali odprto družbo; življenjske oblike so se v 19. in 20. stoletju spreminjale mnogo hitreje in koreniteje v primerjavi s prepoznanimi procesi pred to dobo.⁴²

Historične študije na Švedskem

Za razloček od nemških razprav med etnologijo sodobnosti in historično etnologijo se švedski etnologi niso postavljali na takšni skrajni izhodišči, čeprav se zdi, da je bila ta nasprotnost v Nemčiji bolj izraz zahtev po trdnih teoretičnih izhodiščih kakor resnično zoperstavljanje dveh usmeritev.

Švedsko raziskovanje ljudskega življenja (folklivsforskning) je bilo že pred drugo vojno zaznamovano s historično globino. Znanstveni nastop Sigurda Erixona ga je dopolnil z zahtevo po socialnih poudarkih. V zadnjih desetletjih je bilo celotno raziskovanje kulturnih sprememb in procesov v švedski družbi

³⁸ Glej: Kontinuität? Geschichtlichkeit und Dauer als volkskundliches Problem (izd. H. Bausinger in W. Brückner). Berlin 1969.

³⁹ Glej: R. Narr, Volkskunde als kritische Sozialwissenschaft. V: Abschied vom Volksleben. Tübingen 1970, 37.

⁴⁰ Hermann Bausinger, Zur Problematik historischer Volkskunde. V: Abschied vom Volksleben, 155–172.

⁴¹ K. - S. Kramer, Zur Problematik historischer Volkskunde. Zs f. Vkd., 67 (1971) 1, 51–62.

⁴² Prav tam.

obogateno še z nekaterimi metodološkimi koncepti socialne in kulturne antropologije,⁴³ ki so jih švedski raziskovalci upoštevali tudi pri historičnih študijah.⁴⁴

Etnologi na Švedskem menijo, da so potrebne tako študije sodobnosti kakor preteklosti in da je povsem odveč skrb, da bi ene prevladale na račun drugih. »Razloček med t. i. historičnimi študijami in študijem sodobne družbe je pravzaprav samo stvar razmerja med preučevalcem in časom. Preučevanje sedanosti in preteklosti ne zahtevata različnih teorij. Kar je sedanost danes, bo jutri zgodovina, in za zgodovino lahko rečemo, da je sestavljena iz akumuliranih ‚danes‘. V znanstvenem pogledu je razloček samo tehničen: viri informacij so bogatejši, ko predmet preučevanja še obstaja v svojem družbenem kontekstu. Bila pa bi povsem arbitrarna omejitev možnosti za razumevanje razvoja zgodovine, če bi kakor koli omejevali preučevanje manj bogatih virov. Če si ogle- damo nasprotno mnenje in vprašamo, ‚zakaj zgodovina?‘ — tudi to se je zgo- dilo —, ni pomembno le, da omenimo poglobljenejšo razumevanje sedanosti, do katerega pridemo s poznanjem historičnega ozadja, marveč je prav tako pomembno spoznanje, da nam preteklost daje množico primerjalnega gradiva. Historični viri torej posredujejo večjo raznovrstnost evropskemu etnologu, sicer omejenemu na relativno homogeno evropsko kulturo, pogosto na lastno deželo. Kulturne variacije so namreč mnogo večje, če etnolog gleda v preteklost, kakor če bi se razgledoval po sočasnih evropskih razmerah.«⁴⁵

Švedska etnologija se je definirala s študijem kulturnih procesov in spre- memb, zato historični pogled zaznamuje skoraj vse vrste študij: preučevanje kulturnih variacij, vedënja, kulturnih procesov (stabilnost in spremenljivost tradicije in izročila) in kulturnih sistemov, vse v krajevno in socialno natančno določenih skupnosti.⁴⁶ V metodičnem pogledu bi lahko govorili o sintetični me- todi, ki jo Nils-Arvid Bringéus imenuje »gibljava perspektiva« ali »kulturnohi- storična perspektiva«.⁴⁷ Zanj je značilen širok izbor postopkov iz socialne in kulturne antropologije in historiografije. Tudi izobraževanje etnologov je ustrezno usmerjeno in kritika virov je poseben študijski predmet.⁴⁸

Iz bogate bibliografije etnoloških objav na Švedskem lahko za ponazoritev raznoterosti historičnega preučevanja omenimo zbornik »Delo in orodje«⁴⁹ o kul- turnih variacijah v materialni kulturi pred dobo industrializacije. Poleg etno- loških so upoštevana tudi spoznanja iz gospodarske zgodovine, ekološke in demografske razmere. Vsi statistični podatki so ponazorjeni kartografsko. Za historično etnologijo je pomembno tudi kolektivno preučevanje prehrane na etnološkem inštitutu v Lundu. Pri tem načrtu so bili prvič uporabljeni doslej

⁴³ Glej npr.: Ulla Brück, The influence of social anthropology on swedish ethnology. V: Europäische Ethnologie (izd. T. Hauschild in H. Nixdorff). Berlin 1983, 119—127.

⁴⁴ Prav tam in Åke Daun, Some new trends within european ethnology in Sweden. Ethnologia europaea, 6 (1972) 2, 227—238.

⁴⁵ Prav tam, 235.

⁴⁶ Nils-Arvid Bringéus, Swedisch ethnology today. Ethnologia europaea, 6 (1972) 2, 203—226.

⁴⁷ Isti, Perspektiven der schwedischen Ethnologie. Ethnologia europaea, 2—3 (1968-69), 90.

⁴⁸ Kakor op. 46, 209.

⁴⁹ Arbete och redskap. Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industria- lismen (izd. N. - A. Bringéus). Lund 1971.

prezrti, a izjemno bogati topografski, statistični viri in druge arhivalije. Iz njih so zbrali podatke za rekonstrukcijo gospodarskih in družbenih razmer, kar je neogibno za prepoznavanje prehrabnenih navad. Dognanja osvetljujejo celostno podobo življenjskega sloga in poteze mentalitete.⁵⁰

Zgled plodne kombinacije zgodovinskih in različnih etnoloških modelov preučevanja je krajevno-poklicna monografija Orvarja Löfgrena o ribiški skupnosti na zahodnem švedskem obrežju med letoma 1800 in 1970,⁵¹ v kateri je življenje skupnosti prikazano kot odsev velikih socialnih premikov v 19. in 20. stoletju. V kulturnih vzorcih odsevajo implicitne vrednote ljudi in značilnosti strukturalistično obravnavane družbene organizacije.

Historične študije v Italiji

V univerzitetnih okvirih je bil italijanski študij folklorja poimenovan »literatura in zgodovina ljudske tradicije« (letteratura e storia delle tradizioni popolari),⁵² kar je kazalo na utrjeno zgodovinsko filološko tradicijo folklorističnih študij. Vendar gre v času po drugi vojni »folkloro« razumeti kar najširše, torej ne le kot duhovno izročilo, marveč v pomenu, s katerim je folkloro označil Antonio Gramsci. Folklorja je splet »nazorov in življenjskih konceptov podrejenih razredov« v razmerju z vladajočo kulturo in ob tem upošteva »različne kulturne ravni«, »notranja kulturna neravnovesja«.⁵³ Na to področje posegajo tako etnologi kakor kulturni antropologi; med njimi in t. i. folkloristi je v zadnjem času vse več povezav. Na metodološka in teoretska zblíževanja kaže tudi termin »demo-etno-antropološko«,⁵⁴ ki združuje filološko, zgodovinsko in Gramscijevo predvojno izročilo in povojna dognanja iz antropologije, strukturalizma in semiologije.

Historični pristop ima reference v Crocejevem historizmu, Gramscijevem razumevanju zgodovino-pisja in marksizma, kakor so o njem v Italiji govorili v 60-ih letih. Na splošno je historični pristop priznan kot najpomembnejši za tri raziskovalna polja: za preučevanje historične dinamike kulturnih fenomenov, za preučevanje družbenih skupin in kulturne podobe celotne italijanske družbe in za zgodovino raziskovanja.

Med prve pomembne prispevke po drugi vojni sodi delo etnologa in zgodovinarja religij Ernesta De Martina. Bil je prvi, ki je zgodovinsko naravnost povezal s terenskimi raziskovanji na jugu Italije. Z zgodovinskimi raziskavami

⁵⁰ N. - A. B r i n g é u s, *Ethnologische Nahrungsforschung in Europa. Stand, Probleme, Aufgaben. Ethnologia europaea*, 5 (1971), 6—13.

⁵¹ O r v a r L ö f g r e n, *Fångstmän i industrisämhället. En halländsk kustbygds omvandling 1800—1970. Lund 1977.*

⁵² Glej: A. M. C i r e s e, *Situation universitaire de l'histoire des traditions populaires en Italie. Ethnologia europaea*, 1 (1967) 4, 288—290.

⁵³ I s t i, *Concezioni di mondo, filosofia spontanea e istinto di classe nelle «Osservazioni sul folklore» di Antonio Gramsci. V: Intelletuali, folklore e istinto di classe. Torino 1967; Luigi M. Lombardi Satriani, Antropologia culturale e analisi della cultura subalterna. Firenze 1974, zlasti poglavje Le osservazioni sul folklore: dal «pittorresco» alla «contrapposizione», 16—36.*

⁵⁴ Več o zgodovini pomenov: A. M. C i r e s e, *Cultura egemonica e culture subalterne. Palermo 1978, 60—63.*

verovanja in mentalitete⁵⁵ je želel spodbuditi kritičnost k preteklemu odnosu do zanemarjenih problemov italijanskega juga, ki je tudi po njegovi zaslugi postal eno središčnih področij etnološkega preučevanja v naslednjih desetletjih.

Metodični problemi in dokumentacijsko raziskovanje v zvezi s preteklostjo so bili deležni nadrobnejših obravnav šele v sedemdesetih letih, ko so se umirile razprave med različnimi historicističnimi, antropološkimi in strukturalističnimi konceptijami.⁵⁶

Stanje raziskav v vseh smereh dejavne etnoantropologije najboljše ponazarjajo raziskovalne razmere in izsledki na Siciliji.⁵⁷ Kulturološki problemi Juga so bili deležni posebne strokovne pozornosti zlasti zaradi njegovega obrobnega družbenega položaja v Italiji, zaradi neustreznih, pogosto idealiziranih in folkloriziranih prikazov življenja na podeželju, ki so prikrivali pravo in trpko resnico. Ugodno intelektualno ozračje je spodbujalo delo na treh univerzitetnih inštitutih (dva v Palermu, eden v Cataniji), na dveh študijskih katedrah v Messini, pa tudi pri zasebnih združenjih za varstvo kulturne dediščine in v muzejih.

Dobro izhodišče za historične študije je bilo bogato gradivo, ki ga je po zgodovinskofiloloških metodah in s širokim kulturnozgodovinskim obzorjem zbral Giuseppe Pitrè v 25 zvezkih Knjižnice sicilske ljudske tradicije (1870—1913). Nova izdaja Pitrèjeve zbirke je kritična do njegovega poznoromantičnega estetiziranja ljudske kulture na Siciliji v 19. stoletju. S tem gradivom, zakladnico »besed in dejstev« tradicije, in z dopolnilnimi raziskavami pa je mogoče strniti »drugačno etnozgodovino«. Bogati korpusi izročila, zbrani v preteklosti, so bili interpretirani po novih metodičnih zahtevah in z novim razumevanjem ljudske kulture v njeni socialni razločenosti od vladajoče kulture, ki jo je vztrajno potiskala na obrobje. Tako sta bili z arhivskim in terenskim delom⁵⁸ na novo »prebrani« tako materialna⁵⁹ kakor duhovna kultura.⁶⁰

Ob komentirani izdaji Pitrèjeve zbirke, ki obsega zlasti duhovno izročilo, je pomemben tudi načrt »sicilske muzeologije«, t. j. prizadevanje za enakovredno predstavitev materialnega izročila oz. »predmetov — tehnik — ljudi«. Je tudi znamenje zavestnega upora proti splošni družbeni profanaciji folklore v množičnih medijih. Na to je že leta 1973 opozoril L. M. Lombardi Satriani v delu Folklor in dobiček.⁶¹ Obsodil je izrabljanje nekaterih vidikov ljudske kulture, da bi prekrili ali preprosto zbrisali najbolj ustvarjalne, nasprotujoče si in oblasti nasprotne moči njene identitete. Nasledek je bil, da so se v različnih krajih pod strokovnim vodstvom in s podporo pokrajinskih in mestnih ustanov za varstvo kulturne dediščine lotili načrtnega zbiranja in dokumen-

⁵⁵ Ernesto De Martino, *La terra del rimorso. Contribuito ad una storia religiosa del Sud*. Milano 1961; isti, *Mondo magico*. 1948; njegova posthumno izdana besedila so zbrana v knjigi *La fine del mondo. Contribuito all'analisi delle apocalissi culturali* (izd. C. Gallini). Torino 1977.

⁵⁶ Več o tem: Pietro Clemente, *Folklore studies and ethnoanthropological research in Italy 1960—1980*. *Ethnologia europaea*, 13 (1982-83) 1, 37—52.

⁵⁷ Aurelio Rigoli, *La recherche ethnoanthropologique en Sicile contemporaine et la «Bibliothèque des traditions populaires» de Giuseppe Pitrè*. *Ethnologia europaea*, 13 (1982-83) 1, 28—36.

⁵⁸ *Strumenti e tecniche del lavoro in Sicilia*. Palermo 1980.

⁵⁹ *La cultura materiale in Sicilia*. Palermo 1978.

⁶⁰ *La religiosità popolare tra il passato e presente*. Trapani 1979.

⁶¹ L. M. Lombardi Satriani, *Folklore e profitto*. Firenze 1973.

tiranja t. i. »etno-virov« in »etno-ostankov« in s tem prispevali k preprečitvi etnocida južne italijanske kulture. Vse to je bilo mogoče seveda samo s poglobljenim premislekom metod pri študiju preteklosti in načinih njenega dokumentiranja.⁶²

Na splošno bi lahko povzeli, da je italijanska historična etnologija morda bolj kakor katera druga v Evropi na specifičen način prisluhnila političnim in kulturnim razmeram v italijanski družbi po drugi vojni. V objektivnejši kontekst je pomagala postaviti zgodovinsko, politično in ideološko ustvarjene meje med razvitim (severom) in nerazvitim (jugom), kritično je javnosti pojasnila razločke med folklorim in folklorističnim, vse to pa prav s poglobljenimi zgodovinskimi študijami, ki niso zamižale pred razrednimi, regionalnimi in drugimi družbenimi razločki. V zadnjih letih so jih v interpretacijskem pogledu razširili še semiotični pristopi.

V razpravah med različnimi razumevanji historizma kot diahronnega pogleda in nekaterimi načeli antropologije, ki je še pred desetletji v sociologiji bližji naravnosti branila sinhroni princip, je prišlo do sprave. Raziskovalna praksa je pokazala na možnosti plodnega sodelovanja in tudi za družbo pomembnih spoznanj.⁶³

IV

Takšnih razprav o razmerju med historičnimi študijami z ustreznimi metodami in bolj socialnoantropološko naravnanimi preiskavami sodobnejših etnoloških pojavov, kakršne so bile značilne zlasti za zahodnoevropske nacionalne etnologije, na primer ni bilo v Sovjetski zvezi. To je tudi razumljivo, saj je tam etnologija par excellence zgodovinska veda, prežeta s historičnim materializmom tako v metodološkem kakor konceptualnem pogledu. Historična metoda se, po mnenju S. A. Tokareva, uveljavlja v štirih glavnih smereh raziskovanja sovjetskih etnologov:⁶⁴ pri poskusih rekonstrukcij zgodnjih oblik družbenega in kulturnega življenja; pri raziskovanju etnogeneze in etnične zgodovine; v historično-etnoloških monografijah o posamičnih ljudstvih; pri preučevanju sodobnega načina življenja v dinamični historični perspektivi.

Za prve tri vrste navadno sovjetski etnologi uporabljajo termin »historično-etnografsko raziskovanje«;⁶⁵ pri tem gre običajno za oris konkretnega ljudstva, etnosa, v celoti ali po posamičnih kulturnih sestavinah v njihovem zgodovin-

⁶² V Bologni je bil leta 1976 simpozij *Fonti orali — tra antropologia e storia* (Ustni viri — med antropologijo in zgodovino), katerega so se udeležili etnologi, zgodovinarji, lingvisti; izšla so tudi posebna dela: *Ricerca e catalogazione della cultura popolare* (izd. D. Carpitella, Recupero, Rossi). Roma 1978; *Ricerca sul terreno*. Ed. spec. *L'Uomo*, 4 (1980) 2; *Guida alla catalogazione dei beni culturali e ambientali*. 1981.

⁶³ Razgled po navedenih problemih glej v reviji: *Problemi del socialismo*, tematski številki 15 in 16, 1979, s podnaslovom *Orientamenti marxisti e studi antropologici italiani*.

⁶⁴ S. A. Tokarev, *Historismus in der sowjetischen Ethnologie*. *Ethnologia europaea*, 1 (1967) 2, 117—124.

⁶⁵ S. A. Artjunov in J. V. Bromlej, *Historisch-ethnographische Forschungen in der UdSSR*. V: n. d. pod op. 26, 119—135.

skem razvoju, za razloček od tistih etnografskih, etnosocioloških ali etnopsiholoških preiskav, ki se omejujejo na določen časovni izsek in se z njim ukvarjajo po sinhronem principu.⁶⁶ Poudariti je potrebno, da so vsa historično-etnografska raziskovanja naravnana k obćim etnološkim spoznanjem o razvoju etnosa in kultur. Takšne cilje omogoća poleg same historične metode tudi primerjalna metoda, v samih postopkih spoznavanja pa so upoštevani poleg etnoloških tudi arheološki, zgodovinski, filološki viri.

V zvezi s preučevanjem preteklosti pogosto srećamo tudi izraz *etnozgodovina*. Termin in koncept, kakor se o njem govori v zahodnoevropskih etnologijah in ameriški antropologiji, je uvedel Clark Wissler leta 1909 ob razstavi kulture Indijancev ob spodnjem toku reke Hudson.⁶⁷ Pomenil mu je iskanje etnoloških podatkov v zgodovinskih dokumentih, ki za obravnavano snov — zgodovina Indijancev — niso starejši od 400 let, za starejše dobe pa v arheoloških virih in po splošni praksi ameriških kulturnih antropologov tudi v lingvističnih rekonstrukcijah. Wissler se ni ukvarjal samo z analogijami med arhaičnimi in recentnimi sestavinami, temveć je želel izoblikovati splošno metodo za celostno rekonstrukcijo na topografsko omejenem obmoćju. Do takrat uveljavljene difuzionistične razlage tega po Wisslerjevem mnenju niso mogle razrešiti.

Tako naravnano raziskovanje se je v okviru ameriške kulturne antropologije nadalje razvijalo in pravzaprav razcvetelo šele po drugi vojni. Leta 1952 je začela na univerzi Indiana izhajati revija *Ethnohistory*, sama disciplina — etnozgodovina — pa je bila oznaćena kot »izvirno raziskovanje dokumentarne zgodovine kulture in gibanj primitivnih ljudstev, povezano s problemi širšega znaćaja«.⁶⁸ Pri tem so pisani dokumenti ključ za razumevanje časovne globine.

Ugledni etnozgodovinar W. N. Fenton je prevzel t. i. »direktni historični pristop« k etnološkemu in dokumentarnemu gradivu, metodo samo pa je imenoval »upstreaming« (»proti toku«) in jo opisal takole: »V bistvu ta metoda uporablja vzorce obstojeće soćasne kulture za reinterpretacijo starejših virov in ravna tako, da jih povezuje s starejšimi vzorci neposredno, vendar, nasprotno od stroge zgodovine, od poznane sedanjosti k nepoznani preteklosti.«⁶⁹

Za sodobno etnozgodovino je v splošnem znaćilna sintetićna metoda prav zaradi uporabe etnoloških, zgodovinskih, arheoloških in lingvistićnih virov in interpretacij. Nekaterim se zdi, da je to disciplino mogoće izenaćiti z zgodovino,⁷⁰ drugi pa bi jo vendarle radi postavili bližje etnologiji oz. vsaj na prehod ali most med etnologijo in zgodovino,⁷¹ saj se ukvarja npr. s plemensko zgodovino ljudstev zunaj Evrope, v Evropi pa z lokalno zgodovino oz. mikrozzgodovino, v obeh primerih torej s skupnostmi, ki nimajo »pisane« zgodovine oz. niso bile deležne pozornosti klasićnega zgodovinopisja. Drugi razlog za njeno strokovno samostojnost je v posebnem, etnološkem zornem kotu.

⁶⁶ Prav tam, 119.

⁶⁷ The Indians of Greater New York and the Lower Hudson. V: Anthropological Papers of the American Museum of Natural History, Vol. 3. New York 1909, XIII.

⁶⁸ Cit. po: Åke Hultkrantz, Historical Approaches in American Ethnology. *Ethnologia europaea*, 1 (1967) 2, 113.

⁶⁹ W. N. Fenton, Ethnohistory and its problems. *Ethnohistory*, 9 (1962), 12, cit. po n. d. pod op. 68.

⁷⁰ Åke Hultkrantz, n. d., 116.

⁷¹ Géza de Rohan-Csermak, Ethnohistoire et ethnologie historique. *Ethnologia europaea*, 1 (1967) 2, 130—158.

Razločkom med strogo zgodovinskim in etnološkim pogledom je Géza Rohan-Csermak posvetil obsežno razpravo.⁷² Po njegovem mnenju se zgodovina in etnologija razločujeta po strukturalnih konceptih (ti zadevajo v glavnem koncepcijo časa), po elementarnih konceptih (nanašajo se pretežno na vsebino preučevanja) in po metodah. Kar zadeva čas, ga zgodovina dosledno upošteva kot absolutno kronologijo. Etnologija je pri tem manj dosledna, njena kronologija je relativna, v njej je poudarjena kontinuiteta. Zgodovinarji zgodovinska dejstva vrednotijo hierarhično, za etnologe so vse kulturne forme in fenomeni enakovredni. Zgodovinarje zanima dogodek, dejstvo, njegova zavedna raven, njegova organiziranost. Za etnologe je pomembnejša reprezentativna funkcija fenomena, njegova nezavedna raven, razvojna organičnost in vključenost v skupnost. Po Rohan-Csermakovem mnenju je metoda zgodovinarjev induktivna, vzročna in afilozofska, etnološka pa deduktivna, genetična in filozofska. Opisani poskus postavitve meje bi seveda lahko bil predmet posebne razprave, vendar so vsaj za izhodišče razpravljanja zanimive misli, ki se nanašajo na razumevanje časa, zlasti pa na nasprotja dogodkovno-representativno, dejstvo-fenomen in zavedno-nezavedno.

Bolj v želji po približevanju zgodovinopisja etnologiji oz. v duhu koncepcije antropološke zgodovine je Jacques Le Goff razločke strnil takole: »Kaj je potemtakem etnološki pogled zgodovinarju omogočil odkriti na njegovem področju? Etnologija predvsem spreminja kronološke perspektive zgodovine. Vodi h korenitem umiku dogodka in tako uresničuje ideal nedogodkovne zgodovine. Ali pa ponuja zgodovino, narejeno iz ponavljanj ali pričakovanj dogodkov, iz praznikov verskega koledarja, iz dogodkov in ceremonij, zvezanih z biološko in družinsko zgodovino: rojstvo, poroka, smrt. Zgodovinarja prisili, da se zateče k diferenciranju časov zgodovine in da posveti posebno pozornost tistemu področju trajnosti, tistemu malone negibnemu času, ki ga je v slovitom članku opredelil Fernand Braudel. Ko se zgodovinar sprehodi po družbah, ki jih preučuje, bolje razume tisto, kar je v zgodovinski družbi 'liturgično'.«⁷³

V

Nazadnje navedene misli seveda ne gre razumeti tako, da bi se etnologija znova po starih, močno kritiziranih vzorcih potopila v preučevanje mita stalnosti in nespremenljivosti svojega predmeta. Skromen razgled po historičnih etnoloških študijah je pokazal, da gre prav za nasprotno: življenje v preteklosti je treba rešiti zlasti takšnega nezgodovinskega razumevanja, ki je pretekle dobe in pretekle pojave vrednotilo po načelu staro = dobro = lepo = vredno ohranitve, torej bolj po moralnih in estetskih merilih, vsekakor pa ne po zgodovinskih. Tega življenja si tudi ni mogoče misliti in potrjevati z bolj ali manj razkošnimi zbirkami, izdajami, razstavami. In žal se je dolgo etnologija ukvarjala pretežno s tem.

Za sodobna prizadevanja etnoloških historičnih študij je značilno, da so v skladu z novimi povojnimi koncepcijami etnološkega preučevanja, ki si v

⁷² Prav tam.

⁷³ Jacques Le Goff, Zgodovinar in vsakdanji človek. V: Za drugačen srednji vek, 372.

časovnem in socialnem pogledu ne postavljajo nobenih omejitev, postala pozorna na tiste sestavine svojega dela, ki so jih zahtevala posodobljena teoretična načela. Preteklosti ni mogoče preiskovati brez poznanja posebnih veščin zgodovinarjev. Zato so bile razprave o virih in metodah njihove uporabe razmeroma pogoste, oprle so se na metode in tehnike zgodovinske vede.

Preučevanje materialne kulture in duhovnega izročila je imelo že bogato tradicijo, pa tudi trdno metodološko podlago v zgodovinski, filološki in primerjalni metodi, ki sta omogočila razmeroma prepričljivo in na dejstvih utemeljeno preučevanje izvira, nastanka, razvoja (in razkroja) obravnavanih kulturnih oblik.

Pokazali pa sta se kot nezadostni za preučevanje etnoloških fenomenov v družbeni perspektivi, za obravnave pojavov in skupnosti, pri katerih etnologe bolj kakor sama forma in datacija zanimata njihova družbena in kulturološka vsebina. Za takšna preučevanja je bilo potrebno poiskati drugačne metode, pa tudi druge vire.

V vseh delih in razpravah historičnega značaja, tako v okvirih zgodovinopisja kakor etnologije, je poudarjena »revolucija« virov, dokumentov preteklosti. Najprej se to nanaša na odkrivanje vedno novih zvrsti gradiva, ki druga drugo dopolnjujejo in omogočajo vse bolj celostna dognanja o preteklosti. Če so se zgodovinarji navdušili nad t. i. folklornim gradivom, za etnologe velja, da so postali pozornejši na arhivske vire, na upodabljajoče gradivo, na statistične in demografske vire, na kartografske ponazoritve. Zlasti demografskim virom npr. antropolog Eugene A. Hammel pripisuje izjemen pomen; v njih je najti podatke o rojstvih, porokah in smrti, ki preučevalcem razkrivajo podobe o »intimnih vidikih človeškega življenja; ti so prežeti s simbolično in so v vseh kulturah ustvarili najpomembnejše simbolične sestave. Dovolj utemeljeno lahko rečemo: če ne bi bilo smrti, ne bi bilo niti religije in filozofije; če ne bi bilo rojstva, ne bi bilo upanja, in če ne bi bilo zakona, ne bi bilo veselja. Tako nam etnografija in zgodovina pomagata, da preniknemo do smisla življenja naših prednikov, na našem ali kakem drugem področju...«⁷⁴

Zanimiv zglede za odkrivanje novih virov med etnologi je uporaba dnevnikov v danskega podeželja.⁷⁵ Na inštitutu za etnologijo univerze v Københavnu so namreč zbrali dnevnike in zapisne knjižice od konca 18. stoletja do leta 1920, in na njihovi osnovi je nastalo več zanimivih etnoloških študij. Dnevniki so zelo raznovrstni po času, stopnji pismenosti podeželskega prebivalstva (leta 1814 obvezne šole; po letu 1850 izhajajo različni almanahi in pratike, kamor so lahko zapisovali različne podatke). V zapiskih danskih kmetov je najti podatke o vseh gospodarskih opravilih, npr. nakupih, prodajah, sejanju, pospravljanju pridelkov, odhodih na sejme, o delu z živino. Pomembno je, da so zapiski »posnetki«, v kratkih stavkih ali opombah zabeleženi dogodki, brez čustvenih primesi. Po tem se ločijo od meščanskih dnevnikov, ki so že bližji polliterarni formi. Zgodovinarji so iz dnevnikov izbirali podatke o materialnih in družbenih razmerah, o učinkih gospodarjenja na posamičnih kmetijah.

⁷⁴ Eugene A. Hammel, Odnosi med etnografijom, etnologijom, povijesti i demografijom. Narodna umjetnost, 21 (1984), 77–84.

⁷⁵ Bjarne Stocklund, On Interpreting Peasant Diaries. Material Life and Collective Consciousness. Ethnologia europaea, 11 (1979–80) 2, 191–207.

Etnološki pogled je v tem smislu precej širši: dnevnik etnologu nadomešča terensko delo, zapisovalec je zanj predstavnik zgubljene skupnosti. Po skrbni preučitvi so danski etnologi prišli do spoznanj o regionalnih razločkih v načinih gospodarjenja, o razločkih glede na večjo ali manjšo osamljenost kmetije, o tesnejši ali skromnejši povezanosti s sosedi in sorodniki, o časih gospodarskih stisk. Precejšnja raznoterost zapisov je odvisna od prevladujoče dejavnosti in starosti zapisovalca: ribič npr. uporablja posebne izraze za vremenske okoliščine, orodja, ulov, izkušen poljedelec s pripombami oporeka napotilom v pratiki, mlado dekle piše o vremenu bolj pesniško, že po zgledu meščanskih dnevnikov. Prevladujoča skrb za gospodarjenje, drugačen odnos do življenja in smrti (smrti in rojstva so bila pogostejša, sprejemali so jih morda naravneje) se kaže na tistih mestih, kjer se zapisi o rojstvu in smrti zgubljajo med obsežnejšimi opombami o vsakdanjih obveznih opravilih.

Pri uporabi raznovrstnih virov etnologi dovolj pozorno upoštevajo temeljne zahteve zgodovinske metode in se pri tem, zlasti pri vrednotenju virov — njihove objektivnosti in tendenčnosti — spoprijemajo s takšnimi težavami kakor zgodovinarji. Vedno tudi ni mogoče zbrati enakovrednih virov za daljša časovna obdobja ali pa takšnih, ki bi omogočili primerjave. Posebno za nekatera področja javnega življenja je virov razmeroma veliko, za druga pa so zelo skopi ali jih sploh ni. Včasih so zapisovalci tudi nevede ali pa zavestno kaj prezrli.

Dodatna etnologova naloga je, da ne sklepa preuranjeno: izhodišče morajo biti etnološka spoznanja, etnološkega gradiva ne gre kar vzporejati z zgodovinskimi zapisi, kajti zgodovinski procesi ne vplivajo enako intenzivno na vse pojave ljudske kulture in življenja. Historična spoznavna metoda ne pomeni mehničnega prilagajanja etnološkega gradiva politični in gospodarski zgodovini, marveč zahteva poglobljeno historično obvladovanje etnoloških fenomenov, ki imajo vendarle svoje zakonitosti. Povezovanje obojega je morda najbolj zapletena in najzahtevnejša naloga historičnih etnoloških raziskovanj.⁷⁶

VI

Če bi se za sklep bežno ustavila po domačih strokovnih tokovih (slovenski prispevki k historični etnologiji terjajo seveda posebno razpravo), se mi sple-tajo naslednje misli.

Kakor je bilo že omenjeno, se pri nas posebej ni govorilo o historičnih študijah v takšni obliki kakor npr. v Nemčiji. Nekako samoumevno so historične študije integralni del etnološkega raziskovanja, kar pa še ne pomeni, da bi jim morda v bodoče ne smeli posvetiti večjo pozornost. Celo nasprotno.

Pred drugo vojno, pa tudi še po njej so zgodovinsko naravnane študije celo prevladovali, saj je bila slovenska etnološka misel po svojem predmetu zazrta skoraj izključno v preteklost. Njeno videnje preteklosti se je ujemale s prevladujočimi težnjami v zgodovinski in slavistični vedi in tudi z nacionalnimi programi. Uveljavljena pozitivistična metodologija z zgodovinsko filološko in primerjalno metodo si je prizadevala objektivno spoznavati resničnost in njene razvojne zakonitosti. Vendar: ta razvoj je pojmovan kvantitativno, po formah

⁷⁶ Jaroslav Kramářik, *Vom Begriffe der historischen Methoden in der Ethnologie. Ethnologia europaea 1, (1967), 2, 92—95.*

in njihovi razširjenosti. Zbranega je bilo veliko gradiva (dodajmo še zbirke po povsem estetskih merilih), ki pa samo po sebi, brez ustreznih ekonomskih in socialnih določil, ne more razkriti osnovnih funkcij in pomena za njihove uporabnike, še manj pa zakonitosti kulturnega spreminjanja.

Povojnega prizadevanja za uveljavitev preučevanja sodobnih etnoloških pojavov ne bi smeli razumeti kot nasprotovanje ali zapostavljanje študija preteklosti. Nasprotno: študij sodobnosti je samo logično in strokovno povsem legitimno nadaljevanje preučevanja preteklosti, je trenutek oblikovanja zgodovinskega pogleda. Kritika je bila naperjena samo proti ukvarjanju s kulturnimi oblikami, ki so bile v preučevanju pritegnjene po slabo določljivem merilu pripadnosti ljudstvu, slednje pa je tudi še moralo postati predmet posebnih razprav.

Zahteva, da je potrebno kulturne pojave preučevati v življenjskem kontekstu, v povezavi z drugimi kulturnimi sestavinami in v razvojnem pogledu, je danes že deležna popolnega soglasja. Vsaj načelno.

Osvetlitve razvoja slovenske etnološke misli, kakor se je oblikovala v posamičnih obdobjih ali pri posamičnih piscih, posredujejo poučne sklepe, ki zadevajo zlasti vrednotenje v preteklosti zbranega gradiva. Usmerjajo torej k »ponovnemu branju«, dopolnitvam s sočasnimi spoznanji drugih strok, zlasti zgodovinskega, pa seveda tudi drugih ved, odvisno od predmeta obravnave.

V zadnjih desetletjih so historično usmerjeni slovenski etnologi strokovni in širši javnosti postregli s tematsko raznoterimi monografskimi prikazi, ki večinoma po izhodiščni temi obravnavajo posamične kulturne sestavine pretežno iz materialne in duhovne kulture, ki pa so, kolikor je pri današnjem stanju raziskav pač mogoče, vpete v celostnejši etnološki kontekst. Opozarjajo in usmerjajo tudi k doslej neuporabljenim virom. Raziskovalci so si potrpežljivo in kritično utirali pot k potrebnim virom. Težave pri takšnem delu, postopki iskanja, izbiranja, načela izbora so bili deležni kakšne omembe bolj mimogrede med uvodnimi ali sklepnimi besedami.

Zato so morda toliko dragocenejše objave Gradiva za narodopisje Slovencev,⁷⁷ kar pa zadeva stike Slovencev z deželami zunaj Evrope, bi si zaenkrat izčrpnější popis težko zamislili.⁷⁸ Za preučevanje materialne kulture imamo morda v etnoloških in zgodovinskih priročnikih najpopolnejši popis virov, podobno bi lahko trdili tudi za šege in duhovno izročilo, vsekakor pa ne za preučevanje socialne kulture. Ob tem je bilo opozorjeno na matične in družinske knjige,⁷⁹ ki so »zanesljiv vir za razkrivanje geneze družin od poslednje faze v razvoju fevdalne družbe naprej. Uporaba matičnih knjig v te namene zahteva sicer zamudno delo, vendar ga zavoljo običajnega pomanjkanja virov drugačnega značaja, na primer popisnic prebivalstva, ni mogoče zaobiti.

⁷⁷ Angelos Baš, *Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana 1984; Niko Kuret, *Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1818) in Georga Göttha (1842)*. Prvi del, 1. snopič. Ljubljana, 1985.

⁷⁸ Glej: Zmago Šmitek, *Obzorje Slovencev na področju neevropskih kultur*. Dokt. disert. Ljubljana 1983; v knjižni izdaji Klic daljnih svetov. Slovenci in neevropske kulture. Ljubljana 1986.

⁷⁹ Slavko Kremenšek, *Matične in družinske knjige kot vir za etnološko preučevanje družine*. *Etnološki pregled*, 11 (1973), 99–103.

Seveda se moramo tega dela lotiti takrat, kadar hočemo etnološke pojave tolmačiti razvojno, s potrebno historiografsko akribijo. To pa je nedvomno naša želja.⁸⁰

Med manj znanimi viri, kakor so npr. različne serije testamentov, zapuščinskih inventarjev, urbarjev, katastrov, matičnih knjig, krajevnih kronik ipd., vsebujejo bogato etnološko gradivo tudi razni dnevniški in potopisni zapisi, na katere je opozoril A. Baš.⁸¹

Takšnih prispevkov, ki preučevalce usmerjajo k virom in spodbujajo njihovo raziskovanje, bi si želeli več, morda zbranih v posebnem metodičnem priročniku. Dejstvo je namreč, da mlajši raziskovalci nimajo zadostne podobe o vrednosti in možnostih uporabe takšnega gradiva. S tem je povezano tudi neogibno poglobljanje poznavanja metod in tehnik zgodovinskega preučevanja, bolj poudarjen študij tujih jezikov (za slovenske razmere zlasti nemščine, latinščine, tudi italijanščine in madžarščine). V nasprotnem primeru ima etnologija skromne možnosti za kakršen koli resen dialog in spoprijem s svojo lastno preteklostjo.

Naše zanimanje za preteklost je seveda mogoče dovolj utemeljeno zagovarjati s strokovnim poslanstvom naše vede: etnološko raziskovalno polje je zgodovinsko. Vendar se mi zdi, da ne gre samo za to. Zanimanje za zgodovino vedno korenini v sedanjosti: romantiki so preteklost potrebovali za utrjevanje narodovega bitja in žitja, obsežne zbirke slovstvenega gradiva in materialnih ostalin so dokazilo bogate narodove ustvarjalnosti in preteklosti. Danes se spogledujemo s preteklostjo, ker vemo, da bi marsikaj razumeli bolje, če bi jo poznali. Del našega védenja in ravnanja je zakoreninjen v njej, nekatere družbene forme in miselni vzorci se spreminjajo počasneje, kakor se zdi.⁸² Zgodovinarji menijo, da je za sodobnega človeka značilna poglobljena zgodovinska zavest, »takšno spoprijemanje s preteklostjo, ki omogoča kontrastiranje in časovno samorefleksijo ne le na institucionalni in ideološki, temveč v prvi vrsti na osebni in človeški ravni«.⁸³

Ali je naš odnos do preteklosti res spremenjen in kakšne so njegove razsežnosti, bi bil lahko predmet posebne etnološke preiskave. Vendar: tudi etnologi smo priča spreminjajočemu se razmerju do preteklosti, ki bi ga sicer lahko pogosto izmerili z dopadljivostjo, oživiljanjem nekaterih pojavov, npr. umetnostne ustvarjalnosti, praznikov, prehrane itn. (edini empirični podatki so razprodane etnološke knjige, pa množica prireditev), in izraža premik: to je potreba, morda žeja po življenjskih spoznanjih trajnejše vrednosti. Historično obzorje jih širi in pogloblja, konkretne historične raziskave ga izrisujejo v vseh nasprotjih, neravnovesjih, v trajnejših življenjskih vzorcih, v dobrem in slabem, v veselem in trpkem vsakdanjiku. Ne v človeškem ne v strokovnem pogledu se mu ne moremo odreči ali mu ubežati.

⁸⁰ Prav tam, 102.

⁸¹ Angelos Baš, O potopisih kot virih za etnologijo Slovencev v fevdalni dobi. V: Zgodovinske vzporednice slovenske in hrvaške etnologije, 1. Ljubljana 1982, 105–117.

⁸² To je npr. obravnavano v delu: Dunja Rihtman-Auguštin, Struktura tradicijskog mišljenja. Zagreb 1984.

⁸³ Peter Vodopivec, Nekaj opomb k dosedanji razpravi o razmerju med zgodovino in etnologijo. V: n. d. pod op. 1, 11.

»L'ETHNOLOGIE HISTORIQUE« OU L'ETHNOLOGIE COMME ÉTUDE DU PASSÉ

L'ethnologie historique comme orientation spéciale ou comme une méthode de recherches qu'on trouve dans les traités d'ethnologie slovènes n'a jamais été objet d'une attention particulière quoiqu'on puisse qualifier d'étude d'ethnologie historique toute une série d'ouvrages. Ce phénomène pourrait être expliqué par le fait que l'ethnologie est déterminée en général comme une science historique et par le fait que l'on interprète la problématique ethnologique comme un élément du procès socio-historique intégral soit dans le passé soit aujourd'hui. Cela ne veut certainement pas dire que notre conception de l'étude du passé soit nettement élaborée et interprétée du point de vue de son contenu et du point de vue méthodique. D'autre part, un aperçu de l'histoire de l'ethnologie nous démontre que dans notre pays, ainsi qu'ailleurs, les orientations et les écoles ethnologiques différentes considéraient d'une manière différente l'aspect historique de cette branche et que dans leur pratique de recherches elles prêtaient une attention différente au passé.

Pour des raisons citées, ce traité voudrait donner un aperçu des tendances aux études historiques dans quelques ethnologies nationales de l'Europe (en Allemagne Fédérale, en Suède, en Italie et quelques exemples français, danois et de l'Union Soviétique). Le fait qu'on ait commencé à parler de l'ethnologie historique surtout après la deuxième guerre mondiale est entres autres la conséquence de l'élargissement du champ de recherches ethnologiques à l'étude des procès culturels contemporains et à la manière de vivre moderne. Il s'agissait donc d'accentuer d'un côté l'inévitabilité de l'étude du présent comme continuation logique de l'étude du passé et de faire d'autre côté un choix des principes méthodologiques. Ceux-ci ont posé la question de la conveniencence des méthodes historiques et philologiques classiques et des méthodes comparatives qui ont marqué d'après les principes positivistes l'étude de la naissance, de l'évolution et de la disparition d'une culture populaire ou bien de ses éléments dans un esprit évolutionniste ou diffusionniste. La nouvelle interprétation de la culture populaire, des procès dans la culture et de ses changements démythisant la culture populaire stable, originale et presque interchangeable exigeait des approches différentes, plus proches aux procédés d'historiographie moderne.

Il y a eu des changements conceptuels intéressants dans le cadre de l'historiographie européenne et de celle américaine. Les historiens se sont rendus compte que les connaissances classiques employées pour décrire les grands événements et personnages politiques et militaires étaient insuffisantes et que l'interprétation de l'histoire come une suite linéaire des faits historiques »importants« ne suffisait plus. Dans la nouvelle histoire française on révalorise les notions comme »fait historique«, »document« et »temps historique«. Celui-ci a été exprimé d'une nouvelle manière en trois amplitudes de durée — temps bref, durée, longue durée. Les économistes, sociologues, géographes, psychologues et ethnologues se sont alliés dans leurs recherches. L'anthropologie historique française a utilisé un point de vue particulier propre aux ethnologues et aux anthropologues qui prend en considération le décalage entre la culture propre et entre celle considérée et leurs mécanismes internes cachés mais tout de même importants. Ces mécanismes sont reconstruits à travers des événements, des travaux et des attitudes quotidiennes insignifiantes à l'apparence, à travers des manières de se nourrir, par des recherches des conditions familiales, par le rapport envers le travail, la mort, l'évolution de la vie quotidienne etc. Bref, dans le champ de recherches qui jusqu'ici restait par excellence le champs de l'ethnologie et de l'anthropologie.

Afin de rendre les connaissances dans leur domaine plus complexes, les ethnologues ont été obligés à prendre en considération plus rigoureusement les conditions historiques, économiques et sociales de l'époque étudiée. Les précisions du temps, de l'espace, de la société et des fonctions ont remplacé les jugements idéologiques, nationaux et même esthétiques qui dominaient dans les recherches spécialisées du passé. C'était surtout les méthodes de recherches, de critique, d'utilisation et d'interprétation des sources historiques. Il y eut une sorte de révolution de la documentation

au sein des cercles ethnologiques professionnels. On a prêté une grande attention à l'utilisation du matériel des archives, au matériel iconographique et à d'autres sources d'histoire qui étaient auparavant peu utilisées ou pas du tout utilisées. La consultation de ce matériel représente d'une part une base solide pour la vérification et d'autre part un perfectionnement des connaissances qu'on a déjà acquises pour la révalorisation des connaissances sur le passé permettant naturellement une nouvelle approche aux recherches du passé. De ce point de vue, le but des ethnologues ressemble beaucoup à celui des historiens — de donner une image complète de la vie du passé. La confirmation que la culture populaire et la vie des gens simples n'avaient pas lieu dans une espèce de détermination mythique mais dans des conditions historiques concrètes, dans les différences, dans de différentes couches sociales et culturelles, dans les contradictions causées par le temps et par la société.

On peut constater que l'ethnologie slovène contemporaine tente à orienter ses études des manières de vivre et de la culture populaire plutôt aux recherches du passé récent (fin du 19e et au 20e siècles). Les recherches historiques concrètes des siècles précédents à ceux-ci, les traités faits en collaboration avec les historiens, les recherches de l'histoire de l'ethnologie slovène et de l'histoire slovène en général mènent à une réflexion approfondie sur l'étude de notre passé. En ce sens, il est important de perfectionner les procédés méthodiques, d'approfondir les études de l'histoire et des sources de l'histoire.

AMERIKANISTIČNA RAZISKOVANJA IVANA BENIGARJA — ZASNOVE IN TEORETIČNA IZHODIŠČA

Z m a g o Š m i t e k

Čeprav ime rojaka in argentinskega izseljenca Ivana (Janka) Benigarja slovenski javnosti ni povsem neznano, pa o njegovem strokovnem, zlasti etnološkem delu doslej nismo imeli prave ocene.¹ Temu je bila vzrok težka dostopnost njegovih natisnjenih tekstov, objavljenih pred več desetletji v Argentini, in njegova še nepregledana rokopisna zapuščina v muzeju Gatico v Neuquenu, kamor so jo prenesli po Benigarjevi smrti, da bi jo rešili pred uničenjem. Leta 1983 je provincialna vlada spremenila Benigarjevo hišo v muzej, ki naj bi hranil vso Benigarjevo ostalino. S tem so se odprle možnosti tudi za podrobnejšo seznanitev z njegovim znanstvenim delom.²

Zaradi izredne skromnosti Benigar ni želel pisati o sebi za javnost, sestri Mariji pa ni dovolil, da bi v času njegovega življenja napisala in objavila njegovo biografijo.³ Zato pa je toliko dragocenejši vir podatkov o Benigarjevem življenju, delu in načrtih njegova korespondenca z bližnjimi sorodniki v domovini, ki se nam je na srečo ohranila.⁴ Pričujoča razprava skoraj v celoti temelji prav na tej Benigarjevi korespondenci, ki doslej še ni bila strokovno obdelana. Zato bo lahko vsaj delno zapolnila vrzel, ki jo sicer čutimo ob pomanjkanju drugih virov o Benigarju.

Ivan Benigar (1883—1950) se je začel ukvarjati z amerikanistiko, ko je bila ta še le na začetkih (to velja še zlasti za obravnavo Južne Amerike in araukanistiko, ki se ji je Benigar predvsem posvetil). Kmalu potem, ko se je 1908. leta priselil v Argentino, je začel sestavljati špansko-araukanski slovar

¹ Prvi poskus v tej smeri je bil avtorjev referat na posvetovanju Zgodovinske vzporednice hrvaške in slovenske etnologije v Varaždinu 1982 (Z m a g o Š m i t e k, Etnološko delo amerikanista Ivana Benigarja, Etnološka tribina 6—7, Zagreb 1984, str. 171—177).

² Za dragoceno pomoč pri iskanju Benigarjevih objav se toplo zahvaljujem dr. I r e n i M i s l e j, ki je doslej priobčila tudi dva odlomka iz Benigarjevih razprav o času in prostoru pri Araukancih (Pojem časa med Araukanci, Glasnik SED 1982, št. 4, str. 104—107; Benigar in Araukanci, Slovenski koledar 1984, str. 196—198).

³ Pismo Mariji Vučić (v nadaljevanju MV), Aluminé 24. 8. 1925.

⁴ Doslej zbrana pisma mi je nesebično odstopil S v e t o z a r G u č e k iz Ljubljane, ki pripravlja za knjižno objavo Benigarjev življenjepis. Za prijaznost se mu na tem mestu najlepše zahvaljujem. Vsa pisma so napisana v srbohrvaškem jeziku.

in araukansko slovnico. S tem je imel že določene izkušnje, saj je doma v študentskih letih izdal slovnico bolgarskega jezika (Bugarska slovnica sa čitankom, Zagreb 1904). Sestavljal je tudi primerjalni slovar različnih indijanskih jezikov in narečij. Poleg araukanščine se je učil še jezikov guaraní in kečua. Leta 1910 se je poročil s pampsko Indijanko, si ustvaril številno družino in odtlej živel v trajnem in tesnem stiku z Indijanci.⁵

Velik pomen za nadaljnje Benigarjevo znanstveno ustvarjanje je imelo njegovo sodelovanje in prijateljstvo z argentinskim pisateljem Felixom San Martinom.

Benigar si je s San Martinom začel dopisovati v začetku dvajsetih let, ko mu je prišla v roke njegova knjiga Neuquén. V tem San Martinovem delu, posvečenem jeziku, geografskim imenom in kulturi Araukancev, je Benigar našel vrsto napak in pomanjkljivosti, zato je avtorju poslal pismo s kritičnimi pripombami. San Martin mu je potem na lastno pobudo pošiljal strokovne knjige, ki so mu koristile pri poglobljanju znanja o Araukancih in o amerikanistični bibliografiji. Med knjigami je bilo npr. tudi latinsko delo nemškega jezuitskega misijonarja Havestadta iz leta 1777 oz. druga izdaja, natisnjena 1882. Benigarja je San Martin naprošal tudi za strokovne napotke in mu leta 1924 poslal v oceno svojo novo knjigo o živinorejskih vprašanjih, Desde el rodeo. Benigar se je sicer zavedal, da so San Martinove pohvale njegovega znanstvenega dela bolj formalne narave, da ta ljubitelj ni mogel soditi o vsebinskih zadevah araukanistike in da je bilo »argentinski površnosti zelo lahko imponirati«. ⁶ Ker pa je bil San Martin ugleden in vpliven mož, kandidat za guvernerja neuquénske pokrajine, si je Benigar od njegove pomoči veliko obetal.

San Martin je v članku De la toponimia araucana, objavljenem v časopisu La Nación (Buenos Aires 9. 9. 1923), Benigarja označil za človeka velikih sposobnosti, svojega prijatelja in sodelavca. V pismu ga je prosil za kakšen strokovni spis, da bi ga objavili v nedeljski prilogi časopisa La Nación.⁷ To je bilo pomembno zato, ker je omenjeni list praviloma objavljala le prispevke poznanih avtorjev in je bila s tem Benigarju odprta pot v strokovne kroge.

Že leta 1923 je Benigar predlagal San Martinu izdajo skupne knjige o toponimih, pri čemer naj bi bil Benigar obdelal filološko, San Martin zgodovinsko in geografsko problematiko, oba skupaj pa zatem še kulturno podobo iz različnih zornih kotov. Benigar se je pisanja posamičnih poglavij lotil še isto leto in obdelal araukanska lastna imena (osebna in plemenska imena, imena živali, štirih strani sveta, zvezd ipd., nameraval je dodati tudi poglavje o vzdevkih, ki so bili med Indijanci pogosti). Benigarjevo sodelovanje pri pripravi knjige je bilo toliko pomembnejše, ker San Martin ni znal araukanščine in je

⁵ Podrobnejših biografskih podatkov o Benigarju tu ne ponavljam, ker so objavljeni že drugod (glej npr. Viktor Sulčič, Modrijan, ki je umrl sede, Slovenski koledar 1970, str. 250–258; idem, Življenje in delo Juana Benigarja, Slovenski koledar 1972, str. 199–202; Svetozar Guček, Malo znani Slovenec sredi patagonskih Indijancev, Delo, sobotna priloga 12. 1. 1980, str. 30; Zmago Smitsek, op. cit., z navedeno literaturo. Več prispevkov o njem je izšlo v slovenskem in španskem jeziku tudi v Argentini).

⁶ Pismo Mariji in Radmilu Vučić (v nadaljevanju MRV) iz Catriela 6. 8. 1923.

⁷ Pismo materi iz Catriela 23. 8. 1923.

bil tudi sicer slab filolog.⁸ Spis (okoli 80 strani rokopisa) je Benigar poslal San Martinu, ta pa ga je prosil za dovoljenje, da bi spis v oktobru 1923 prebral pred člani Facultad de Lenguas y Letras v Buenos Airesu in ga nato objavil v časopisu La Nación. Benigar je privolil v predstavitev na fakulteti, za objavo pa si je izgovoril še nekaj premisleka, najbrž zato, ker je delo nameraval še nadaljevati in dopolniti. Z njim se je ukvarjal vse do leta 1925, vendar knjiga, katero sta s San Martinom nameravala nasloviti Toponimia pampa, ni bila nikoli natisnjena.

S San Martinovim posredovanjem je Benigar postal 27. septembra 1924 redni član zgodovinskega in numizmatičnega društva (Junta de Historia y Numismática Argentina) v Buenos Airesu. Predstavitveni nagovor o Benigarju in njegovem delu je v društvu imel San Martin.

V poročilih omenjenega društva (Boletino de la Junta de Historia y Numismática) je nato izšla Benigarjeva razprava El concepto del tiempo entre los araucanos (Pojem časa pri Araukancih), ki jo je dokončal že leta 1922. Sledila ji je študija El concepto de espacio entre los araucanos (Pojem prostora pri Araukancih), ki jo je na društvenem sestanku 27. junija 1925 v Benigarjevem imenu prebral San Martin. Tretja razprava te vrste je bila El concepto de la causalidad entre los araucanos (Pojem vzročnosti pri Araukancih), ki jo je Benigar napisal leta 1924, naslednje leto v avgustu pa jo je San Martin poslal v Buenos Aires.⁹ Na društveni konferenci je bila sprejeta 29. oktobra 1927. Poleg tega je v poročilih društva objavil še spis La autoridad del padre Falkner (Avtoriteta očeta Falknerja; kritično poročilo o knjigi Thomasa Falknerja A Description of Patagonia and the Adjoining Parts of South America, Hereford 1774).

Z omenjenimi znanstvenimi spisi je Benigar zaslovel v Argentini in zunaj njenih meja. Obenem je začela naraščati tudi njegova strokovna korespondenca. Že konec leta 1924 mu je pisal eden od vodilnih araukanistov dr. Rudolf Lenz, profesor na univerzi v Santiago de Chile, in mu poslal tri svoje brošure.¹⁰ Izrazil je tudi željo, da bi Benigarju poslal vse svoje spise in več drugih književnih del s področja araukanistike. Z Benigarjem je nato vzdrževal redne pismene stike. Lenz je Benigarja cenil zlasti zato, ker je obvladal malo znani dialekt araukanskih Mapučev z vzhodnih obronkov Andov. Pripombe je imel v glavnem le na Benigarjeve transkripcije araukanskih besed in na pravopis.

Po izidu Benigarjeve knjige El problema del hombre americano (Problem ameriškega človeka, Bahía Blanca 1928) se je s pismom oglasil tudi argentinski profesor José Imbelloni, svoje usluge pa mu je tedaj ponudil tudi mehiški poslanik v Rio de Janeiru, general Ortiz Rubio.¹¹

Kljub prvim strokovnim uspehom je bil leta 1923 in 1924 Benigar v hudi gmotni stiski, saj ni imel dovolj denarja niti za poštno znamke, primanjkovalo pa mu je tudi črnila in papirja.¹² Iskal je primerno posestvo, kamor bi se pre-

⁸ Pismi MRV iz Catriela 6. 8. 1923 in 10. 10. 1923.

⁹ Pismo MV iz Aluminé 24. 8. 1925.

¹⁰ Med Lenzovimi deli so bile posebno znane razprave Estudios araucanos, ki jih je objavljval v Anales de la Universidad de Chile, Santiago 1895—1897, in Diccionario etimológico de las voces chilenas derivadas de lenguas indígenas americanas 1—2, Santiago 1904—1910.

¹¹ Pismo MRV iz Kelleñ Ko 1. 9. 1928.

¹² Pismo materi iz Neuquén 28. 1. 1924 in pismo MRV iz Catriela 4. 12. 1924.

selil, in zaposlitev, ki pa je ni bilo lahko najti. Zato mu je prišla kot odrešitev ponudba prijatelja San Martina, naj se preseli v njegovo bližino. Leta 1925 je zapustil Catriel v provinci Rio Negro, kjer je prebival dotlej, in si uredil osamljeno kmečko posestvo blizu vasi Aluminé pri Pulmariju v jugozahodni argentinski provinci Neuquén. Tam je z družino živel odmaknjeno in trdo življenje, kakršno je bilo značilno tudi za tamkajšnje Indijance.

Benigarjevi tesni stiki s San Martinom so se pretrgali v začetku leta 1935, ko se je ostareli San Martin skupaj z ženo preselil 125 kilometrov južneje na novo posestvo, ki je obsegalo 75 kvadratnih kilometrov. S tega ozemlja se je moralo izseliti 42 ubožnih indijanskih družin s skupno 200 člani. San Martin je vabil Benigarja s seboj in mu že izbral primeren kraj za hišo in posestvo. Vendar Benigar, ki je pregon Indijancev občutil kot veliko krivico, ni želel skupaj s San Martinom deliti odgovornosti za to dejanje. Za indijanske pravice se je v posameznih člankih zavzemal že dotlej (npr. v članku *El calvario de una tribú*, Kalvarija plemena, objavljenem v reviji *Biblos* v mestu Azul). V enem od pisem se je že leta 1923 pritoževal nad veleposestniki in zapisal, da argentinske reeveže lahko reši le revolucija po sovjetskem vzoru, vendar je pot do tega na argentinskem jugu še dolga, ker siromaki v svoji zaostalosti ne vidijo krivic, Cerkev pa jim tudi ne priskoči na pomoč.¹³

San Martinova preselitev je Benigarja spodbudila, da je začel snovati obsežen spis *La Patagonia piensa* (Patagonija misli). Nekatera poglavja je natisnil leta 1938 in 1939 časopis *La Voz del Territorio*, ki je izhajal v mestu Zapali v provinci Neuquén. Vendar v razmerah, v kakršnih je Benigar živel leta 1939, ni bilo veliko priložnosti za znanstveno delo. Po smrti prve žene se je tega leta ponovno poročil z Indijanko. Skrb za družino in rahlo zdravje sta ga odvrčala od pisanja.¹⁴ Menil je, da bo svoje delo o Patagoniji kljub temu končal do pomladi 1940, vendar se je zavleklo in ga ni oddal niti do konca leta 1941, kljub ponudbi tednika *El Territorio*, da bi ga v celoti natisnili v podlistku. Besedilo je Benigar nato odložil, delno tudi zaradi zaostrenih političnih razmer, da ne bi škodil svoji družini, in ga dokončal šele septembra 1946. Objavljen je bil v začetku leta 1947 v časopisu *Neuquén*, ponatisnjen pa po Benigarjevi smrti leta 1978 v knjigi *La Patagonia piensa*, skupaj z Benigarjevimi razpravami o indijanskem pojmovanju časa, prostora in vzročnosti.¹⁵

V spisu *La Patagonia piensa* je Benigar orisal težak družbenoekonomski položaj patagonskega kmečkega prebivalstva, ki se je iz leta v leto še zaostroval zaradi naravnega prirastka in doseljevanja. Čeprav se je Benigar zavedal svojih omejenih možnosti, se je javno zavzel za izboljšanje življenjskih razmer »patagonskih parijscev«, med katerimi so imeli najmanj pravic domači Indijanci. Kritično je obravnaval upravno razmejitev provinc, ki se ni ravnala po geografski zaokroženosti in gospodarskih potrebah, obsodil pa je tudi centralistični birokratski sistem in nesposobnost državnega uradništva. Zahteval je demokratično družbeno ureditev in zaščito pravic izkoriščenega prebivalstva. Predlagal je tudi, naj osrednja vlada dodeli več samouprave pokrajinskim oblastem.

¹³ Pismo materi iz Catriela 8. 9. 1923.

¹⁴ Pismo MV, Karú Lil 19. 4. 1939.

¹⁵ Juan Benigar, *La Patagonia piensa*, Siringa libros, Neuquén 1978.

Študij gospodarskih, družbenih in upravnih vprašanj je Benigarju vzel veliko časa, zato je med pisanjem razprave *La Patagonia piensa* prekinil pripravo knjige o zgodovini pampskih Indijancev, ki jo je večji del napisal že pozimi 1934/35 in naj bi bila do konca leta 1936 narasla na 400—500 strani.¹⁶ Nedokončano knjigo o pampskih Indijancih je omenil še v pismu leta 1939.¹⁷ Vmes se je ukvarjal še s pisanjem araukanske slovnice (leta 1936 je imel pripravljeno že dobro polovico teksta).¹⁸ Svoj kastilsko-araukanski slovar, ki ga je zasnoval po etimološko-zgodovinsko-geografskih načelih, je že pripravil za natis v Čilu, vendar so izdajo preprečile argentinske oblasti zaradi političnih nasprotij s sosednjo državo.

Benigarjeve upe, da bo izdal obsežno, popolno in pomembno delo s področja amerikanistike, so pokopale neugodne razmere, bolehnost in končno smrt (14. 1. 1950). Res pa je tudi, da mu je svojčas prav bolezen omogočila, da se je lahko intenzivneje lotil znanstvenih raziskav. Leta 1922 se je moral zaradi slabega zdravja odreči vsem težkim fizičnim opravilom na posestvu. Tako mu je ostalo veliko časa za zbiranje in urejanje podatkov za araukanski slovar in slovnico, zapisoval pa si je tudi podatke o osebnih in krajevnih imenih in o araukanski umetnosti. V prvi polovici naslednjega leta je napisal že okoli 90 strani španskega teksta o araukanskem jeziku (poglavje o glasoslovju) in 20 strani predgovora in uvoda. Predvideval je, da bo celotno besedilo preseгло 1500 strani; od teh jih je okoli 1000 nameraval posvetiti araukanski slovnici. Zavedal se je pomembnosti tega dela in razmišljal o bodočem natisu.¹⁹ Z dopolnjevanjem araukanske slovnice se je ukvarjal še v naslednjih letih, vendar knjige nikoli ni natisnil.

Pred svojim 40. rojstnim dnevom (1923) je pisal domov, da je že skrajni čas za uresničenje načrta, ki ga je vedno imel pred očmi: za življenje med knjigami, študij in raziskovanje ob zmernem telesnem delu. Nameraval se je preseliti, opustiti naporno obdelovanje zemlje in se posvetiti le živinoreji in lovu.²⁰ Službovanje v mestih ga ni veselilo, ker bi ga med drugim ločilo tudi od živih virov raziskovanja — araukanskih Indijancev. Tudi glede ustreznosti metodoloških izhodišč se je zanesel nase, saj je zapisal: »Povsem pripravljen sem za nalogo, ki sem se je lotil. Imam vsestranski razgled na svoj predmet in izvrstne metode, do katerih sem prišel z izkušnjo in razmišljanjem.«²¹ Menil je, da ima pred drugimi raziskovalci pomembno prednost, ker je globoko prodrl v intimno življenje Indijancev in v njihovo duševnost.

Sklenil je, da se bo omejil samo na araukanistiko. Najprej je nameraval dopolniti in zaokrožiti svoje pretežno jezikoslovne raziskave in obenem s pomočjo jezika kot enega od virov razsvetliti pomembna vprašanja človeške biti in prazgodovine. Za pozneje je načrtoval obsežna potovanja po starem araukanskem ozemlju (okoli 800 000 kvadratnih kilometrov) in predvideval, da bi v ugodnih

¹⁶ Pismo MV, Kelleñ Ko 14. 4. 1935.

¹⁷ Pismo MV, Karü Lil 19. 4. 1939.

¹⁸ Pismo bratu Vladu iz Kelleñ Ko 28. 10. 1936.

¹⁹ Pismi MRV iz Catriela 23. 6. 1923 in 6. 8. 1923.

²⁰ Pismo materi iz Catriela 8. 7. 1923.

²¹ Pismo MRV iz Catriela 6. 8. 1923.

okolščinah lahko sistematično raziskal ves araukanski jug, sever pa bi spoznal bežno in s pomočjo slovnice in slovarjev.²²

Benigar si je sprti urejal in dopolnjeval še zapiske o religiji Araukancev in si sprti beležil podatke o napredovanju znanja jezika pri najmlajši hčerki in sinu. Tako so se mu nakopičile komaj pregledne množice zapiskov, njihovo urejanje pa mu je jemalo veliko časa.

V začetku dvajsetih let je Benigar začel podrobneje preučevati tudi primerjalno etnološko literaturo. Pri tem mu je pomagala sestra Marija (poročena Vučić), ki mu je iz Beograda pošiljala strokovne knjige. Med njimi so bila tudi dela Luciena Lévy-Bruhla in Wilhelma Wundta.²³ O eni izmed etnoloških knjig, ki jih je s sestrinim posredovanjem prejel iz domovine, je poročal v svojem pismu: »Knjigo ... sem pozorno prečital. Prišla mi je prav, ker sem precej slabo poznal življenje primitivnih ljudstev, razen življenja tukajšnjih Indijancev. Tudi prej sem (že) opazil, da so v življenju različnih plemen analogije in sem redke podatke, do katerih sem prišel, skrbno zbiral, da bi jih ob priložnosti porabil. Ta knjiga je zakladnica takšnih podatkov in je to zame tudi njena največja vrednost.«²⁴

Konec leta 1923 je Benigar pisal domačim, naj mu pošljejo tudi slovarje in slovnice različnih jezikov, ki jih je imel shranjene med svojimi knjigami v družinski hiši v Radečah pri Zidanem mostu.²⁵ Naslednje leto je pošiljko knjig prejel, vendar sta bila tedaj za njegove jezikoslovne študije pomembna le madžarski slovar in turška slovnica, žal pa mu je bilo, da mu niso poslali še latinskega slovarja in grške slovnice.²⁶ Zaradi primerjav bi tedaj želel dobiti tudi kitajsko, japonsko in finsko slovnico in slovnico katerega od afriških jezikov, vendar je naročilo zaradi pomanjkanja denarja opustil. Leta 1928 je sestro prosil še za nujno pošiljko latinskega in grškega slovarja, staroslovanske, srbohrvaške, slovenske in bolgarske slovnice iz svoje knjižne zbirke v Radečah.²⁷

S pomočjo jezikoslovne literature, ki jo je prejel od doma, od prijatelja San Martina, ali pa si jo je nakupil sam, se je Benigar loteval zapletenih jezikoslovnih primerjav južnoameriških indijanskih jezikov z jeziki drugih delov sveta. Pri analizi vzhodnih in zahodnih araukanskih narečij se je med drugim opiral na avtorja iz 18. stoletja, Bernarda Havestadta in Andrésa Febrésa in na sodobnega araukanista Felixa José de Augusta.²⁸ Kako so ga razvnela neresena vprašanja indijanskih jezikov, kaže tudi naslednji odlomek iz njegovega pisma: »Vse telo in dušo mi je elektrizirala novica, da so v Peruju Indijanci, ki

²² Ibid.

²³ Prim. pismo MRV iz Catriela 23. 6. 1923.

²⁴ Pismo MV iz Catriela 23. 10. 1922.

²⁵ Pismo materi iz Catriela 23. 8. 1923.

²⁶ Pismo MRV iz Catriela 7. 11. 1924.

²⁷ Pismo MV iz Kelleñ Ko 26. 10. 1928.

²⁸ Najpomembnejša dela omenjenih jezikoslovcev so: Bernard Havestadt, *Chilidúgu sive tractatus linguae chilensis 1—2*, Monasterii Westphaliae 1777 (2. izd. Leipzig 1883); Andrés Febrés, *Arte de la lengua general del Reyno de Chile*, Lima 1765; idem, *Gramática Chilena*, Concepción 1864; idem, *Diccionario araucano-español ó sea calepino chileno-hispano*, Lima 1765 (2. izd. Buenos Aires 1882; to izdajo je imel v rokah tudi Benigar in jo omenja v razpravi o pojmovanju časa pri Araukancih); Félix José de Augusta, *Gramática araucana*, Valdivia 1903; idem, *Diccionario araucano-español y español-araucano 1—2*, Santiago 1916.

se brez težav sporazumevajo s — Kitajci! In stvari so tako zaostale, da se ta učnjak sprašuje, v kakšnem jeziku ti ljudje govoré. Niti za rešitev tako enostavnih, a prevažnih vprašanj v Ameriki ni energije.«²⁹

Da se je Benigar tudi še v poznejših letih ukvarjal z razčiščevanjem in kritiko takšnih neznanstvenih hipotez, dokazuje njegov članek *Los chinos y los japoneses en America* (Kitajci in Japonci v Ameriki), natisnjen v časopisu *La Voz del Territorio* v Zapali v provinci Neuquén leta 1927. Podoben namen je imelo tudi njegovo najobsežnejše natisnjeno delo, knjiga *El problema del hombre americano* (Problem ameriškega človeka, Bahia Blanca 1928). Z njo je posegel v razprave o izviru ameriškega prebivalstva in teorije o selitvah ljudstev in kultur. Ob paleoantropoloških najdbah v različnih delih Južne Amerike (zlasti v Lagoi Santi v Braziliji) se je namreč v začetku 20. stoletja uveljavila teorija o rasni sorodnosti ameriškega prebivalstva z avstralsko-melanezijskim antropološkim tipom. Po letu 1924 so se vrstila tudi strokovna razpravljanja o jezikovnih in kulturnih zvezah med Južno Ameriko, Avstralijo in Melanezijo.

Med različnimi avtorji, ki so pisali o teh vprašanjih (Verneau, Eickstedt, Imbelloni, Lebzelter, Gusinde idr.) je bil posebno pomemben francoski etnolog Paul Rivet z delom *Les Mélano-Polynésiens et les Australiens en Amérique* (Pariz 1924) in poznejšimi razpravami. Rivet je na osnovi etnoloških, antropoloških, arheoloških in lingvističnih primerjav dokazoval, da se je prebivalstvo Amerike v več migracijskih valovih doselilo iz Jugovzhodne Azije in Oceanije. Tako je npr. ločil avstralske, malajsko-polinezijske, azijske (Eskimi) in sino-tibetanske (Na Dene) sestavine. Njegovo teorijo je z nekaterimi dopolnitvami in popravki prevzel tudi José Imbelloni, profesor na vseučilišču v Párani in ravnatelj etnološkega muzeja in inštituta v Buenos Airesu.³⁰

Imbellonijeva knjiga *La esfinge indiana*³¹ je spodbudila Benigarja, da je napisal in izdal 130 strani obsegajoče delo *El problema del hombre americano*, v katerem je primerjal nekatere jezike, religiozne predstave in simbole Južne Amerike in Oceanije in obravnaval kronologijo kultur Peruja in arheološke najdbe. Zavrnil je Imbellonijevo difuzionistično avstralsko-ameriško teorijo, pri tem pa načel tudi teoretične probleme avtohtonosti in prenašanja (difuzije) kulturnih sestavin. Načelno je dopustil obe možnosti, za presojo posamičnih primerov pa je predlagal naslednje kriterije: difuzija je toliko verjetnejša, čim večje je število identičnih kulturnih sestavin, čim višja je stopnja njihove izpopolnjenosti in čim tesnejši ali pogostejši so stiki z drugimi kulturami. Izvir kulturnih sestavin je po Benigarjevem prepričanju mogoče ugotoviti tudi s terminološko analizo.

V tej knjigi o vprašanjih etnogeneze je Benigar objavil le drobce svojih spoznanj. Po njegovih lastnih besedah naj bi bila prikaz njegovih znanstvenih stališč in uvod v nadaljnje delo.³² Tiskanje knjige se je zavleklo zaradi Benigarjevih finančnih težav, tako da je dobil prvih deset izvodov natanko leto dni zatem, ko jo je dokončal. Še septembra 1928 je dolgoval tiskarju skoraj polovico

²⁹ Pismo MRV iz Catriela 7. 11. 1923.

³⁰ Julian H. Steward (ed.), *Handbook of South American Indians*, Vol. 6, Washington 1950, str. 13–14.

³¹ José Imbelloni, *La esfinge indiana. Antiguos y nuevos aspectos del problema de los orígenes americanos*, Buenos Aires 1926.

³² Pismo MRV, Kelleñ Ko 1. 9. 1928.

od skupne cene 960 pesov. Materi, sestri in svaku je poslal dva izvoda knjige, nekaj primerkov je namenil jugoslovanskim univerzam in zagrebški gimnaziji na Gornjem gradu. Tako je prišel izvod Benigarjeve knjige tudi v knjižnico ljubljanskega vseučilišča. Opremljen je s posvetilom, Benigarjevim podpisom, datumom (24. 6. 1928, na njegov god) in naslovom.

Benigar je etnologijo, skupaj s prazgodovino in filozofijo, imenoval »znatnost o bistvu človeka«.³³ Zato je te stroke pri svojih raziskovanjih tudi povezoval. Zanimale so ga arheološke najdbe in leta 1923 je v suhi rečni strugi pri Catrielu našel kamnite konice puščic, tri kose indijanske lončenine in dve gladili za keramiko. Poznal je tudi indijansko ustno izročilo o odkopanih starih okostjih.³⁴ Njegov prijatelj in sodelavec San Martin je prav tako zbiral izkopanine iz starih indijanskih grobov.

Razvoj kultur je Benigar pojmoval po evolucionistični shemi kot enolinijski stopenjski tok, ki vodi od preprostejših k bolj zapletenim kulturnim oblikam. Na splošno je priznaval Darwinu, da »nas je opozoril na številna dejstva, ki jih ne kaže prezirati«.³⁵ Bil pa je preveč samostojen in kritičen mislec, da bi slepo verjel že uveljavljenim teorijam. Pri raziskovanju araukanskega jezika in načina mišljenja je opazil določena neskladja z evolucionistično stopenjsko delitvijo, temelječo v glavnem na materialni kulturi. Prav tako ni soglašal z nazori vulgarnega materializma, da je izvir vseh znanosti ali znanj le v golem zadovoljevanju potreb.

Zaposlovala so ga zlasti vprašanja kritike virov. Od tod previdnost, s katero je oblikoval sklepe, kadar ni imel na voljo dovolj prepričljivih dokazov. Najpomembnejši vir podatkov o indijanskih kulturah naj bi bilo po njegovem prepričanju neposredno opazovanje. Zato je bil tudi zelo kritičen do trditve različnih kabinetnih znanstvenikov, ki sami niso nikdar živeli med Indijanci. Vendar pa se je zavedal, da ima tudi metoda opazovanja svoje meje in da so spoznanja odvisna od opazovalčevega subjektivnega razmišljanja in sklepanja. Kot dober poznavalec Schopenhauerjeve filozofije prav gotovo ni prezrl njegove osnovne trditve, da objekt obstaja za subjekt le kot njegova predstava. Sam se je skušal čim bolj približati miselnosti Indijancev, ob tem pa je bil prepričan, da jih tujci zaradi drugačnega načina mišljenja ne bodo mogli nikoli spoznati do konca.

Kadar opazovanja in teoretična razmišljanja niso pripeljala do pravih spoznanj, so Benigarju pomagale tudi praktične skušnje. Tako je npr. »iz radovednosti« dopustil, da so ga po osem mesečni bolezni, ob pomanjkanju drugih zdravil, obiskale Araukanke, ki so se ukvarjale s šamanskim zdravljenjem. Uporabljale so neki prašek rdečkaste barve, ki je bil videti kot kreda, imel je tudi takšen okus in ki ga je po indijanskem verovanju bog med točo pošiljal svojim izbrancem. Zdravljenje so ponovile štirikrat, 1., 4., 7. in 24. januarja 1923 in petič v prvi polovici februarja. Benigar je o tem zapisal: »Želel sem videti te zelo zanimive ceremonije — vse je samo petje, a glej, zgodilo se je, da sem se že od prvega zdravljenja nepričakovano vse bolje počutil. Ne vem, če je to mogoče pri-

³³ Pismo MRV iz Catriela 6. 8. 1923.

³⁴ Pismo MRV iz Catriela 7. 11. 1923.

³⁵ Pismo MRV iz Catriela 6. 8. 1923.

pisati temu zdravilu . . . , vendar je to zelo verjetno.³⁶ Na podlagi takšnih in podobnihkušenj je Benigar menil, da se v praznoverju primitivnih ljudstev skriva znanost v svojih začetkih: med njihovim praznoverjem in našo znanostjo ni razlike v principu, temveč le v obliki. Zato praznoverje v svojem bistvu ni nasprotno spoznanju, marveč je le njegova prvotna oblika.³⁷

Na splošno je Benigar etnološki stroki zameril, da ni razvila dovolj racionalnih metod raziskovanja. Zato je iskal še nove poti spoznavanja in jih našel v jezikoslovju. Pri tem se ni zadovoljil le z raziskovanjem zunanjih značilnosti jezikov, temveč je skušal prodreti tudi v notranjo, pomensko logiko izrazov in besednih zvez. Pojmovanje jezika kot načina človeškega dojemanja, mišljenja in delovanja ga je povezovalo z etnologijo. Razprave o araukanskem dojemanju prostora, časa in vzročnosti je oprl prav na pomensko analizo indijanskih besed. Spoznanja, do katerih je prišel s to svojo edinstveno metodo, so razkrila nekatere napake in pomanjkljivosti Lévy-Bruhlove teorije o predlogičnem mišljenju v rodovnoplemenskih družbah. Na splošno Benigarjeve ugotovitve potrjujejo, da je bilo dojemanje Araukancev in drugih podobnih ljudstev predvsem čutno, intuitivno in le v manjši meri racionalno, način izražanja pa konkreten in ne abstrakten. Benigar je hvalil tudi ostro opažanje Indijancev, ki komaj spregledajo kakšno podrobnost, medtem ko naši oslabei čuti včasih zgrešijo tudi velike stvari.³⁸

Kako tesno je Benigar povezoval etnološka, jezikoslovna in filozofska raziskovanja in razmišljanja, kaže tudi to, da je razprave o pojmovanju časa, prostora in vzročnosti pri Araukancih zasnoval pod vplivom filozofov Kanta in Schopenhauerja.³⁹ Že pri Kantu srečamo misel o prostoru in času kot prirojenih strukturah človeške duše. Po Schopenhauerju pa se prostor in čas v svoji povezanosti kažeta v delovanju materije, t. j. v načelu vzročnosti. Materija ali celotni svet kot predstava je pravzaprav sama vzročnost. Bistvene in splošne značilnosti vsakega objekta — prostor, čas in vzročnost — so globoko zasidrane v človeški zavesti. Takšno človeško opažanje sveta je prva, najenostavnejša in zato tudi povsod navzoča manifestacija človeškega razuma.⁴⁰ Torej je Benigar, sledeč Schopenhauerju, skušal prodreti do najbolj temeljnih predstav ameriških Indijancev (in »prvinskih« ljudstev nasploh) o svetu, ki jih je obdajal.

Resnični obseg in doseg Benigarjeve misli je težko določiti, saj se je poleg etnologije ukvarjal še z arheologijo, zgodovino, filozofijo, jezikoslovjem, s sociološkimi in pravno-ekonomskimi vprašanji. Vpogled v njegove neobjavljene strokovne rokopise nam bo o tem gotovo povedal še kaj več. Že zdaj pa je mogoče reči, da je bil Benigarjev pristop k študiju indijanskih kultur nenavadno poglobljen, kritičen in izviren, posebno če ga primerjamo s sočasnim položajem etnologije na Slovenskem. Hkrati gre pri njem tudi za celosten interdisciplinarni pristop, zanimiv tudi za današnjo etnologijo.

³⁶ Pismo materi iz Catriela 8. 2. 1923.

³⁷ Pismo MRV iz Catriela 6. 8. 1923.

³⁸ Ibid.

³⁹ O Schopenhauerju je Benigar pisal: »Imam ga za svojega učitelja, ker mi je on odprl oči za to, kar je danes temelj moje filozofije.« (Pismo MRV iz Catriela 6. 8. 1923.)

⁴⁰ Arthur Schopenhauer, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, 1. knj., 1. del, pogl. 2—4.

Summary

AMERICAN STUDIES OF IVAN BENIGAR — PROJECTS AND THEORETICAL APPROACH

Ivan Benigar (1883—1950) occupies an important place among the researchers of the life and culture of the South American Araucanians. He was born in Zagreb by Slovene parents and in 1908 left for Argentina. After his marriage to an Indian woman from pampa in 1910, he spent the rest of his life among the Indians in the provinces of Rio Negro and Neuquén. In spite of the hard physical work he had to cope with on his small farm, he managed to find time to study Indian languages, their history, archaeology, ethnology and sociology, in which he was encouraged and helped by his friend, the Argentinian writer Felix San Martin.

After joining, with San Martin's help, the Historical and Numismatic Society in Buenos Aires as its regular member in 1924, Benigar published, in the society bulletin (*Boletino de la Junta de Historia y Numismática*), his studies on the concepts of time, space and causality among the Araucanians, as well as his essay on Thomas Falkner's work *A Description of Patagonia* (*El concepto del tiempo entre los araucanos; El concepto de espacio entre los araucanos; El concepto de la causalidad entre los araucanos; La autoridad del padre Falkner*). In 1928, Benigar's book *The Problem of the American Man* (*El problema del hombre americano*) appeared in Bahia Blanca, representing his answer to the Argentinian anthropologist José Imbelloni's work *La esfinge indiana* (Buenos Aires, 1926). Benigar's book brought a number of linguistic, ethnological and archaeological arguments, critically discussing Imbelloni's diffusionistic Australian-Oceanic theory of the settlement of America. The question of the origin of American aborigines was also dealt with in the article *The Chinese and Japanese in America* (*Los chinos y los japoneses en America*), printed in the newspaper *La Voz del Territorio* in Zapala in 1927. In 1938 and 1939, this same paper published a few chapters from his long essay *Patagonia Thinks* (*La Patagonia piensa*), which was completed only in 1946, when the entire work appeared in the newspaper Neuquén. After Benigar's death, it was reprinted together with the essays on the Indian concepts of time, space and causality in the book entitled *La Patagonia piensa* (Neuquén, 1978). In the article *Calvary of a Tribe* (*El calvario de una tribú*), published in the magazine *Biblos* and the above-mentioned study *La Patagonia piensa*, Benigar called attention to the burning legal and political questions of the protection of the poor strata of Patagonian people, especially Indians.

The rest of Benigar's works are still in manuscript, and as they are difficult to obtain (they are kept in the Neuquén museum), they have not yet been scientifically evaluated. Therefore Benigar's correspondence with his relatives, which is fortunately preserved and employed here for the first time, can be considered an important source of data on his expert views and projects. His letters make it clear that he also engaged in writing an Araucanian dictionary, a grammar book, a book on Indian toponyms, and a history of the pampa Indians. He also made detailed notes on the Araucanian religion and arts.

Benigar's study of Indian culture is interesting in the methodological respect, too. Though it was four whole decades that he could most closely observe the Indian way of living, he was well aware of the fact that the method of mere observation had its limits and he found more rational methods of cognition in the analysis of the Araucanian language. The language for him was a mode of human comprehension, thinking and activity. His ethnolinguistic researches were also based on the cognitions taken from Immanuel Kant and Arthur Schopenhauer. Their notions of time, space and causality being the basic manifestations of human mind were practically dealt with in his essays on the Indian concepts of time, space and causality.

Unfavourable conditions prevented Benigar from realizing his ambitious scientific projects in the field of Araucanian studies; yet it is his originality and his critical and interdisciplinary approaches that make him important even to our present-day ethnology.

K REKONSTRUKCIJI KMEČKE HIŠE IZ LETA 1506 V SREDNJEM VRHU NAD MARTULJKOM

Tone Cevc

Približno 1000 m visoko v Karavankah, odkoder se odpira lep razgled na vrhove Martuljkove gorske skupine, leži zaselek Srednji Vrh s Hlebanjevo in več drugimi samotnimi kmetijami (Sl. 1). Hlebanjevo hišo, ki so jo v stoletjih večkrat prenovili in povečali (Sl. 2), zaljša v »hiši« lesen strop, ki ima na stropniku vrezano letnico 1506. To je najstarejši z letnico dokazan lesen strop v kmečki hiši na Slovenskem in pomemben spomenik (Sl. 3) gorenjskega in alpskega stavbarstva.¹

Hlebanjevo hišo so sezidali v nemirnih časih, ko so slovensko deželo (tudi Zgornjesavsko dolino) pretresali turški napadi in so se začeli kmetje upirati fevdalcem in se bojevati za »staro pravdo« (upor na Koroškem leta 1478); dozorele pa so tudi razmere za versko reformacijo. Kljub neugodnim razmeram je zrasla v odmaknjenem karavanškem gorskem svetu stavba, ki je bila za tisti čas napredna po prostorski členitvi in notranji ureditvi.

Hlebanjev rod je eden najstarejših v Srednjem Vrhu, kjer so se na krčevinah naselili kolonisti verjetno že v 13. stoletju.² Belopeški urbar omenja »Jacobaba Klebanna«, podložnika belopeške graščine konec 15. stoletja,³ s čimer je tudi s pisanimi viri dokazano, da je v 15. stoletju že stala Hlebanjeva domačija. Ustno izročilo Hlebanjevih trdi, da je pred sedanjo hišo stala malo stran proti zahodu, kjer je zdaj drvarnica, stara hiša, ki pa jo je zasul zemeljski plaz, zato so novo hišo sezidali na varnejšem mestu (poskusna arheološka izkopavanja poleti 1986 so pokazala, da so na omenjeni lokaciji zemeljski plazovi večkrat zasuli zemljišče in da so morebitni ostanki stavbe verjetno precej globoko v zemeljskih tleh). To naj bi bila sedanja hiša, ki je zaradi velike starosti vredna, da jo nadrobneje spoznamo — najprej dragoceni leseni strop in nato stavbo kot celoto.

¹ Sergij Vilfan, Kmečka hiša. V: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970, 583.

² Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Milko Kos, Fran Zwitter, Kolonizacija in populacija. V: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, Ljubljana 1970, 78—82.

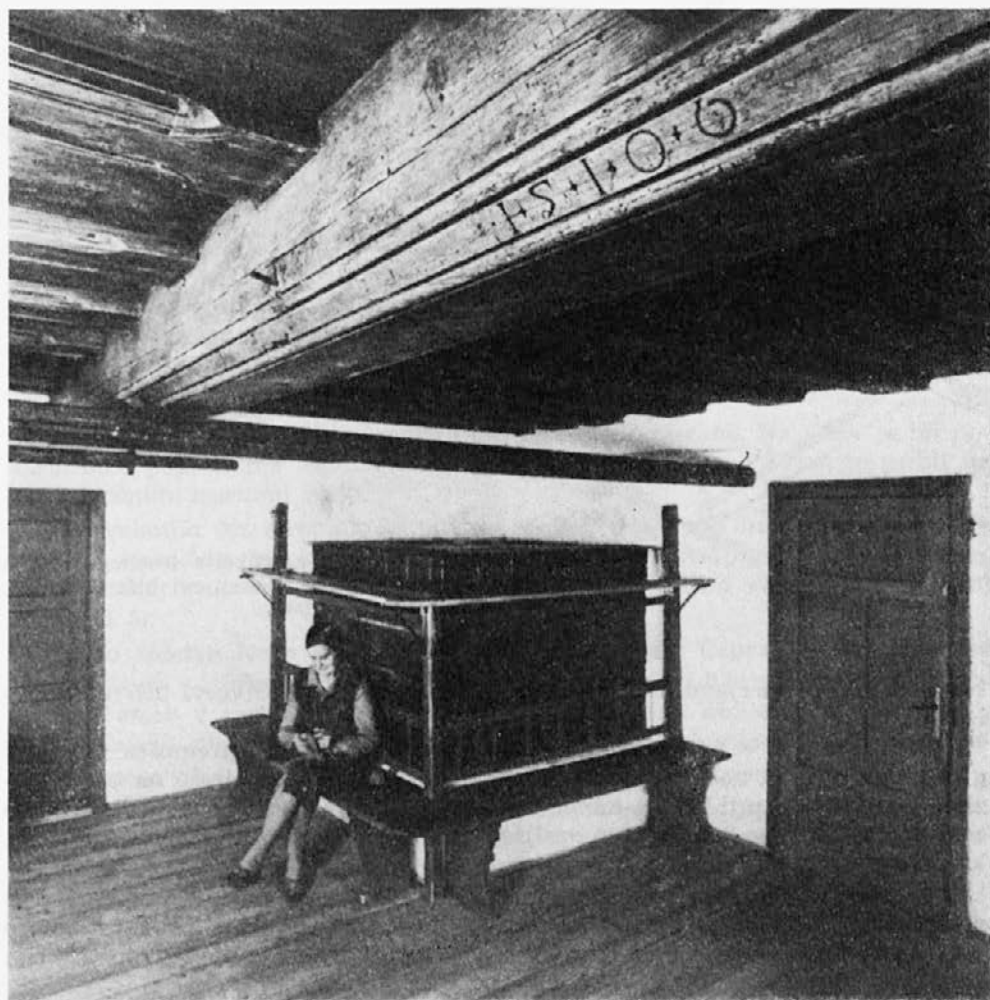
³ Urbar gospostva Bela peč, 1498, pag. 37. V Arhivu SR Slovenije, VA, fasc. I/67, lit W. I. — Zahvaljujem se ravnateljici AS Emi Umek za pomoč pri iskanju in prevodu vira.

Sl. 1 Srednji Vrh nad Martuljkom (950 m) s Hlebanjevo domačijo (Foto: T. Cevc, 1987)

Sl. 2 Hlebanjeva hiša (Foto: E. Primožič, 1986)

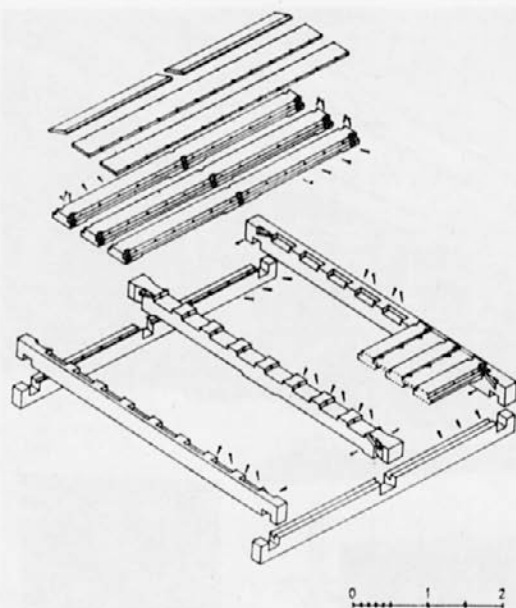
Sl. 3 Notranjščina Hlebanjeve »hiše« z lesenim stropom in vrezano letnico 1506 (Foto: E. Primožič, 1986)

Leseni stropi v kmečki hiši imajo v Evropi skoraj poltisočletno tradicijo. Sprva so z njimi prekrivali samo graščinske, samostanske in meščanske stavbe, od konca srednjega veka pa tudi kmečke hiše.⁴

Hlebanjev leseni strop je eden najstarejših ohranjenih stropov v kmečki hiši na Slovenskem. Presenetljiva ni samo izjemno kvalitetna tesarska obdelava stropnika in vrezanih števil, marveč tudi plemenita obdelava celote, ki ni nič skromnejša kakor v meščanskih domovih.⁵ O tem se lahko prepričamo, če Hle-

⁴ Richard Weiss, Häuser und Landschaften der Schweiz. Erlenbach, Zürich, Stuttgart 1959, 144.

⁵ Ivan Sedej, Ljudska umetnost na Slovenskem, Ljubljana 1985, 30.

Sl. 4 Rekonstrukcija lesenega stropa v kamri v Hlebanjevi hiši (Risal M. Zuccato, 1986)

banjev strop primerjamo z lesenim stropom v meščanski Šivčevi hiši v Radovljici.⁶

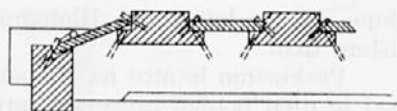
Približno $5,70 \times 5,60$ m velik prostor Hlebanjeve »hiše« premošča v sredini glavni stropnik, ki nosi tramiče in plohe, katerih konci se opirajo na trame pozidnike. Ti štrlijo približno 1 meter iz zunanjih sten. Opazni so tudi zunaj in so zelo vabljeni, ker so dekorativno ozaljšani. Rabijo kot konzole lesenega »ganka«, ki obdaja hišo na vzhodni in južni steni.

Konstrukcije stropa ne poznamo v celoti, ker je prekrit. Ko so pred leti v severnem delu »hiše« odprli del stropa, so pustili v njem odprtino, skozi katero lahko pogledamo v njegovo sestavo. Ugotoviti je mogoče, da je konstrukcija »hišnega« stropa podobna lesenemu stropu v hišni kamri.

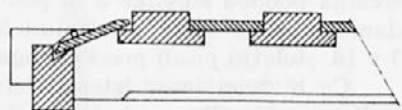
Strop v kamri (Sl. 4) so pred nekaj leti podrli in sestavne dele zložili blizu hiše. Arhitekt Marko Zuccato je ljubeznivo ustregel prošnji in razstavljeni strop izmeril in narisal njegovo rekonstruirano podobo in konstrukcijo. Strop v kamri je bil datiran, vendar letnice ni bilo mogoče več prebrati, ker so ga svoj čas ometali in prebelili, pred tem pa še s sekiro nasekali, da bi se omet na les bolje prijel — s tem pa so uničili letnico. Ohranila se je samo zadnja številka, ki jo preberemo kot »6«. Tako je zgubljena priložnost, da bi natančno vedeli, kdaj so sezidali hišno kamro, čeprav je očitno, da je mlajša od glavnega bivalnega prostora — »hiše«.

Strop v kamri je bil manjši od »hišnega«; velik je bil približno $3,7 \times 3,6$ m in sestavljen iz štirih obtesanih, $24 \text{ cm} \times 12 \text{ cm}$ debelih pozidnih leg, položenih

⁶ Nace Šumi, Arhitektura šestnajstega stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1966, 148, slika 98.

Sl. 5 Prerez lesenega stropa v Hlebanjevi kamri (Risal: I. Primožič, 1986)

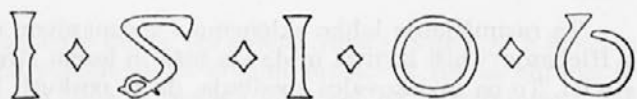

po vrhu sten. Lege so bile v vogalih zasekane in povezane. Na sredi je bil položen med podolžnima legama tram stropnik, debel 20 cm \times 20 cm in pribit na legi z močnimi lesenimi cveki.

Pravokotno čez stropnik so po vsej dolžini razvrstili in pribili v iztesane uture 8 tramičev, ki so imeli spodaj obtesane robove, zgoraj pa izdolbene uture, kamor so položili med dva tramiča plošč, približno 40 cm širok in 3 cm debel (Sl. 5).

Tako izdelan lesen strop je bil močan in mičen. Čeprav je konstrukcija obeh stropov v Hlebanjevi hiši podobna, pa se ločita po likovni obdelavi: stropnik in tramiči v »hiši« imajo posnete robove žlebičasto oblikovane, medtem ko so bili robovi stropnika in tramičev v kamri gladko obtesani in podobni lesenim stropom v kmečkih hišah iz začetka 18. stoletja v Zgornjesavski dolini.⁷

Lesenemu stropu v »hiši« daje poseben mik lično iztesana letnica 1506 (Sl. 6). Številke so velike približno 4 cm, ločujejo jih majhne romboidne pike. Za prvima dvema številčkama je vrezana pokončna črta, katere pomena ne poznamo; so z njo hoteli le ločiti številki?

Sl. 6 Letnica 1506 na tramu v Hlebanjevi »hiši« (Risala S. Nekrep, 1957)

Podobne romboidne pike je naslikal »krovaški malar« na freski v cerkvi v Nadlesku na Notranjskem in zapisal pod fresko letnico 1511.⁸ Verjetno so bile romboidne pike v navadi v tistem času; za nas so pomembne, ker dokazu-

⁷ Stanko Vurnik, Kmečka hiša Slovencev na južnovzhodnem pobočju Alp. (Donos k studijam o slovenski ljudski arhitekturi.) V: Etnolog, IV, 1, Ljubljana 1930, T. II, slika 4.

⁸ France Stele, Slikarstvo v Sloveniji od 12. do 16. stoletja. Ljubljana 1969, 301, slika 224.

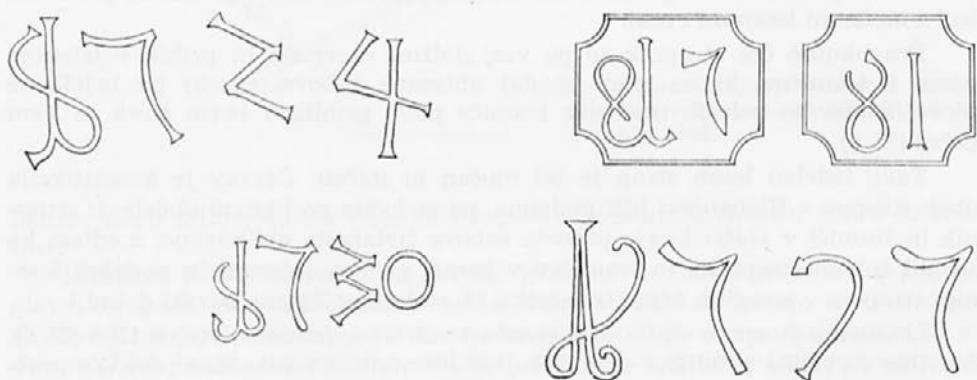
jejo, da sta letnici na Hlebanjevem stropu in na freski nastali približno v istem času.

Poskusimo letnico na Hlebanjevem stropu še nekoliko nadrobneje osvetliti, saj je njen pomen precejšen, predvsem pa sporoča, kdaj je bila hiša sezidana.

Toda: ali je morebiti mogoče prebrati letnico še drugače, na primer kot 1706?

Predpostaviti bi bilo mogoče, da se je tesar zmotil in iztesal številko 5 zrcalno, kakor da bi hotel napisati številko »7«. Ta misel pa je zmotna, saj tudi zrcalna podoba številke 5 ni podobna 7. O tem se lahko prepričamo, če si ogledamo tabelo z nekaj izbranimi letnicami iz 18. stoletja. Vidi se, da so številko 7 v 18. stoletju pisali precej drugače.

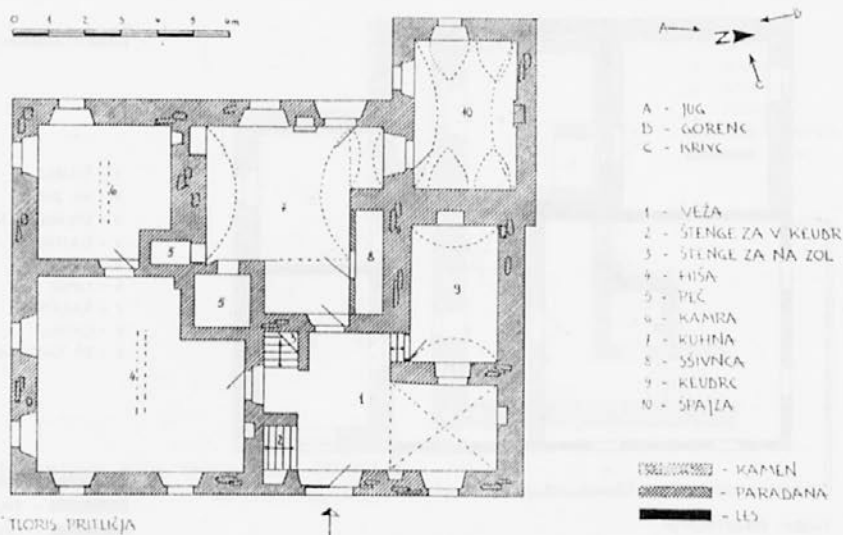
Če bi želel tesar iztesati letnico 1706, bi seveda moral drugače oblikovati tudi prvo številko — 1. V 18. stoletju so pisali in tesali številko 1 razkošno in slikovito, kar potrjujejo tudi izbrani primeri iztesanih letnic na lesenih stropih v Zgornjesavski dolini. (Sl. 7)

Sl. 7 Izrezane letnice na lesenih stropih kmečkih hiš v Zgornjesavski dolini (Risala S. Nekrep 1957)

Ta razmišljanja lahko sklenemo s spoznanjem, da je letnica 1506 na stropu v Hlebanjevi hiši izvirna in da sta hiša in leseni strop stara nekaj manj ko petsto let. To pa raziskovalca spodbuja, da bi poskusil izluščiti iz današnje stavbne podobe prvotno jedro hiše. K temu ga ne vabi samo starosvetna stavba, marveč tudi stavbna zgodovina, ki si zaradi pomanjkanja starejšega gradiva ni mogla ustvariti popolnejše podobe o kmečki hiši na prehodu iz srednjega v novi vek. Leta 1970 je na primer S. Vilfan v pregledu in orisu kmečke hiše na Slovenskem dočakal konec srednjega veka največ kot samo enocelična dimnica ali ognjiščnica. Za pogostnost vsaj dvocelične hiše govori tudi dejstvo, da so v naslednji dobi prevladovala dolga slemena in vhodi od strani; za tako globoke spremembe, ki dokazujejo vsaj dvoceličnost, pa v teku 16. stoletja ni videti pravega povoda; pojaviti se je morala prej.«⁹

⁹ Sergij Vilfan, (n. d.) 582—583.

Sl. 8 Hlebanjeva hiša, tloris pritličja (Risala S. Nekrep, 1957)

Kot večprostorno stavbo opisuje hišo iz 16. stoletja *P. Fister* v orisu »Umetnost stavbarstva na Slovenskem«, čeprav ni imel za oris razvojne podobe kmečke hiše dovolj razpoložljivega dokumentiranega gradiva.¹⁰

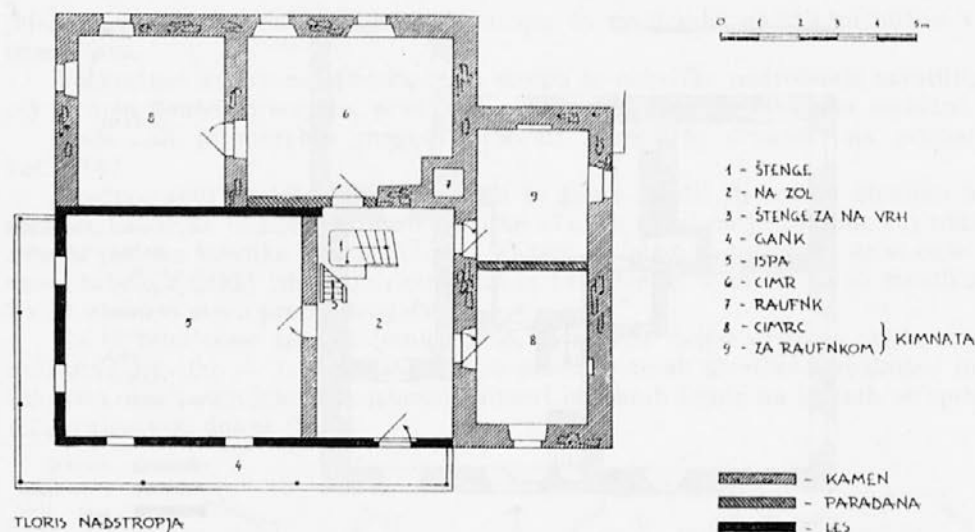
Kaže, da pogled na stavbarstvo 16. stoletja lahko nekoliko odstre Hlebanjeva hiša, kljub temu, da njeno prvotno podobo skrivajo prezidave, ki jih je bilo na tej stavbi kar precej v skoraj petstoletnem življenju.

Za stavbno zgodovino so zlasti vabljiva vprašanja: ali je bila kmečka hiša na prehodu iz srednjega v novi vek enoprostorna ognjiščnica ali dimnica, ali pa dvo- ali celo večprostorna stavba? Čemu so bili namenjeni prostori in kje so kuhali v hiši? Nam lahko na ta vprašanja odgovori Hlebanjeva hiša? Odgovor je pritrđen, če se nam posreči izluščiti iz večkrat prenovljene stavbe njeno prvotno, najstarejše jedro.

K sreči olajšuje rekonstrukcijo dobro ohranjena »hiša« (soba), ki z lesenim stropom kaže, da se je ta najpomembnejši bivalni prostor v stavbi ohranil še v prvotni podobi; obnovili so le okna in sezidali novo peč na starem mestu. Peč kurijo od zadaj in je postavljena v kot sobe blizu vrat. Kahljasta peč dokazuje, da je imela prvotna Hlebanjeva hiša poleg bivalnega še kuhinjski prostor, saj v »hiši« s kahljasto pečjo ni mogoče kuhati. So kuhali v prvotni Hlebanjevi hiši morda v veži ali v posebnem ločenem prostoru — »črni kuhinji«?

Za zdaj ni mogoče prepričljivo dokazati niti prve niti druge možnosti. Brez dvoma pa je imela stara Hlebanjeva hiša že od začetka tudi vežo, ker se je ohranil na prvotnem mestu poznosrednjeveški kamnitni portal. Vrata vodijo v notranjost hiše skozi veliko vežo.

¹⁰ Peter Fister, *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*, Ljubljana 1986, 162–163.

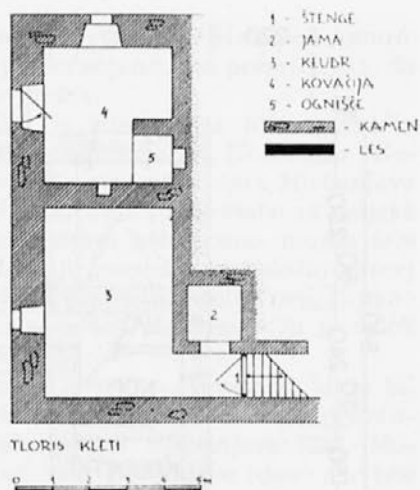
Sl. 9 Hlebanjeva hiša, tloris nadstropja (Risala S. Nekrep, 1957)

Kako velika je bila stara veža, ne vemo, mislim, da je bila manjša od današnje, ki sega s krakom pod »kimmato«, shrambo na severni strani hiše.

Pri pojasnitvi lege kuhinjskega prostora v prvotni Hlebanjevi hiši moramo upoštevati, da je bila zanjo odločilna lega peči v »hiši«, saj niso v »črni kuhinji« samo kuhali na odprtem ognjišču, ampak tudi kurili peč skozi posebno odprtino v zidu. Možnosti za izbiro kuhinjskega prostora v Hlebanjevi hiši sta bili dve: mogoče je bilo urediti kuhinjski prostor bodisi v veži ali pa v posebnem, ločenem prostoru na zahodni strani hiše, na mestu, kjer je danes »bela kuhinja«. (Sl. 8)

Dokler ne bomo s korenitimi konservatorskimi posegi ugotovili prvotnega mesta »istij« (odprtine, kjer kurijo peč), toliko časa ne bo odgovora na vprašanje o legi prvotne kuhinje in raziskave bodo nepopolne. Sprva se mi je zdelo prepričljiveje iskati kuhinjski prostor v stari Hlebanjevi hiši v veži,¹¹ kjer kurijo peč še danes. Ob zadnjem obisku Hlebanjevih januarja 1987 sem od gospodarja Franceta Hlebanja zvedel, da je on sam napravil odprtino za netenje peči v veži po drugi svetovni vojni, torej tam prej ni bilo »istij«. To bi kazalo, da je imela stara Hlebanjeva hiša kuhinjo na zahodni strani hiše, na mestu današnje »bele kuhinje«. Domneva se zdi kar verjetna, tem bolj, ker je gospodar France Hlebanja odkril v kuhinji stari velb, ko je obnavljal ta prostor. Velb v črni kuhinji je bil sezidan v dveh fazah: o starejši priča velb, sezidan s črnim kamenjem, o mlajši pa obok, zgrajen s »tumpfnjekom«, lehnjakom, ki so ga pripeljali v Srednji Vrh iz Bele Peči na Koroškem (danes v Italiji). Kuhinja je imela tudi

¹¹ Tone Cevc, Zur Rekonstruktion eines Bauernhauses aus dem Jahre 1506 in Srednji vrh bei Gozd — Martuljek. V: Tradition und Entfaltung. Volkskundliche Studien. In memoriam Hanns Koren, Trautenfels 1986, 100.

Sl. 10 Hlebanjeva hiša, tloris kleti (Risala S. Nekrep, 1957)

dimnik; sezidali so ga ob severni steni kuhinje; njegovo lego razkriva tloris nadstropja. (Sl. 9)

Razmišljanja o Hlebanjevi hiši lahko povzamem v spoznanje, da je bila prvotna hiša iz leta 1506 razmeroma velika (približno $11,5 \times 11,5$) stavba s kletjo in vežo. Tedanji prebivalci so živeli v čisti bivalni »hiši«, sobi, ki so jo ogrevali s pečjo. V »hiši« niso imeli več nadležnega dima, ker so peč kurili od zunaj, v kuhinjskem prostoru. Ločen kuhinjski prostor, tam so kuhali na odprtem ognjišču in kurili peč s predpečka, je bil za tisti čas novost,¹² ki govori o visoki bivalni kulturi v Zgornjesavski dolini in še posebej v Hlebanjevi hiši. S takšno prostorsko ureditvijo so se v tistem času ponašali meščani in v samostanih v Srednji Evropi, pa tudi kmečke hiše, zlasti v alpskih deželah.¹³

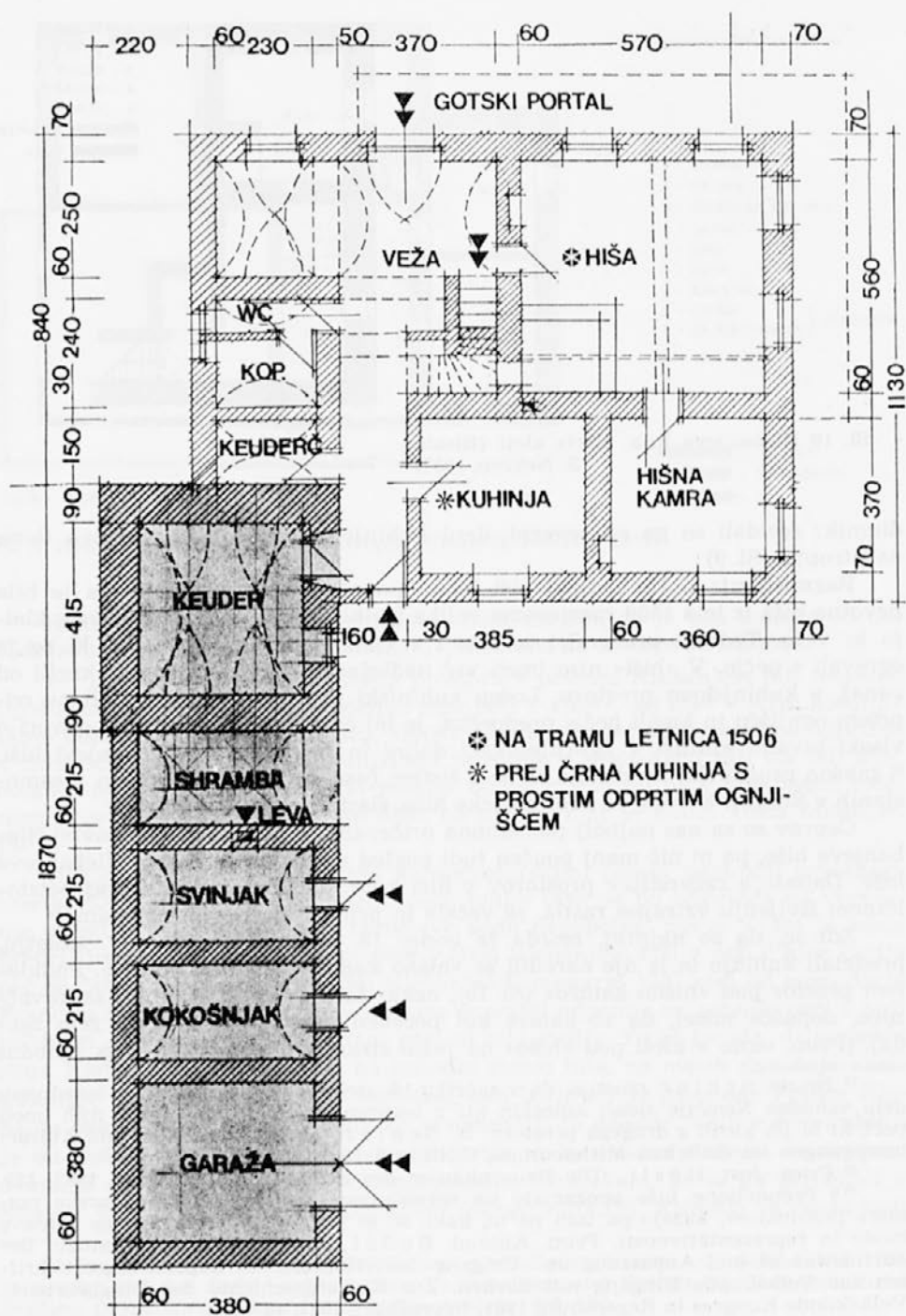
Čeprav so za nas najbolj pomembna pričevanja o najstarejši zgodovini Hlebanjeve hiše, pa ni nič manj poučen tudi pogled na nadaljnji razvoj Hlebanjeve hiše. Današnja razvrstitev prostorov v hiši kaže, da je stavba v skoraj petstoletnem življenju vztrajno rastla, se večala in prilagajala novim nalogam.^{13a}

Zdi se, da so najprej, morda že konec 16. stoletja ali pa v 17. stoletju, predelali kuhinjo in iz nje naredili še »hišno kamro«, spalnico staršev. Podkleteni prostor pod »hišno kamro« (Sl. 10), nekaj časa so ga uporabljali za kovačnico, dopušča misel, da so kamro kot poseben prostor obnovili že zelo zgodaj. (Prim. okno v kleti pod »hišo« na južni strani z oknom v kleti na zahodni

¹² Bruno Schier omenja, da v začetku 16. stoletja še niso povsod v osrednjem delu vzhodne Nemčije zidali kmečkih hiš z lesenim stropom, niti niso v njih imeli peči, ki bi jih kurili z drugega prostora: B. Schier, Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa, Göttingen 1966, 258 sl.

¹³ Prim. Jost Hösl, Die Bauernhäuser des Kantons Glarus, Basel 1983, 120.

^{13a} Prenovljene hiše opozarjajo na spremenjene socialne in gospodarske razmere prebivalcev, kažejo pa tudi na to, kako so se prilagajali prebivalci na zahteve mode in reprezentativnosti. Prim. Konrad Bedal, Umbau, Ausbau, Neubau. Bedürfniswandel und Anpassung im »Umgang« mit Häusern. V: Regensburger Schriften zur Volkskunde Umgang mit Sachen. Zur Kulturgeschichte des Dinggebrauch. Volkskunde Kongres in Regensburg 1981, Regensburg 1981, 49–61.

Sl. 11 Hlebanjeva hiša, tloris pritličja (Risala A. Molek, 1972)

strani hiše! Okni sta si močno podobni.) Toda zidan strop v kleti pod kamro, zlasti pa lesen strop v notranjščini kamre (zdaj odstranjen!), me prepričujeta, da so spalnico za starše gotovo izdelali pozneje kot »hišo«.

Prav tako je nerazrešeno vprašanje, kdaj je Hlebanjeva hiša pridobila shrambo, »kimnato«, ki jo v Bohinju imenujejo »čumnata«, na Koroškem »Kemet'n«, v Graubündnu v Švici pa »caminada«. ¹⁴ Ker je imela stara Hlebanjeva hiša pod bivalno »hišo« že zidano klet, smemo misliti, da so shrambo za poljske pridelke in žito, »kimnato«, dozidali na severni strani hiše pozno, morda šele v 18. stoletju, ko se je tudi na Hlebanjevi kmetiji gospodarski položaj precej izboljšal. Tedaj so opustili natriletno kolobarjenje s praho in začeli z nepretrgano uporabo vse njivske površine, kar je imelo za posledek občutno večji pridelek in velike spremembe v organizaciji kmečke hiše in vasi. ¹⁵

Prav tako je v temo ovit nastanek današnje »špajze«, prostora, ki je bil nekdanj namenjen prevžitkarjem. »Ausarca«, kakor pravijo po domače prevžitkarski stavbici, je postavljena v severozahodni vogal Hlebanjeve hiše. Mogoče je, da je stala »ausarca« najprej ločeno od hiše. ¹⁶ Nekatere njene stavbne prvine kažejo, da so jo sezidali pred »kimnato«. To sklepam po tem, ker ima »špajza« zelo starosveten mrežast obok, v vzhodni steni pa dve (danes zazidani) okni. Če bi bili sezidali kimnato prej kakor »ausarco«, potem pač ne bi napravili oken na vzhodni strani, kjer stoji danes kimnata! Vhod v prvotno »ausarco« je bil iz predprostora, »vežice«, na zahodni strani stavbe.

Dragocen prežitek Hlebanjeve hiše so ohranjene *lesene konzole* na ganku, ki so zelo lepo dekorativno oblikovane. Bi smeli na osnovi te žlahtne konstrukcijske nadrobnosti sklepati, da je bila Hlebanjeva stara hiša zidana v nadstropje? Ta misel bo potrjena, če bodo prihodnje raziskave s sondiranji pokazale, da izvirajo konzole iz istega časa kakor lesen strop v »hiši«, torej iz leta 1506. Vsekakor nadstropni del hiše ni mlajši od 17. stoletja. Iz tega časa so lesene stene, ki po vezavi brun v vogalih spominjajo na koroško stavbno izročilo. ¹⁷ O starosti nadstropnega dela hiše govori tudi podatek gospodarja Franceta Hlebanja, ki je na starem ostrejšju odkril letnico 1694, preden je stari »grašt« zamenjal z novim.

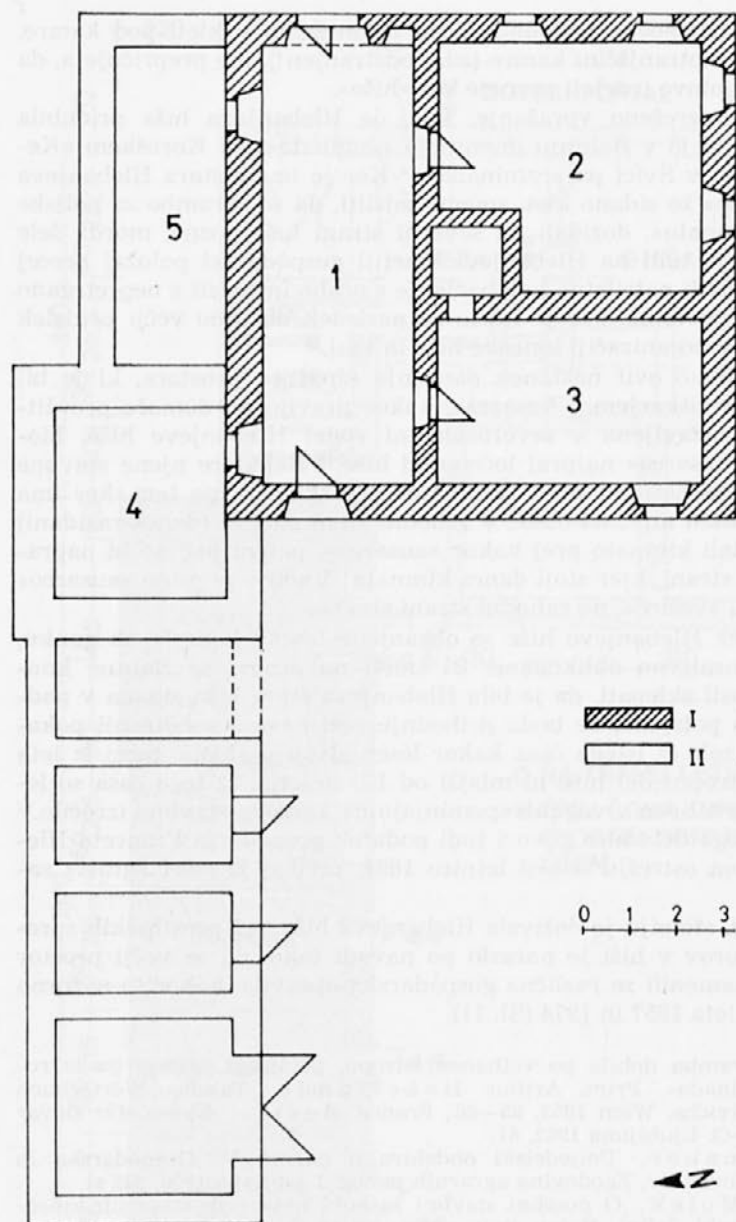
Tudi po 17. in 18. stoletju je doživela Hlebanjeva hiša več prostorskih sprememb. Število prostorov v hiši je naraslo po navadi tako, da so večji prostor predelili in manjše namenili za različna gospodarska opravila, kakor to nazorno kaže tlorisa hiše iz leta 1957 in 1974 (Sl. 11).

¹⁴ Ime naj bi shramba dobila po velbanem stropu, po drugi razlagi pa iz romanske besede »caminada«. Prim. Arthur Haberlandt, Taschen-Wörterbuch der Volkskunde Österreichs, Wien 1953, 85–86; France Bezlaj, Etimološki slovar slovenskega jezika K–O, Ljubljana 1982, 61.

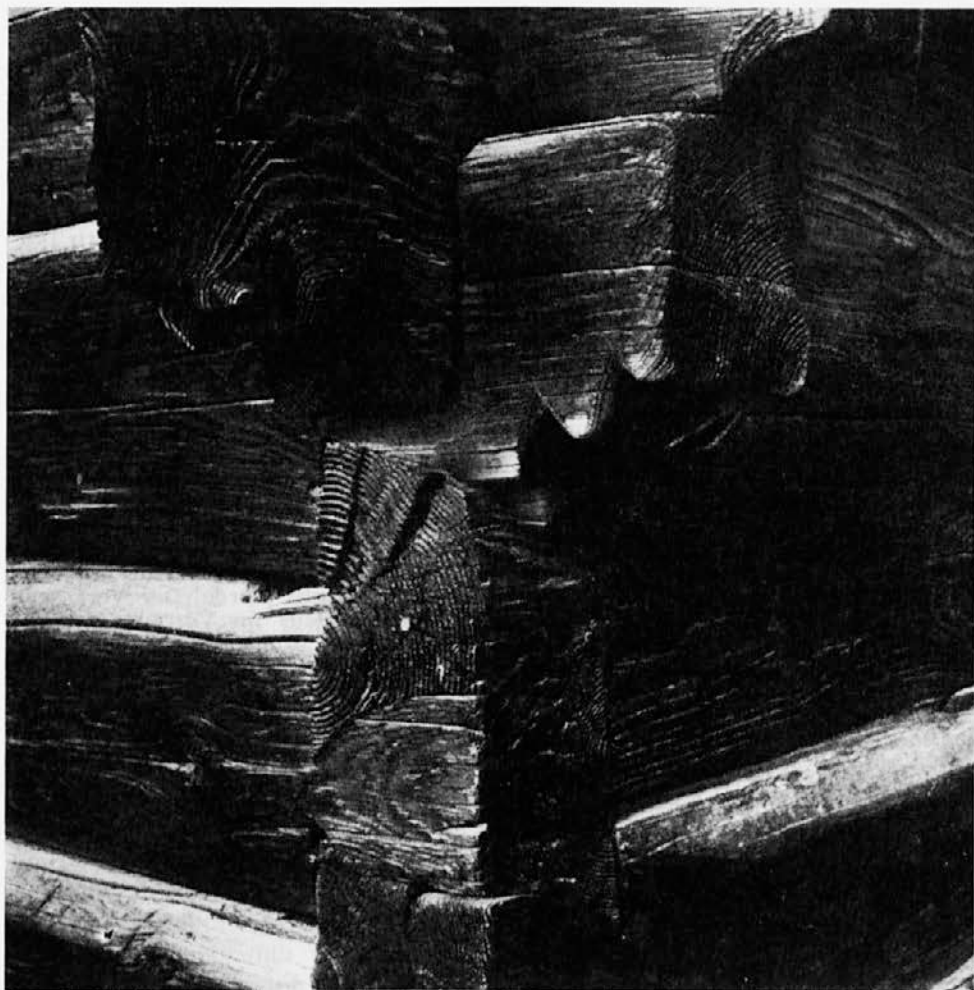
¹⁵ Bogo Grafenauer, Poljedelski obdelovalni načini. V: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. Ljubljana 1970, 242 sl.

¹⁶ Prim. Lenka Molek, O posebni stavbni zasnovi nekaterih starejših kmečkih stavb v Gornjesavski dolini. Pojav stolpastega, iz stavbnega lesa izmaknjenege in posebno oblikovanega shrambnega dela stavbe v dveh nadstropjih. V: Traditiones 13, 1984, 137.

¹⁷ Na podoben način kot pri Hlebanjevi hiši so vezali (rogličili) vogale lesenih sten tudi na Koroškem, kjer ta način vezave sten imenujejo »Klingschrot«. Najstarejše stavbe s takšno vezavo sten najdemo od leta 1670 naprej: O. Moser, Das Bauernhaus und seine landschaftliche und historische Entwicklung in Kärnten (= Kärntner Museumschriften 56), Klagenfurt 1974, 41 slika 6/6.

Sl. 12 Hlebanjeva hiša, rekonstrukcija stavbnih faz I—II (Osnutek T. Cevc, risal I. Primožič po predlogi A. Molek, 1987, 1 — veža, 2 — »hiša«, 3 — črna kuhinja, 4 — keuder, 5 — keuderč

Sl. 13 Zrogljičeni vogalni stik in dekorativno oblikovani konci brun v nadstropnem delu Hlebanjeve hiše (Foto: E. Primožič, 1986)

Prav razčlenjenost Hlebanjeve hiše je velika ovira pri opredelitvi prvotne Hlebanjeve hiše, saj je zaradi prezidav močno zabrisano prvotno hišno jedro. Moj poskus rekonstrukcije prvotne Hlebanjeve hiše (Sl. 12) je začasen, saj ga lahko ovržejo že prve nadrobnejše sondaže. Kljub očitnim pomanjkljivostim tega orisa pa ne dvomim, da je Hlebanjeva hiša tudi v sodobni preobleki izjemno vabljiv kulturni spomenik (Sl. 13), ki kliče k novim raziskavam. Še zlasti, ker imamo v prvotnem jedru stavbe skrite dokaze o razvitosti hiše na začetku 16. stoletja. Spoznanja o hiši pa niso seveda poučna samo za etnologijo Zgornjesavske doline

in Gorenjske, marveč tudi za osvetlitev stavbarstva na sosednjem Koroškem ozemlju in na širšem srednjeevropskem področju, kamor naše stavbno izročilo sodi po prostorski kakor tudi po notranji ureditvi.¹⁸

Zusammenfassung

ZUR REKONSTRUKTION EINES BAUERNHAUSES AUS DEM JAHRE 1506 IN SREDNJI VRH BEI MARTULJEK

Über 1000 m hoch in den Karawanken, oder dem Oberen Save-Tal, liegt der Weiler Srednji Vrh mit dem Hlebanja-Hof und anderen Einödhöfen. Das Hlebanja-Haus besitzt in der Ofenstube eine hölzerne Decke, in deren Deckenbalken die Jahreszahl 1506 eingekerbt ist. Es ist ein Beweis, dass das Hlebanja-Haus eine der ältesten Bauernbauten im Oberland (Gorenjsko) darstellt.

Das Hlebanja-Haus wurde mehrmals erneuert, wobei der ursprüngliche Baukern verdeckt wurde. Durch den Vergleich mit den eingekerbten Jahreszahlen in den Deckenbalken anderer Häuser des Oberen Save-Tales und dem Deckenbalken im Hlebanja-Haus konnte der Verf. beweisen, dass die Jahreszahl 1506 im Hlebanja-Haus echt ist und das Haus es verdient, seinem ursprünglichen Kern nachzugehen.

Das Hlebanja-Haus aus dem Jahr 1506 war ein unterkellertes, vielleicht auch aufgestockter Bau, der im Erdgeschoss einen Vorraum und einen grösseren Wohnraum, die Ofenstube (»hiša«), besass. Der Ofen wurde von aussen, aus der »Rauchküche«, beheizt, wo auch auf einem offenen Herd gekocht wurde. Der Verf. war ursprünglich der Meinung, es sei im alten Hlebanja-Haus im Vorraum gekocht worden (vgl. Tone Levč: Zur Rekonstruktion eines Bauernhauses aus dem Jahre 1506 in Srednji Vrh bei Gozd-Martuljek, in: »Tradition und Entfaltung«, Trautenfels 1986, 101), spätere Forschungen ergaben jedoch die Meinung, dass das alte Hlebanja-Haus höchstwahrscheinlich schon von Anfang an einen eigenen Küchenraum besass und so der Bau anderen Bauernhäusern anderwärts in Mitteleuropa ähnlich war.

¹⁸ Prim. Richard Weiss, n. d., 125 sl.

KOZOLCI OB SAVI

(Pregled kozolcev v Posavju med Hotemežem in Logom [desni breg] in med Obrežjem pri Zidanem mostu in Blanco [levi breg])

Vito Hazler

Uvod

Kljub številnim razpravam o ljudskem stavbarstvu se na Slovenskem le ne moremo pohvaliti, da imamo to področje povsem enakomerno obravnavano na vsem našem ozemlju. Določene pokrajine so bile tako v etnološki kakor v arhitekturni vedi deležne večje pozornosti, in bolj poglobljeno so se raziskovalci posvečali le nekaterim delom stavbarstva, zlasti hiši. Tako je med drugim ostalo prezrto kar precejšnje območje severnega dela osrednje Slovenije,¹ pa tudi obrobja nekaterih geografskih enot. Med slednje prav gotovo sodi ozemlje ob Savi, na območju Zasavja in dela Posavja. Vendar se stanje zboljšuje.

V obeh pokrajinskih enotah so v zadnjih letih tekle obsežnejše terenske raziskave, ki jih je opravil Zavod za spomeniško varstvo Celje. Prvič so njegovi konservatorji na območju ob Savi evidentirali dele kulturne dediščine, med katero je v številnem pogledu še zlasti največ ljudskega stavbarstva. Popisali so zanimive sestavine stavbne dediščine iz 17., 18., 19. in 20. stoletja, ki jih bodo predstavili v ustreznih topografskih publikacijah. V našem prispevku želimo opozoriti le na sestavino bogate stavbne dediščine, na kozolce, ki so ena glavnih naselbinskih in krajinskih oblik zgornjega dela Posavja. Sestavek obravnava kozolce z geografsko ozkega območja ob Savi, in to na območju med Hotemežem in Logom ter Obrežjem pri Zidanem mostu in Blanco. Gre za ozek pas ob Savi v dolžini 23 km in širini od 1 do 3 km.

Izbor teme in raziskovalnega območja ni bil naključen, temveč je posledica ugotovitve, da je na tem ozemlju nenavadno veliko kozolcev vseh tipov, pa tudi dejstva, da bodo ti kozolci z zgraditvijo načrtovanih sedmih elektrarn najbolj ogrožen del stavbne dediščine ob Savi. Zato smo v letu 1984 izdelali obsežnejšo topografsko evidenco t. i. etnološke dediščine, ki je bila vključena v elaborat o stanju in ogroženosti naravne in kulturne dediščine z vidika vpli-

¹ Glej: Podoba etnoloških območij na Slovenskem ob prehodu iz 19. v 20. stoletje, Slovensko ljudsko izročilo, Ljubljana 1980, str. 19.

vov hidroelektrarn na Savi.² Na osnovi zbranega gradiva smo izdelali varstvene režime in predvideli zaščitne ukrepe, kar je sicer ena od glavnih delovnih usmeritev spomeniške službe.

Zaradi graditve HE na Savi dodajamo tudi ocene ogroženosti in predvidene varstvene režime, kakor smo jih za stavbno dediščino in s tem tudi za kozolce izdelali za navedeni elaborat in pri tem upoštevali izključno vplive elektrarn. Vsako stavbo smo po stopnji ogroženosti obravnavali po treh oziroma štirih varstvenih režimih:

1. Stavba je zelo ogrožena. Zalila jo bo voda. Potrebno jo je v celoti dokumentirati (opis, risbe, skice, tehnični posnetek, fotografije, film ali video), glede na pomen tudi prestaviti na drug kraj.

2. Stavba je ogrožena. Voda je ne bo zalila, tik ob njej bodo speljane nove komunikacije, ali pa se ji bo gladina vode povsem približala. S tem se bo dvignila podtalnica, ki bo postopoma uničila temelje in s tem povzročila fizični propad stavbe. Potrebna bo celovita dokumentacija, glede na pomen stavbe tudi prestavitvev.

3. Stavba je posredno ogrožena. Ker gre v obravnavanih primerih najpogosteje za stavbe, ki so povezane z izrabo tal (kmečko gospodarstvo), se bo z zmanjšanjem obdelovalnih površin (zalila jih bo voda, nove komunikacije, lo-

² Leta 1984 je spomeniškovarstvena služba na zahtevo Elektrogospodarstva Slovenije izdelala obsežen elaborat z naslovom: Naravna in kulturna dediščina ožje savske regije od Zidanega mosta do meje SRH in vplivi izgradnje HE na tem odseku. Zavod za spomeniško varstvo Celje je obravnaval območje HE Vrhovo, Boštanj in Blanca, Ljubljanski regionalni zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine je obravnaval območje HE Krško in Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Novo mesto območje HE Brežice in HE Mokrice.

kacija elektrarne) občutno zmanjšala možnost razvoja in obstoja kmetij. Tako bo upadlo tudi zanimanje lastnikov, da bi tako ogrožene stavbe še ohranjali in vzdrževali. Nadomestne zemlje namreč ne bo dovolj. V teh primerih je potrebno stavbe v celoti dokumentirati, glede na pomen moramo predvideti prestavitev.

4. Stavba ni ogrožena. Stoji na ravninskem predelu ob Savi, vendar je vplivi HE ne bodo dosegli. Potrebna je osnovna dokumentacija.

Tabela 1: Ogroženost stavb, domačij

Stopnja ogroženosti	Domačija	Hiša	Hlev	Kašča	Kozolec
Zelo ogrožen		1			1
Ogrožen	3	4			48
Posredno ogrožen	13	3		1	25
Ni ogrožen	4	4	4		106
SKUPAJ	20	12	4	1	180

Stopnjo ogroženosti sestavin ljudskega stavbarstva ponazoruje *tabela 1*. Vsebuje podatke o številu domačij, hiš, hlevov, kašč in kozolcev. Evidentirali smo 188 domačij, v okviru katerih je spomeniško pomembnih 20 domačijskih enot, 12 hiš, 4 hlevi, 1 kašča in 180 kozolcev. Prav zaradi nenavadno velikega števila kozolcev namenjamo naš sestavek samo njim. Kozolce želimo predstaviti kot sestavino v prostoru, njihovo povezavo z naseljem, tipološko, po starosti, velikosti, zasnovi detajlov, kritini in po funkciji.

Metoda dela in namen obravnave kozolcev

Na raziskovanem območju ob Savi, ki se na desnem bregu razteza od Hoteže do Loga, na levem pa od Obrežja pri Zidanem mostu do Blance, smo kozolce evidentirali z zapisi, fotografijami, skicami in sondažnimi meritvami. Njihovo lego smo vnesli v topografske karte. Tako zbrane podatke iz leta 1984, ki so bili vključeni v spomeniškovarstveni elaborat, smo leta 1986 dopolnili z namenom, da gradivo pripravimo za objavo. Zato smo znova pregledali vse kozolce, opravili dodatne meritve, dopolnili evidenčne kartone z opisi, predvsem pa s podatki, ki smo jih dobili s krajšo vprašalnico. Z naključno izbranimi informatorji (kmeti) smo zbrali podatke o poimenovanju posamičnih tipov kozolcev, njihovi funkciji in vzdrževanju, zlasti pa podatke o poklicni in socialni sestavi prebivalcev naselij, o lastnikih kozolcev, pa tudi o njihovih graditeljih — tesarjih.

Podatke je zbiral in obdeloval etnolog, zaposlen v spomeniški službi. To se kaže v naravnosti obravnave spomeniškovarstvene problematike z vidika pojavnosti, tipologije, stopnje ohranjenosti, ogroženosti in funkcije. Vsekakor so vsa ta vprašanja za enega raziskovalca preobsežna, in tematika zahteva, da se je v prihodnje lotimo interdisciplinarno. Prav zaradi pomena, številčnosti in ogroženosti kozolcev (pri tem ne mislimo samo na vpliv HE, temveč tudi na

spreminjanje načina življenja in oblik gospodarjenja) je potrebna povsem etnološka obravnava območja (obrnava izdelovalcev in uporabnikov teh sestavin), podrobnejša spomeniškovarstvena analiza, pa tudi prispevek arhitektov kot najpristojnejših razlagalcev in dokumentalistov stavbarstva. Naš sestavek je opozorilo in napotek za nadaljnje delo. Ta cilj je uresničljiv toliko bolj, ker je zlasti med arhitekti vse bolj živo zanimanje za to vrsto tradicionalnega stavbarstva na Slovenskem.³ K temu prispeva tudi dejstvo, da je kozolec še vedno v razvojnem pogledu neraziskana oblika stavbarstva, ki je že v preteklosti zbudila veliko zanimanja, danes pa se želja po raziskovanju nastanka kozolca samo stopnjuje.⁴

Kozolci kot sestavine naselij ob Savi

Na obrežnem pasu Save od Zidanega mosta do Blance leži 25 naselij. Na desnem bregu je 13, na levem 12 naselij. V obravnavo je z desnega brega pritegnjenih 9, z levega 10 naselij.

V teh naseljih je še vedno ohranjeno veliko tradicionalnega, ljudskega stavbarstva, številne pa so tudi druge sestavine kulturne dediščine, npr. ostanki fevdalnih postojank, več cerkva, znamenj, arheoloških najdišč in raznih tehniških priprav ob reki (ostanki brodov čez Savo — t. i. »pruke«, ostanki stare vlečne poti na desnem bregu). Vse to priča o intenzivni poselitvi tega ozemlja že v preteklosti. V skupnem seštevku kulturne dediščine je po številu največ kozolcev, ki naseljem in njim pripadajočim območjem (predvsem obdelovalnim površinam) dajejo v vsebinskem in oblikovnem pogledu specifično podobo. Ker so v našem primeru za postavitev kozolcev pomembne tudi oblike naselij in načini zemljiške razdelitve, si na kratko oglejmo tudi te oblike.

Po geografski tipologiji⁵ je največ gručastih naselij, teh je skoraj polovica (8). Poleg »čistih« gručastih naselij so se razvila še »kombinirana«, gručasto-obcestna naselja (2) in gručasto-razložena naselja (2). Poleg njih so tudi obcestne vasi (2), razložene vasi (2), raztresene vasi (1) in razloženo-obcestne vasi in eno mestno naselje.

Iz prevladujoče gručaste strukture naselbinskih tipov lahko sklepamo, da je bilo to področje ob Savi naseljeno že zelo zgodaj; gotovo že v predantičnem obdobju, saj je imela reka pomembno vlogo v življenju prebivalcev v predantičnem in antičnem času.⁶ Ljudje so iz reke pridobivali hrano (ribolov), po

³ Delo, ki ga opravlja Inštitut za oblikovanje na FAGG, VTOZD Arhitektura, zlasti prof. Niko Kralj in Borut Juvanec. Glej: Niko Kralj, *Nastanek in razvoj slovenskega kozolca*, Zbornik ljubljanske šole za arhitekturo 1982, str. 382—383, Jože Marinko, *Delineacija kozolca v dunajski antropometriki* (program pri predmetu modularna koordinacija), Zbornik ljubljanske šole za arhitekturo, Ljubljana 1982, str. 386. Borut Juvanec, *Koren iz pet v slovenskem kozolcu*, Sinteza 69, 70, 71, 72, december 1985, str. 136—137.

⁴ Jože Marinko, *Poizkus ovrednotenja kompozicije stogov pri Studorju v Bohinju*, Traditiones 7—9, 1978—1980, Ljubljana 1982, str. 67—92.

⁵ Krajevni leksikon Slovenije, III, Ljubljana 1976, Občina Sevnica, str. 245—283.

⁶ Peter Petru, *Rimska cesta Neviodunum—Celeia in vloga Brestanice v starejših arheoloških obdobjih*, Brestanica, zbornik člankov in razprav, Brestanica 1982, str. 13—22. Ivan Mlinar, *Zidani most v zgodovini*, Kronika 4, Ljubljana 1956, str. 67—76.

Tabela 2: Tipi naselij po Krajevnem leksikonu SRS III

Ime naselja	Tip naselja
Desni breg	
1. Hotemež	razložena vas
2. Vrhovo	delno gručasta delno razložena vas
3. Prapretno	gručasto naselje
4. Šmarčna	gručasta in delno vrstna vas
5. Kopolje	gručasta in delno razložena vas
6. Mrtovec	razloženo naselje
7. Dolenji Boštanj	gručasta vas
8. Radna	gručasta vas
9. Log	gručasto naselje
Levi breg	
1. Obrežje pri Zid. m.	raztreseno naselje
2. Loka pri Zid. m.	v glavnem gručasto naselje
3. Račica	gručasta in deloma obcestna vas
4. Šentjur na Polju	gručasto naselje
5. Breg	razložena in delno obcestna vas
6. Orehovo	obcestna vas
7. Sevnica	mestno naselje
8. Gornje Brezovo	obcestno naselje
9. Dolnje Brezovo	gručasto naselje
10. Blanca	pretežno gručasto naselje

Tabela 3: Tipi naselij po Krajevnem leksikonu SRS III

Tip naselja	Desni breg	Levi breg	Skupaj
Gručasta vas	4	4	8
Gručasta in obcestna vas	1	1	2
Gručasta in razložena vas	2		2
Razložena vas	2		2
Obcestna vas		2	2
Razložena in obcestna vas		1	1
Raztresena vas		1	1
Mesto		1	1
SKUPAJ	9	10	19

njej so prevažali tovore in se intenzivno ukvarjali z nekaterimi oblikami trgovine (les). Kvalitetna zemlja ob Savi, ki jo je reka naplavljalala in bogatila s poplavamami, je bila zadosten razlog, da so se ljudje na razmeroma ozkem ravninskem svetu za stalno na gosto naselili.

Današnja podoba in velikost večine naselij ni bistveno drugačna od tiste, ki jo je iz prve četrtine 19. stoletja ohranil franciscejski kataster, seveda če pri tem izvzamemo mesto Sevnica in nekaj stihijskih zgradb ob cestah. V vaseh je prevladovalo kmečko prebivalstvo, povečini srednji in mali kmetje, v manjšini pa so bili veliki kmetje in veleposestniki, ki so si postavljali in povečevali svoje domove in posest na najkvalitetnejši zemlji na Hotemežu, Boštanju in Loki. Na tem območju so tudi ostanki večjih in manjših fevdalnih postojank (Hotemež, Boštanj, Loka, Sevnica).

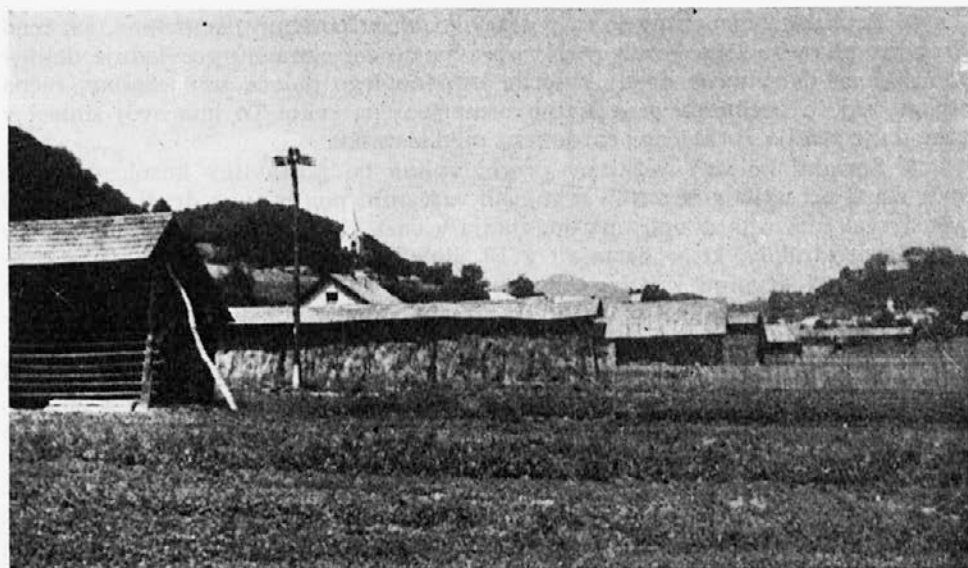
Ugodna lega naselij na robu ravníc in kvalitetna zemlja sta omogočili gospodarsko krepitev kmetij; to se je navzven pokazalo v graditvi številnih novih poslopíj, ki so nadomeščala stara. Ta ugotovitev še posebej velja za 19. stoletje, iz katerega je v osnovi in v celoti ohranjena večina najstarejšega stavbarstva po vaseh. Fiziokratska načela in s tem povezana prizadevanja po dvigu in izboljševanju kmetijske proizvodnje tudi v tem svetu niso ostala brez posledic. Svoje je prispevala tudi zemljiška odveza. Zato so kmetje kvalitetnejše in z več dobička gospodarili na kmetijah in se usmerjali v setev žitaric in intenzivno živinorejo; to se je med drugim izražalo v graditvi za takšno obliko zelo pomembnih gospodarskih poslopíj — kozolcev.

Kozolci so pomembna sestavina naselij ob Savi tako v gospodarskem kot v oblikovnem pogledu. Njihov gospodarski pomen se je v novejšem času s preusmeritvijo nekaterih kmetíj v intenzivno in specializirano kmetijsko proizvodnjo, podprto z novimi tehnološkimi načini predelave in skladiščenja pridelkov, precej zmanjšal. Pomen zgublja tudi zaradi poklicnega prestrukturiranja prebivalcev, saj marsikatera kmetija z ostarelimi gospodarji nima pravega naslednika. Toda kljub tem, za obstoj usodnim spremembam so kozolci še vedno nepogrešljiva sestavina večine naselij.

Kozolci ob Savi so v prostor postavljeni na več načinov. Po osnovni delitvi stojijo v okviru domačíj, na prehodu med vasjo in polji ali samostojno na poljih, povsem ločeni od strnjenege dela vasi. Njihovo postavitve so določali najrazličnejši vplivi, ki so nasledek naravnih danosti, človekovega gospodarjenja in poseganja v življenjsko okolje. Med odločujoče vplive — med temi so eni bolj, drugi manj določali postavitve kozolcev — smo po naših ugotovitvah uvrstili:

1. splošne naravne danosti,
2. posebnosti konfiguracije terena,
3. starost posamičnih naselij,
4. zemljiško razdelitev,
5. socialni položaj lastnika,
6. željo po prevetrovanju kozolca,
7. čimvečjo osončenost, zlasti z vzhodnim, jutranjim soncem,
8. velikost in lego sosednjega kozolca,
9. zasnovo in lego domačije, kadar je kozolec v sestavu z drugimi domačijskimi stavbami.

1. Splošne naravne danosti so ravnica, rodovitna zemlja in usmerjenost savske doline v smeri ZSZ—VJV. Prvi dve sta vplivali na njihovo številčnost

Na Loškem polju pod Logom stoji v vrsti dvajset po legi enotno postavljenih kozolcev različnih tipov. Vas s kozolci ustavi prenekaterega popotnika, da za trenutek občuduje izjemne tesarske mojstrovine, ki slikovito dopolnjujejo pokrajino ob Savi (1984)

in jih sploh omogočili, tretja je v splošnem določila položaj kozolcev, predvsem pa lego naselij in nekaterih sistemov zemljiške razdelitve.⁷

2. Posebnosti konfiguracije terena so vplivale na to, da kozolci stojijo na polju ali v bližini vasi ali celo v okviru domačij. Starejša naselja so navadno na višje ležečih terasah nad obsavsko ravnico. Zaradi nekdanje strnjnosti je v času intenzivne graditve kozolcev zmanjkalo prostora, da bi jih gradili ob domačijah, zato so jih postavljali na polja. Takšne postavitve so zlasti značilne za Loko pri Zidanem mostu, Račico, Blanco, Log. Od nagnjenosti obsavske ravnice je bilo tudi odvisno, kje bodo stali kozolci. Ponekod teren rahlo pada od vasi proti reki, zato kozolci zaradi zaščite pred poplavami stojijo na višji točki ravnice. Značilne primere najdemo na Vrhovem in na Logu.

3. Od starosti posamičnih naselij je odvisno, ali kozolci stojijo v sestavu domačij ali samostojno na poljih ali na prehodu med polji in vasjo. Značilna zgleda za te vplive sta vasi Kompolje in Šmarčna. Prva je gručasta in eno najstarejših naselij na obravnavanem območju. V vasi je več trdnih kmetij, ki so imele zemljo razdeljeno v celkih in grudah. Med domačijami je dovolj prostora, da so v času intenzivnih graditev dobili svoj prostor v njihovem sestavu še kozolci. Druga vas je Šmarčna, ki je nastala v dobi kolonizacije in je mlajša od Kompolj. Zemljišča so točno določena na bolj ali manj enake delce, ki potekajo od reke vse do srednjih polj. Na začetku delcev ob reki so se razvrstile kmečke domačije, pozneje pa so na obrobju vasi dobili prostor številni kozolci.

⁷ Svetozar Ilešič, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, Ljubljana 1950.

4. Zemljiška razdelitev je za položaj kozolcev posebno pomembna, saj med drugim vpliva na lego kozolcev. Na obravnavanem območju prevladuje delitev zemljišč na dvosmerne delce, katerih osnovno lego določa smer doline, rečna struga, saj so večinoma pravokotno usmerjeni na reko. To ima svoj smisel v tem, da je zemlja »pravično« razdeljena med lastnike.

5. Socialni položaj lastnikov precej vpliva na postavitev kozolcev; to se kaže zlasti pri najbogatejših in revnejših vaščanih; položaju na družbeni lestvici je ustrezal tudi njihov vpliv na dogajanja v vasi. Kozolci najbogatejših kmetov in veleposestnikov, ki so nastajali v 19. stoletju, navadno najopaznejši v prostoru in med drugimi kozolci tako po dominantni legi kakor po velikosti in kakovosti izdelave. Takšni primerki, ki so pomembni statusni simboli tudi zdajšnjih lastnikov (npr. toplar s štirimi okni), so značilni za Vrhovo, Šmarčno, Radno, Šentjur na Polju in Blanco. Znani so tudi primeri, ko je mali kmet postavil svoj kozolec na obrobje vasi ali na zemljo, ki je bila že sicer slabše kvalitete. To je značilnost nekaterih kozolcev na Vrhovem, Šmarčni, na Logu, v Račici in na Bregu.

6. Prevetrovanje kozolca je eno od pomembnih izhodišč za postavitev kozolcev, saj je to zelo pogosto določalo njegovo lego.⁸ Prevetrovanje je zlasti pomembno pri dvojnih kozolcih (toplarji, kozolci na kozla, nizki kozolci), saj se mora veter »ujeti« v kozolec tako, da ga v celoti prepiha. Kadar je »polno naložen« s senom ali žitom, se pridelek enakomerno suši tudi na notranji strani, ki ni povsem izpostavljena soncu. Zato so za postavitev kozolcev izbirali predvsem tista zemljišča (delce), ki so ležala približno v smeri severovzhod—jugozahod. Po pripovedovanju domačinov se je jugozahodnik kot najpogostejši veter ob Savi v tako postavljen kozolec najbolje ujel in ga prepihal.

7. Čimvečja osončenost, zlasti z vzhodnim, jutranjim soncem, je pri postavitvi kozolca zelo pomembna in tesno povezana s prevetrovanjem. Temu načelu je skoraj dosledno podrejena postavitev kozolcev na kozla, ki s svojimi višjimi okni lovijo jutranje sonce, zato je ta stran večinoma obrnjena proti vzhodu. O pomenu prevetrovanja in osončenosti govori tabela 4.

8. Velikost in lega sosednjega kozolca je bila za postavitev novega kozolca še zlasti pomembna tam, kjer so kozolci razporejeni na začetku ozkih delcev in stojijo v vrsti razmeroma blizu drug drugemu. Tak primer je značilen za Šmarčno, zato kozolci ne stojijo v ravni vrsti, temveč so razmaknjeni od 5 do 20 m, kar omogoča dobro osončenost in prevetrovanje.

9. Zasnova in lega domačije v primeru, ko je kozolec v sestavu z drugimi stavbami domačije, je za postavitev kozolca pomembna zlasti v tem, da stoji v bližini osrednjega gospodarskega poslopja — hleva, in to tako, da je iz osrednjega dvorišnega prostora mogoč dovoz pod kozolec. Kozolec pri gručastih domovih (npr. Kompolje 24 in Dolnje Brezovo 26) in vzporednem tipu domov (npr. Kompolje 19 a) stoji na najbolj ugodnem mestu za dovoz pridelkov in se deloma navezuje na osrednjo naselbinsko komunikacijo ali na sistem poljskih poti.

⁸ O tem je pripovedoval kmet Franc Kostenc (r. 1925) iz Račice. Leta 1927 je njegov oče postavil nizki kozolec pravokotno na smer zemljišča (delca), ki poteka v smeri VJV—ZSZ. S tem so dosegli optimalno prevetrovanje kozolca. Sosedov kozolec na kozla (druga pol. 19. stol.), ki stoji v smeri orientacije zemljišča, je zelo slabo prevetren, saj severnih nižjih oken JV veter ne doseže v zadostni meri, zato se pridelki na tisti strani slabo sušijo in ob daljšem deževnem obdobju celo preperijo.

Tabela 4: Lega kozolcev

Naselje	St. koz.	SSV—JJV	S—J	VJV—ZSZ	V—Z	SV—JZ	SZ—JV
Desni breg							
1. Hotemež	26	4	1	1			
2. Vrhovo	28	28					
3. Prapretno	1			1			
4. Smarčna	19	1		17	1		
5. Kopolje	13	5	1		4		3
6. Mrtovec	2		2				
7. D. Boštanj	1					1	
8. Radna	2	1		1			
9. Log	20	20					
Skupaj	92	59 64,77 %	4 4,34 %	20 21,73 %	5 5,43 %	1 1,08 %	3 3,26 %
Levi breg							
1. Obrežje pri Zid. m.	1			1			
2. Loka pri Zid. m.	12	5	2	5			
3. Račica	20	12		7		1	
4. Sentjur na Polju	15	15					
5. Breg	9	1	6	1	1		
6. Orehovo	5					5	
7. Sevnica	1	1					
8. G. Brezovo	7	6	1				
9. D. Brezovo	8	8					
10. Blanca	10	9	1				
Skupaj	88	57 64,77 %	10 11,36 %	14 15,9 %	1 1,13 %	6 6,81 %	
SKUPAJ	180	116 64,44 %	14 7,77 %	34 18,88 %	6 3,33 %	7 3,88 %	3 1,66 %

Tabela 4 prikazuje lego vseh 180 kozolcev. Zgoraj navedene točke so vsebinska dopolnitev in razlaga lege glede na strani neba.

Z navedenimi podatki in tabelo o legi kozolcev so kozolci tesno povezani glede na razmerje vas (domačija)—kozolec. V nekaterih primerih so kozolci sestavni del vasi in »podrejeni« osnovni naselbinski zgradbi, velikokrat pa so povsem samostojni kot »vas kozolcev«.

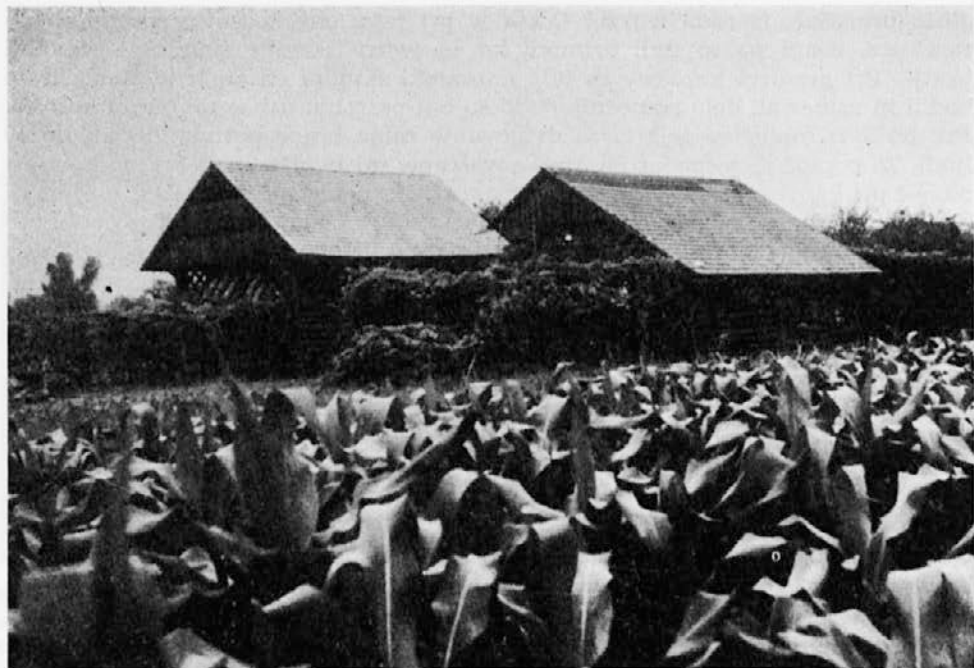
Za ponazoritev teh razmerij smo izbrali postavitve, kakršne so razvidne iz tabele 5. Seštevek posamičnih rubrik pokaže, da prevladujeta dva glavna načina postavitve kozolcev: kozolci, ki stojijo združeni v vrsti v bližini vasi (66 ali 36,66 %), in kozolci, ki stojijo na polju, odmaknjeni od vasi (50 ali 27,77 %). Številni so še kozolci, ki stojijo posamič v sestavu domačijskih enot (30 ali

Tabela 5: Lega kozolcev

Naselje	St. koz.	Posamič v bližini vasi	Združeni v vrsti v bližini vasi	Posamič na polju	V vrsti na polju	V gruči na polju	Posamič ob domačiji
Desni breg							
1. Hotemež	26						6
2. Vrhovo	23		23				
3. Prapretno	1						1
4. Šmarčna	19		14	4			1
5. Kompolje	13			2			11
6. Mrtovec	2						2
7. D. Boštanj	1						1
8. Radna	2						2
9. Log	20		19				1
Skupaj	92		61 66,03 %	6 6,52 %			25 27,43 %
Levi breg							
1. Obrežje pri Zid. m.	1						1
2. Loka pri Zid. m.	12	1		2	3	6	
3. Račica	20	3		4	8	4	1
4. Šentjur na Polju	15				15		
5. Breg	9	2		1			1
6. Orehovo	5		5				
7. Sevnica	1				5		1
8. G. Brezovo	7	1			6		
9. D. Brezovo	8				7		1
10. Blanca	10	2		2	6		
Skupaj	88	9 10,22 %	5 5,68 %	9 10,22 %	50 57,38 %	10 11,36 %	5 5,68 %
SKUPAJ	180	9 5 %	66 36,66 %	15 8,33 %	50 27,77 %	10 5,55 %	30 16,66 %

16,66 %), sledijo jim tisti, ki stojijo posamič na polju (15 ali 8,33 %), nato pa kozolci v gruči na polju (10 ali 5,55 %). Najmanj je kozolcev, ki stojijo posamič v bližini vasi in se neposredno ne navezujejo na domačijsko jedro (9 ali 5 %).

Iz razpredelnice so razvidne razlike v postavitvi in legi kozolcev na štajerski in kranjski strani. Na Štajerskem prevladuje postavitvev kozolcev na polju, medtem ko na Kranjskem bregu prevladuje postavitvev kozolcev v vrsti v bližini vasi. To si lahko pojasnimo zlasti s tem, da je bila ravnica na desnem bregu zaradi nagnjenosti od vasi proti reki pogosteje poplavljenjena kakor na nasprotni strani, kar je posledica sestave tal in toka reke Save.

Precej kozolcev obravnavanega območja stoji na prehodu med vaškim jedrom in pripadajočimi polji. Značilen primer je Smarčna, kjer je vzdolž vasi razvrščenih petnajst kozolcev (1984)

Tipi kozolcev

Gotovo ni naključje, da je na obravnavanem območju ob Savi kar sedem vrst ali tipov kozolcev. Odgovor na to vprašanje bi lahko poiskali v pomenu reke za življenje in gospodarstvo prebivalcev ob njej, pa tudi v vplivu, ki ga je imela na zaledje na kranjski in štajerski strani. V preteklosti je bila Sava zelo pomembna trgovska žila, po kateri so z »ladjami«^o prevažali najrazličnejše blago. Zlasti je cvetela trgovina z lesom, v katero so bili vključeni tudi prebivalci iz zaledja kot lesni trgovci ali kot splavarji (flosarji) lesa. Domnevamo lahko, da so se s trgovino prenašale tudi veščine v obdelavi lesa, zato na kranjski strani najdemo vse tiste oblike kozolcev, ki so značilne za Dolenjsko, na štajerski strani pa predvsem tiste, ki so bile poznane na južnih in zahodnih pobočjih Bohorja in v hribovju v kotu med Savo in Savinjo. Bogata tesarska in gradbena dejavnost sta se razvili tudi v vaseh ob Savi, saj je bilo kakovostnega lesa dovolj, gospodarska moč posamičnih kmetij pa na takšni ravni, da so bila vrata graditvi kozolcev na stežaj odprta.

Ustno izročilo sporoča, da so po vaseh ob Savi, zlasti pa po okoliškem hribovju živeli posamezni tesarji ali kar tesarske družine, saj se je to znanje po-

gosto prenašalo iz roda v rod.⁹ Očeta je pri tesarjenju pogosto spremljal odrasel sin, znani pa so tudi primeri, ko so jedro tesarske skupine sestavljali bratje. Pri graditvi kozolcev so bili v tesarski skupini en do trije člani. Ti so vodili in usmerjali delo pomočnikov, ki so bili potrebni pri sestavljanju kozolca. Pri graditvi toplarjev je bilo za dvigovanje čelne brane potrebnih tudi do 50 ljudi. Za pomoč je gospodar naprosil sovaščane, saj je bila (in je še) medsebojna pomoč pri graditvi kozolcev na zelo visoki ravni, pomagali pa so tudi sorodniki. Znani so primeri, ko so tesarji sami izbirali vsaj del pomočnikov, ki so »bili navajeni cimermanskega dela« in jim je »palir« lahko zaupal tudi zahtevnejša tesarska opravila.

Na osnovi oblikovnih posebnosti posameznih kozolcev lahko sklenemo, da so v preteklosti posamezne tesarske ekipe delovale predvsem na območju dveh do štirih vasi z istega brega. Bolj ko so si vasi blizu, podobnejši so si posamezni tipi kozolcev. Takšne primere najdemo v Loki, Račici in na Bregu, kjer polja vasi prehajajo druga v drugo in stojijo kozolci teh vasi razmeroma blizu.

Tesarske skupine so iskale delo tudi na nasprotnem bregu. S tem so z enega na drugi breg prenašali posamične tipe, pa tudi nekatere oblikovalske posebnosti. V osnovi so si kozolci z obeh bregov podobni v tolikšni meri, da lahko govorimo o tesnih medsebojnih stikih in o prehodih tesarskih ekip z brega na breg. To je značilno tudi danes, ko tesarski poklic zgublja pomen in je potrebno tesarje iskati v bolj oddaljenih krajih (tudi na nasprotnem bregu Save). Takšni primeri so značilni za Vrhovo, ko je toplarje v sedemdesetih letih 20. stoletja predeloval in obnavljal »cimerman« Anton Tomc, doma iz Zigrskega Vrha vzhodno od Sevnice. Vrhovčani iščejo tesarje tudi na dolenjski strani, in Ivan Karlič, doma iz Velikega Cirnika blizu Šentruperta na Dolenjskem, je pogosto tesaril na Vrhovem.¹⁰

Poimenovanje posamičnih tipov kozolcev

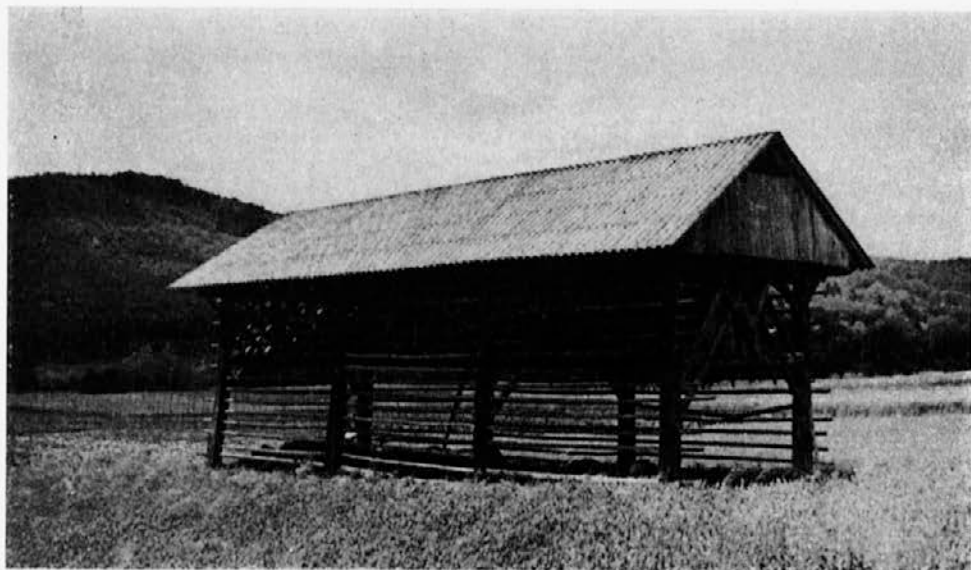
Na obravnavanem območju se prepletata dva osnovna tipa kozolcev: dvojni in enojni kozolec in njune medsebojne sestavljenke.

Med dvojne kozolce uvrščamo toplarje, kozolce na kozla in nizke kozolce, med enojne pa enojni ali stegnjeni kozolec, ki stoji samostojno ali ima eno strešno krilo podaljšano v enostavno lopo. Posebnost tega območja so tudi kozolci, sestavljeni iz obeh osnovnih tipov, npr. toplar z enim ali dvema stegnjenicama, kozolec na kozla s stegnjenim kozolcem in nizki kozolec z enim ali dvema (v paru) enojnima kozolcema. Prehodnih oziroma sestavljenih tipov je razmeroma malo in so povečini omejeni le na Log. Povsod drugod prevladujejo čiste oblike ene ali druge vrste.

Še preden si ogledamo tipe in njihovo število po krajih in rečnem bregu, moramo pojasniti izbor naših terminov za posamične tipe.

⁹ O tem je pripovedoval dolgoletni predsednik KS Vrhovo in predsednik vaškega odbora Ignac Šimončič (r. 1941), ki je tudi sam v šestdesetih in sedemdesetih letih pomagal pri graditvi in obnavljanju kozolcev.

¹⁰ Pripoved Ignaca Šimončiča.

Tip dvojnega kozolca — toplar z Brezovškega polja. Nastal je leta 1803 kot kozolec z dvema paroma oken, pozneje so mu dogradili še eno okno. Nova strešna konstrukcija je v nesorazmerju s celoto (1984)

Tip dvojnega kozolca — kozolec na kozla z Blanškega polja. Nastal je sredi 19. stoletja, je pa eden redkih, ki so še prekriti s slamo (1984)

Tip dvojnega kozolca — nizki kozolec z Vrhovškega polja. Nastal je v petdesetih letih 20. stoletja (1984)

O kozolcih, njihovem razvoju, času nastanka in tipologiji so pisali geografi, etnologi in arhitekti. Prvi je kozolec podrobno raziskal geograf A. Melik,¹¹ sledili so mu nekateri etnologi (V. Novak, B. Kuhar, G. Makarovič, I. Sedej),¹² ki so z različnih zornih kotov predstavljali pojav in pomen kozolca. Zelo pomemben delež v poznavanju in zlasti poimenovanju in ločevanju posamičnih tipov je prispeval F. Baš v razpravi *Gospodarska poslopja v Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev*.¹³ Uvedel je ločitev na dvojne in enojne kozolce,

¹¹ Anton Melik, *Kozolec na Slovenskem*, Ljubljana 1931; isti, *Slovenija* I, Ljubljana 1963, str. 553—556 in podobe 203, 203 a, 204, 204 a.

¹² Vilko Novak, *Slovenska ljudska kultura*, Ljubljana 1960, str. 122—123 in 130; isti, *Struktura slovenske ljudske kulture*, Razprave IV, Ljubljana 1958, str. 1—31, posebej str. 9; Boris Kuhar, *Odmirajoči stari svet vasi*, Ljubljana 1972, str. 54—57; Gorazd Makarovič, *Slovenska ljudska umetnost*, Ljubljana 1981, str. 62—63 (kozolec je vrednotil predvsem z likovnega zornega kota); Ivan Sedej, *Ljudska umetnost na Slovenskem*, Ljubljana 1985, str. 46—51.

Podrobno navedbo literature o kozolcu je zbral Sergij Vilfan za 26. poglavje *Gospodarska poslopja v Gospodarski in družbeni zgodovini Slovencev*, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo, Ljubljana 1970, str. 608—609.

¹³ Franjo Baš, *Gospodarska poslopja*, *Gospodarska in družbeni zgodovina Slovencev*, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo, Ljubljana 1970, str. 595—610.

kar je po naši sodbi najsprejemljivejša delitev za osnovno tipologijo kozolcev. Pri tem je med dvojne kozolce uvrstil tudi kozolec na kozla, ki je bil v starejši literaturi obravnavan kot samostojni tip.¹⁴ Podobno ločevanje na dvojne in enojne kozolce zasledimo tudi v najnovjšem delu P. F i s t r a o stavbarstvu na Slovenskem.¹⁵ Prav zaradi poenostavitve osnovnih terminov za tipe se nam zdi Bašev in Fistrov način delitve najsprejemljivejši, saj je predvsem Baš jasno in preprosto opravil s terminološko zmedo pri opisovanju posamičnih tipov, kakršno opazimo pri M. Mušiču, ki je¹⁶ z izrazom »vezani kozolec« označil različne oblike »toplarjev«, kozolec na kozla pa je obravnaval kot samostojni tip, čeprav je tudi kozolec na kozla vezan kozolec, sestavljen iz dveh ali več različno visokih oken.

V našem poimenovanju kozolcev smo uporabili delitev na dvojne in enojne kozolce, pri tem pa zaradi splošne razširjenosti imena »toplar« uporabili ta izraz za konstrukcijsko najrazvitejši tip kozolca. Kozolec na kozla je kot po-

Tudi na Šmarčni je več vrst kozolcev. V severnem delu stoji velik kozolec na kozla, ki je po višini dosegel toplarja. Nastal je leta 1953. Na Šmarčni stojita dva takšna kozolca

¹⁴ A. Melik, *Kozolec...*, str. 19; V. Novak, *Slovenska ljudska kultura*, str. 122.

¹⁵ Peter Fister, *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*, Ljubljana 1986, str. 291–293.

¹⁶ Marjan Mušič, *Arhitektura slovenskega kozolca*, Ljubljana 1980, str. 82.

imenovanje za tip v strokovni literaturi trdno uveljavljen, zato smo termin prevzeli. Od A. Melika smo prevzeli termin »nizki kozolec«,¹⁷ ki je po naši sodbi najustreznejši naziv za najenostavnejšo obliko dvojnega kozolca.

Tabela 6: Tipi kozolcev

Naselje	St. koz.	Dvojni kozolci			Dvojni kozolci Enojni kozolci (sestavljene kozolci)			Enojni kozolci
		toplar	na kozla	nizki kozolec	toplar z en. k.	na koz. z en. k.	nizki z en. k.	enojni kozolci
Desni breg								
1. Hotemež	26	5			1 (do 1984)			
2. Vrhovo	28	9	5	9	1	1		2 (do 1986)
3. Prapretno	1	1						
4. Šmarčna	19	8	6	4	1			
5. Kompolje	13	9	1	1	1		1	
6. Mrtovec	2	2						
7. D. Boštanj	1	1						
8. Radna	2	1					1	
9. Log	20	3	3	4		8	1	1 (z lopo)
Skupaj	92	39 42,39 %	16 17,39 %	18 19,56 %	4 4,34 %	9 9,78 %	3 3,29 %	3 3,29 %
Levi breg								
1. Obrežje pri Zid. mostu	1	1						
2. Loka pri Zid. m.	12	1	5	6				
3. Račica	20	2	9	9				
4. Šentjur na Polju	15	2	8	5				
5. Breg	9		5	4				
6. Orehovo	5	2		3				
7. Sevnica	1	1						
8. G. Brezovo	7	1	1	5				
9. D. Brezovo	8	7		1				
10. Blanca	10	5	4	1				
Skupaj	88	22 25 %	32 36,36 %	34 38,63 %				
SKUPAJ	180	61 33,88 %	48 26,66 %	52 28,88 %	4 2,22 %	9 5 %	3 1,66 %	3 1,66 %

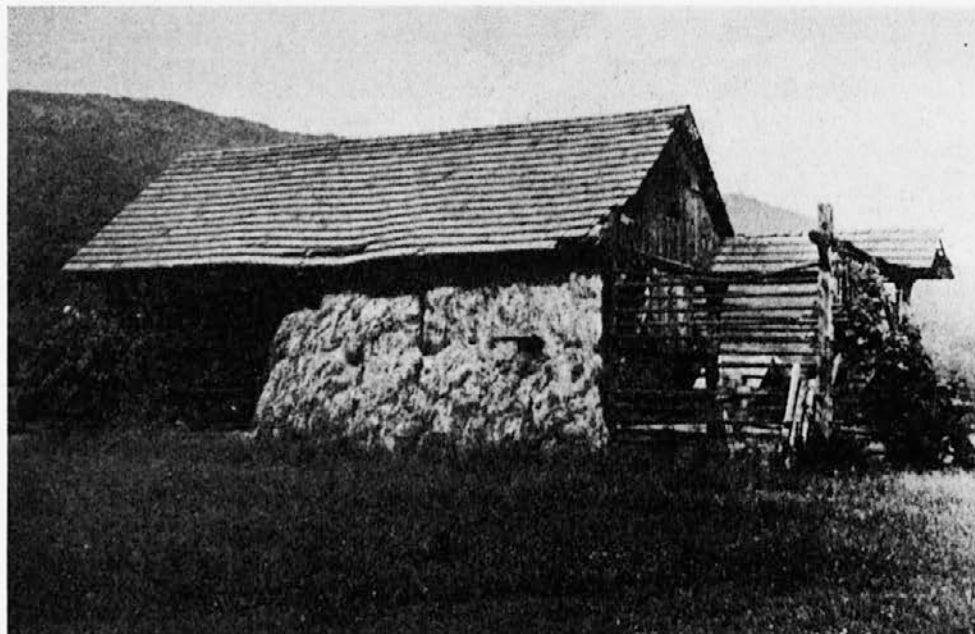
¹⁷ A. Melik, *Kozolec...*, priloge XIV, sl. 25.

V zahodnem delu Vrhovškega polja stoji manjši enojni kozolec z dvema oknoma, ob njem nizki kozolec z dvema paroma oken. V obeh primerih so lastniki polkmetje (foto 1984)

V nadaljevanju še nekaj besed o razlikah posamičnih tipov med savskima bregovima in o prevladujočih tipih po vaseh. Iz tabele št. 6 so razvidne določene razlike v številu tipov med Štajersko in Kranjsko. Na Štajerskem so samo trije osnovni tipi dvojnih kozolcev (toplarji, kozolci na kozla in nizki kozolci), medtem ko so na kranjski strani poleg teh še enojni kozolci in »sestavljenci« med osnovnim dvojnimi in dograjenim enojnim kozolcem. Razlike so tudi v številu posamičnih tipov. Na levem bregu je največ nizkih kozolcev (34 ali 38,63 %), medtem ko je na desnem največ topolarjev (39 ali 42,39 % od skupnega števila kozolcev na desnem bregu). Na levem bregu nizkim kozolcem sledijo kozolci na kozla (32 ali 36,36 %), najmanj pa je topolarjev (22 ali 25 %). Na kranjski strani je približno toliko nizkih kozolcev (18 ali 19,56 %) kot kozolcev na kozla (16 ali 17,3 %), obojih skupaj je za polovico manj kot topolarjev. Na desnem bregu so še trije primerki enojnih kozolcev (3 ali 3,29 %), od katerih ima eden dograjeno odprto lopo. Sestavljenih kozolcev je na Kranjskem toliko kot kozolcev na kozla (16 ali 17,39 %).

Tabelo si kaže ogledati še z vidika številčnosti posamičnih tipov po vaseh. Ugotovimo lahko, da v vaseh z največ kozolci prevladujejo topolarji in nizki

Primer sestavljenega kozolca stoji na Vrhovškem polju. K osnovnemu topljarju sta dograjena dva vzporedno postavljena enojna kozolca s po enim oknom. Lastnik je enojna kozolca leta 1986 podrl zaradi dotrajanosti (1984)

kozolci, v enem primeru pa sestavljeni kozolci. Razloge lahko iščemo v gospodarski razvitosti nekaterih območij, v socialnem položaju lastnikov, pa tudi v času nastanka in razvoju posamičnih tipov.

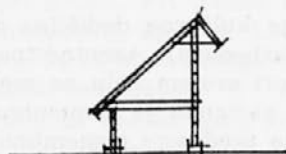
Na obravnavanem območju je bil gospodarsko najrazvitejši zgornji del desnega brega; tu je cvetela trgovina z lesom, bilo je dovolj kvalitetne zemlje, pomembna je bila tovorna in vlečna pot ob Savi. Zato je na Vrhovem, na Šmarčni in na Kompoljah več kot polovica vseh topljarjev z desnega brega. Vsega tega na nasprotnem bregu ni bilo, zato so tam prevladovali srednje in male kmetije, ki so si lahko zgradile predvsem kozolce na kozla in v novjšem času v velikem številu nizke kozolce. Teh je samo med Loko in Bregom več kot polovica vseh kozolcev te vrste na levem bregu.

Narečno poimenovanje kozolcev

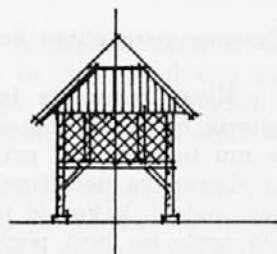
Za narečno ali krajevno poimenovanje kozolcev je značilno, da ima vsak tip kozolca svoje ime. Pri tem lahko zasledimo določene razlike med zgornjim in spodnjim tokom Save in med desnim in levim bregom. Vendar v vsakdanjem pogovornem jeziku ljudje navadno ne uporabljajo nazivov za posamične vrste, temveč le splošni izraz kozolec. Najpogosteje besedo kozolec izgovarjajo narečno, in to »kuzóuc« (okrog Sevnice), »kozúec« (Log) ali kózóc (Dolnje Brezovo). Šele

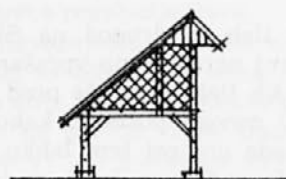
a) Enojni, stegnjeni kozolec

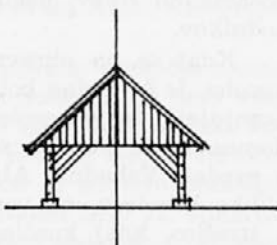
b) Enojni, stegnjeni kozolec z lopo

c) Toplar

d) Kozolec na kozla

e) Nizki kozolec

LEGENDA

Enojni kozolci: a, b

Dvojni kozolci: c, d, e

na vprašanje, kako se imenuje posamična vrsta, povedo (vendar to vedo le moški ali tisti, ki so imeli stik s tesarji ali graditvijo kozolcev) njegovo tipološko in narečno ime.

Pri poimenovanju vrst je večina informatorjev poznala narečno ime za toplar in kozolec na kozla, težave pa jim je povzročalo poimenovanje nizkega kozolca. Sicer prebivalci ob Savi svoje kozolce v narečni govorici označujejo z naslednjimi imeni. Toplarju Kranjci najpogosteje pravijo »doplar« (Kompolje, Šmarčna, Log), Štajerci »toplar« (Loka pri Zidanem mostu, Sevnica, Gornje Brezovo) ali »topler« (Blanca). Večje so razlike pri kozolcu na kozla, ki mu na desnem bregu pravijo »cvitr« (Vrhovo), »perotnjak« (Šmarčna) ali »polovičar« (Šmarčna, Log), na levem bregu pa je po vsej dolžini obravnavanega območja razširjeno enotno ime »plajžer« ali »plajšer«. S poimenovanjem nizkega kozolca so imeli največ težav Kranjci, toda nekateri so vedeli povedati, da mu pravijo »štajerc«, kar je mogoče pojasniti s tem, da se je ta vrsta na desni breg razširila s Štajerskega. Na štajerski strani imajo okrog Loke in Račice zanj sočno ime »kuzoučuka«, ker pač nima osrednjega hodnika. Pravijo mu tudi »navadn kuzouc« (okrog Sevnice) ali »navadn kózoc« (Dolnje Brezovo). Ljudje so bili v zadregi tudi z imeni za enojni ali stegnjeni kozolec. V Boštanju mu pravijo tudi »gorenc«, na Logu »samček« ali »ajnfkar«. Vse sestavljene tipe, ki jih je največ na Logu, poimenujejo opisno, in kozolec na kozla s stegnjenjem je na Logu »polovičar s samčkom«.

Z zgubljanjem pomena kozolcev in vse redkejšimi novimi graditvami vse bolj tonejo v pozabo tudi imena za posamične tipe, zlasti pa za sestavine kozolcev.¹⁸

¹⁸ Na terenu smo ugotovili, da vse bolj zginjajo krajevna imena za posamične tipe kozolcev in da je to znanje omejeno na ozke skupine ljudi. Navadno so to lastniki kozolcev, posamezniki, ki so sodelovali pri graditvi ali obnavljanju kozolcev,

Časovna opredelitev kozolcev po tipih

Kljub temu, da je datiranje kulturne dediščine nedvomno domena nekaterih humanističnih znanosti (arheologije, umetnostne zgodovine, zgodovine), se mu tudi etnolog pri svojem pri svojem delu ne more izogniti. Razvrstitev in obravnava dediščine po času nastanka je pomembna tudi pri tako zastavljeni nalogi, kakor je naša. To je predvsem pomembno zato, ker so si kozolci iste vrste na prvi pogled med seboj zelo podobni, toda že iz preproste razvrstitve po času nastanka lahko izluščimo zanimive konstrukcijske različice posamičnih tipov, načine gradnje v različnih časih, pa tudi socialni položaj lastnikov.

Kdaj se na obravnavanih tleh in drugod na Slovenskem pojavijo prvi kozolci, je še vedno bolj ali manj nerazrešeno vprašanje. Nekateri raziskovalci ocenjujejo, da je kozolec na naših tleh nastal že pred 15. stoletjem, Melik celo domneva, da kozolec ni nastal mnogo pozneje, kakor so se Slovani naselili v predele Vzhodnih Alp.¹⁹ Seveda gre pri tem lahko le za povsem enostavne oblike kozolcev, ne vemo pa še zagotovo, kdaj se je pojavil enojni kozolec s strešico, kdaj kozolec na kozla in kdaj toplar. Prepričljivo lahko trdimo zaenkrat le to, da je bil enojni kozolec s strešico na Kranjskem razširjen že v 17. stoletju, saj nam ga je v Slavi vojvodine Kranjske na nekaj bakrorezih prvi upodobil J. W. Valvasor.²⁰ Drugače pa imamo o tej vrsti stavbarstva vse do 19. stoletja bolj malo podatkov in raznega slikovnega gradiva. Šele 19. stoletje nam postreže z množico upodobitev krajev (vedut), ki so v številnih zbirkah, t. i. suitah, izhajale skozi vse 19. stoletje. Na teh upodobitvah vidimo kozolce kot »postranski inventar naselij« in zato je to gradivo zelo pomembno za raziskovanje kozolcev.²¹

Dragocen vir za preučevanje ljudskega stavbarstva in tudi kozolcev je t. i. »Göthova serija« oziroma topografija Štajerske, ki jo je iz popisov nabornih okrajev sestavil J. G. Göth, tajnik nadvojvode Ivana. Nastajala je med letoma 1811 in 1845, ocena in pomen tega gradiva pa sta bila že nekajkrat predstav-

in tesarski mojstri. Tesarjev, ki bi še znali postaviti kozolec, je čedalje manj, saj je tudi naročil že povsem zmanjkalo. Zato se tesarsko znaje za postavitev zahtevnejših kozolcev (toplar, kozolec na kozla) zgublja, z njim pa tudi poimenovanja za konstrukcijske in sestavne dele kozolcev kakor tudi poimenovanje posameznih tipov. Na Loškem polju smo zabeležili zanimiv primer, ko je skupina starejših informatork (starih med 50 in 70 let), ki so bile lastnice kozolcev, poznala le splošno ime za kozolec (kuzouc). S tem izrazom so poimenoval vsaka svoj kozolec. Razlik v tipih in imenih niso poznale. Šele informatorka (40 let), hči tesarskega mojstra (umrl v sedemdesetih letih), je znala razložiti imena za posamezne tipe kozolcev, ker je pogosto spremljala očeta pri postavljanju kozolcev.

¹⁹ A. Melik, *Kozolec...*, str. 100.

²⁰ J. W. Valvasor, *Slava vojvodine Kranjske*, zbral, prevedel in razložil Mirko Rupel, Ljubljana 1977, str. 18.

²¹ Kot primer navajamo katalog Narodne galerije, Slovenski kraji in naselja v preteklosti, Ljubljana 1978;

Ivan Stopar, *Stare celjske upodobitve*, Celje 1980.

Bogato gradivo za ljudsko stavbarstvo (in kozolce) najdemo na reprodukcijah, ki zadnja leta izhajajo v koledarjih in so izvlečki iz celovitih serij upodobitev krajev, zlasti iz 19. stoletja. Eden vodilnih slovenskih poznavalcev te vrste umetnosti je dr. Ivan Stopar, ki je v književni obliki ali v koledarjih objavil že vrsto starih upodobitev.

ljena v naši strokovni literaturi. Gradivo za objavo pripravlja Inštitut za slovensko narodopisje pri SAZU. Pri našem delu smo se oprli predvsem na razpravo v zborniku Brestanica, kjer A. Leskovec²² po Göthovi topografiji opisuje kraje (Brestanico), ki so blizu našega obravnavanega območja. Opisani so tudi kozolci po tipu, obliki in velikosti.

Pomemben pripomoček za raziskovanje kozolcev je tudi franciscejski kataster ok. leta 1825, pa tudi drugi poznejši katastri, ki jih je mogoče dobiti v arhivih ali jih še hranijo zemljiške knjige posameznih občin. Za ugotavljanje starosti in pojavnosti kozolcev smo si na našem območju pomagali še s Topografskim mapnim načrtom Save iz leta 1807, ki ga hrani Arhiv Slovenije. Načrt je bil izdelan za potrebe regulacije Save.

Drugih, neposredno navezujočih se virov na obravnavano območje nismo mogli najti. Navedeni viri so bili kljub temu zadostna podlaga, da smo vsaj okvirno predstavili nastajanje kozolcev. Osnovni vir so nam bili terenski zapiski in kozolci, ki imajo na prečne vezne tramove in nosilne stebre vrezane letnice postavitve. Na osnovi teh podatkov sklepamo, da so na tem območju najstarejši ohranjeni kozolci toplarji, ki so verjetno nastajali že v 18. stoletju. Z letnico 1803 imamo označen najstarejši toplar in s tem najstarejši kozolec sploh. Sočasno so se pojavljali enojni kozolci, ki jih je na obravnavanem območju razmeroma malo, pa še ti so novejšega nastanka. O zgodnjih enojnih kozolcih nam pričajo nekateri sestavljeni kozolci na Logu, predvsem pa enojni kozolec z lopo, ki je po naši oceni nastal v prvi polovici 19. stoletja. Po starosti toplarjem in enojnim kozolcem sledijo kozolci na kozla in nizki kozolci.

Veliko je kozolcev brez letnic, vendar jih na osnovi podobnosti z datiranimi kozolci lahko razvrstimo v časovno zaporedje.

Ena od značilnosti kozolcev je tudi ta, da so zelo redki tisti kozolci, ki so do danes ohranjeni »iz enega liva«, kakor prvotno ohranjeni likovni stvaritvi pravijo umetnostni zgodovinarji. Lahko trdimo, da ima večina kozolcev ohranjeno osnovno substanco.

Po času nastanka smo razvrstili vseh 180 kozolcev. Ugotovili smo, da so nastajali od leta 1803, ko imamo dokumentiran najstarejši kozolec, pa vse do današnjih dni, saj so zadnji kozolec postavili leta 1985. Verjetno to niso prve takšne stavbe na tem ozemlju, temveč so pogosto nadomestili starejše kozolce, ki so jih lastniki zaradi dotrajanosti podrli ali pa jih je upepelil požar ali podrł močan veter. Veliko kozolcev je zgorelo med drugo svetovno vojno (npr. na Šmarčni, ko je leta 1945 zagorela vas), pa tudi po njej, ko so bili pogosto podtaknjeni požari (Vrhovo, Orehovo). Lastniki so po navadi kmalu postavili nov kozolec, ki je bil včasih iste vrste, najpogosteje pa so se odločili za zgraditev enostavnejšega nizkega kozolca, ki je zadostil osnovni skladiščni in sušilni

²² Antoša Leskovec, *Opis rajhenburškega nabornega okraja iz l. 1810*, Brestanica, zbornik člankov in razprav, Brestanica 1982, str. 183—209.

S t. i. »Göthovo serijo« se ukvarja zlasti dr. Niko Kuret. Glej: *Slovensko narodopisno gradivo v zamejskih zbirkah*, SE XXX, Ljubljana 1979, str. 37—55; isti, *Dobje pri Planini ok. 1840—1850*, Poskus topografskega prikaza po gradivu »Göthove serije«, SE XXX, Ljubljana 1979, str. 56—60;

isti, *Slovensko Stajersko pred marčno revolucijo 1848*. Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1818) in Georga Götha (1842), Prvi del, I. snopič, Ljubljana 1985.

funkciji. Bil je dovolj poceni, da so ga lahko tudi v novejšem času postavili kljub visoki ceni lesa.

Kot smo zapisali, so najstarejši in najštevilnejši ohranjeni kozolci na obravnavanem območju toplarji. Najstarejši nosi letnico 1803 in stoji v Dolnjem Brezovem. Sledi mu toplar z Loga, ki ima na prečni vezni tram vrezano letnico 1814, in toplar iz Sevnice, ki bi ga po starosti lahko postavili na prvo mesto, saj za to govori njegova konstrukcija in vrsta detajlov. Od leta 1843 do srede 19. stoletja je bilo eno pomembnejših obdobjev v graditvi toplarjev, saj so zemljiška odveza in ugodnejši pogoji gospodarjenja omogočili takšno rast kmetij, da je imel marsikateri kmet možnost zgraditi toplar. Naslednje pomembno obdobje graditve toplarjev so sedemdeseta in osemdeseta leta 19. stoletja, prav tako pa tudi začetek 20. stoletja. V Šentjurju na Polju najdemo kozolec z letnico 1903, ki je bil osnova za datacijo nekaterih podobnih kozolcev, ki so jih v tistem času bolj redko krasili z letnicami.

Zatem graditve kozolcev zastanejo skoraj za dve desetletji in šele po prvi svetovni vojni tesarska obrt znova oživi. Toplarje so nato postavljali vse od leta 1918 (Kompolje) pa do konca tridesetih let (Vrhovo 1939). V tem času je nastalo približno 15 ali kar četrtnina vseh toplarjev na obravnavanem območju. Naslednja pomembna doba toplarjev so leta po drugi svetovni vojni. Med njo je precej kozolcev zgorelo ali so bili kako drugače poškodovani, zato so že v prvih letih po njej stekla obsežna obnovitvena dela. Nastajali so tudi novi toplarji. Nove kozolce so postavili zlasti v petdesetih letih (Šmarčna, Vrhovo, Račica), gradnja toplarjev pa se izteče z letom 1961, ko so na Mrtovcu tik nad glavno cesto zgradili zadnji toplar. V začetku sedemdesetih let in leta 1975 sta bila postavljena sicer še dva kozolca, vendar je šlo v obeh primerih za predelavo iz starejše osnove.

Značilnost tega območja so tudi kozolci na kozla, ki so se pojavili nekaj desetletij za toplarji. Njihove datacije kažejo, da so najstarejši iz srede 19. stoletja, in eden najstarejših stoji na Blanškem polju. Sledi mu kozolec z letnico 1859 s polja pod Račico, nato pa je v enakomernem časovnem zaporedju nastalo 24 kozolcev. Največ jih stoji na območju med Loko in Bregom, štirje na Vrhovškem polju. Ob koncu 19. stoletja je nastalo še devet kozolcev, od katerih so trije opremljeni z letnico nastanka. Na Šentjurskem polju imata kozolca letnici 1895 in 1909, na Šmarčni pa 1906. Slednji je tudi največji kozolec na kozla, saj ima šest parov neenako visokih oken. Več takšnih kozolcev je nastalo tudi v času med svetovnjima vojnama.

Podobno kot toplarje so kozolce na kozla gradili še po drugi svetovni vojni. Poznamo primerke na Bregu (1946), Šentjurju na Polju (1948) in na Šmarčni, kjer sta v začetku petdesetih let nastala velika kozolca, ki sodita v poseben tip kozolcev na kozla. Po višini že dosejata toplarje, vendar imata nesomerno dvokapnico in le eno, vzdolž višjih oken potekajočo brano. Očitno so ta tip kozolca prenesli z Dolenjskega, kjer se je pojavil v začetku 20. stoletja. V knjigi *Kozolec na Slovenskem* ga omenja tudi A. Melik.²³

Nizki kozolec, kakor je ta tip dvojnega kozolca brez brane — brez hodnika ali brez »štulbeha« označil A. Melik,²⁴ se je na obravnavanem območju pojavil

²³ A. Melik, *Kozolec...*, priloge XVII. sl. 30.

²⁴ A. Melik, *Kozolec...*, priloge XIV, sl. 25.

razmeroma pozno, nekako ob koncu 19. stoletja. Čeprav bi pričakovali, da gre pri tem kozolcu vendarle za eno najstarejših oblik kozolcev, kjer sta se pod enotno streho združila vzporedno stoječa enojna kozolca, se moramo pridružiti mnenju A. Melika, da je nizki kozolec v prvi vrsti socialna in ekonomska kategorija v razvoju kozolca in da je proizvod 20. stoletja. Melik pravi, da »izpodriva ta moderni tip zelo naglo starejšo obliko kozolca«,²⁵ pod katero razume dvojni kozolec — toplar. Nobenega evidentiranih nizkih kozolcev ne moremo datirati pred konec 19. stoletja. Največ jih je nastalo v začetku in prvi polovici 20. stoletja, močno pa se je njihovo število povečalo po letu 1946, ko so v Loki zgradili dva, sledili so jima še nizki kozolci v Račici, Šentjurju na Polju, na Orehovem, Gornjem Brezovem, Šmarčni in na Vrhovem (skupaj 14 kozolcev). Večina ima letnico nastanka. Po drugi svetovni vojni so največ nizkih kozolcev zgradili v Račici, kjer stojita najstarejši (1927) in najmlajši datirani kozolec (1985) na celotnem obravnavanem območju.

Najmanj številni so enojni kozolci. Evidentirali smo le tri primerke in vsi stojijo na kranjski strani. Na Vrhovem stojita dva, na Logu eden, ki ima dograjeno lopo. Po oceni sodi slednji med najstarejše obravnavane kozolce, povsem na začetek 19. stoletja. Kozolca z Vrhovškega polja sta mlajša. Eden ima nosilne stebre, izdelane iz betona in je prekrit s salonitnimi ploščami, drugi je lesen in prekrit s slamo.

Za naše območje so značilni tudi že omenjeni sestavljeni kozolci, kjer je k osnovnemu toplarju, kozolcu na kozla ali nizkemu kozolcu dograjen enojni ali stegnjeni kozolec. Ta oblika kozolcev je poznana že iz leta 1819, ko je nastal najstarejši kozolec na kozla s stegnjenjem (Log). Najstarejši toplar s stegnjenjem ima letnico 1835 (Kompolje), medtem ko so nizki kozolci s stegnjenjem proizvod 20. stoletja. Sestavljenih kozolcev najdemo največ na Logu (8), nastajali so med letoma 1819 in 1927.

Velikost kozolcev

Velikost kozolcev se v vsakdanjem govoru meri po številu oken (štantov) in po višini in masivnosti nosilnih stebrov. Prav te sestavine so že na prvi pogled glavni kazalci socialnega položaja lastnika, zato si jih bomo ogledali tako, kakor so o njih govorili informatorji. Za uvod v to poglavje še nekaj ugotovitev o tem, kateremu sloju prebivalcev je najpogosteje pripadal posamični tip kozolca.

Toplarji so že sami po sebi statusni simboli veleposestnikov, velikih in tudi srednjih kmetov, njihova velikost pa je še natančnejše merilo položaja lastnikov.

Tudi kozolci na kozla so dokaj jasen kazalec socialne sestave prebivalcev vasi, saj so se zanje odločali predvsem manjši srednji in mali kmetje in del vaških proletarcev, ki so posedovali nekaj deset arov obdelovalne zemlje. Na desnem bregu Save je bil to manj premožen sloj, ki se je v preteklosti zaposloval na železnici in si dodaten zaslužek iskal še v prevozništvu ljudi in tovorov čez reko (z brodom »pruko«) in v prodaji izdelkov domače obrti (npr.

²⁵ A. Melik, *Kozolec...*, str. 59.

pletarstvo), pa tudi z dnino in raznimi drugimi občasnimi deli. Na kranjski strani so takšnim »malim polkmetom« pravili »sabjači«, kar je bila splošna oznaka za revnejše prebivalce (sabjač = revež). Današnji pomen besed označuje tistega, ki je zaposlen in je lahko tudi lastnik manjšega kosa zemljišča, je pa tudi žaljivka za tistega, ki »nima nič«.

Lastniki z malo obdelovalne zemlje so imeli tudi enojne kozolce, kajti v naših primerih so zasnove tovrstnih kozolcev skromne.

Socialno raven lastnikov lahko razberemo tudi iz nizkih kozolcev. Vendar tu velikost in število oken ne predstavljata tako izrazitega statusnega simbola, kakor je to mogoče ugotoviti pri toplarjih in kozolcih na kozla, saj je pri teh kozolcih na prvem mestu zahteva po funkcionalnosti in so v tem pogledu izraz resničnih potreb kmetije. Gradili so jih tudi veliki kmetje, predvsem pa srednji in mali kmetje in omenjeni »sabjači«.

Vendar takšna delitev tipov kozolcev po socialni lestvici ni bila pravilo, saj se je socialni položaj lastnika pokazal tudi v velikosti oziroma številu oken kozolca. Znani so primeri (Šmarčna), v katerih je izjemna dolžina kozolca na kozla (šest parov neenako visokih oken) nadomestila gradbeno zahtevnejši toplar. S takšno potezo je bil »rešen ugled« lastnika, velike shrambene površine kozolca pa so zadostile zahtevam kmetije. Sicer pa si velikost kozolcev najprej oglejmo še po številu oken.

Kozolci imajo od enega do šest oken, razlike so odvisne od vrste kozolca. Toplarji in kozolci na kozla so zasnovani tako, da imajo lahko najmanj dva para oken, medtem ko imajo nizki kozolci tudi samo par oken in več. Enojni kozolci imajo v našem primeru najmanj dve okni.

Toplarji imajo povečini dva do štiri pare oken, le v enem primeru ima toplar šest parov oken (Hotemež — graščina). Pri tem je nekaj razlik med savskima bregovima. Na kranjski strani je večji odstotek toplarjev s štirimi pari oken, kar je eden od kazalcev v preteklosti bolj razvitega desnega brega Save. Sicer na obeh bregovih prevladujejo toplarji z dvema paroma oken (skupaj 29 ali 47,54 %), sledijo toplarji s tremi pari oken (skupaj 23 ali 37,78 %) in tisti, ki imajo štiri pare oken (skupaj 8 ali 13,11 %).

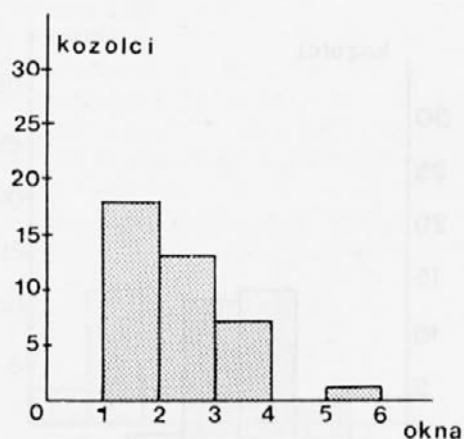
Večji razpon v številu oken je značilen za kozolce na kozla, kjer imajo kozolci dva do šest parov neenako visokih oken. Razlike med bregovima so predvsem v tem, da je na kranjski strani manj kozolcev na kozla, toda več kakor na štajerski je kozolcev s petimi in šestimi pari oken, pri čemer so najštevilnejši kozolci na Šmarčni. V skupnem seštevku kozolcev z obeh bregov je kozolcev na kozla z dvema paroma neenako visokih oken 9 (18,75 %), s tremi 20 (41,66 %), s štirimi 14 (29,16 %) in s petimi 4 (8,33 %) in s šestimi le 1 (2,08 %).

Pri nizkih kozolcih, ki so bolj ali manj enostavni tesarski izdelki, zadošča že en par oken, v najboljšem primeru imajo štiri pare. Večjih razlik med bregovima ni. V skupnem seštevku je 6 (11,53 %) kozolcev z enim parom oken, 30 (57,69 %) jih ima dva para oken, 15 (28,84 %) tri in le 1 (1,92 %) ima štiri pare oken.

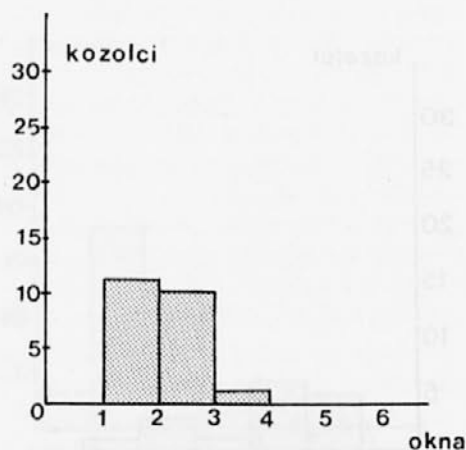
Dokaj različna je tudi velikost sestavljenih kozolcev. Toplarji imajo dva ali tri pare oken, imajo pa dograjena enega ali dva vzporedno stoječa enojna kozolca z enim ali dvema oknom. Kozolci na kozla imajo dva, tri ali štiri

TOPLAR

desni breg

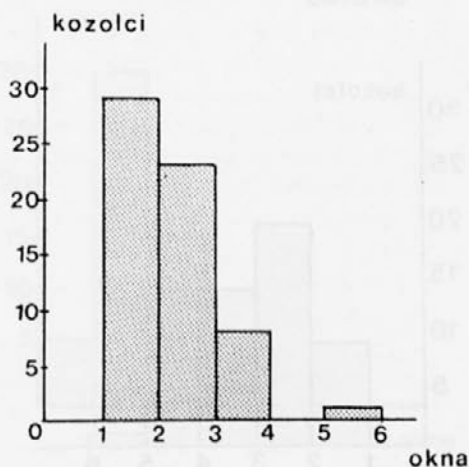

levi breg

VELIKOST KOZOLCEV
GLEDE NA
ŠTEVILO OKEN

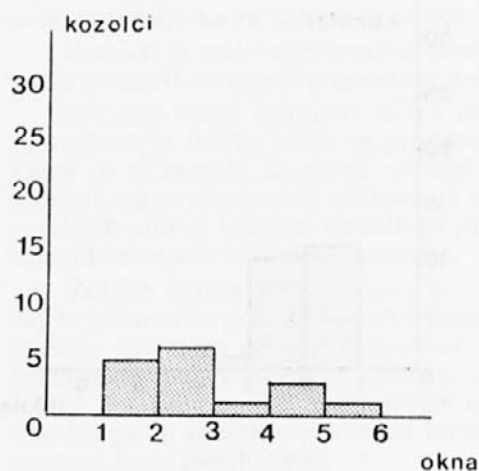
SKUPAJ:

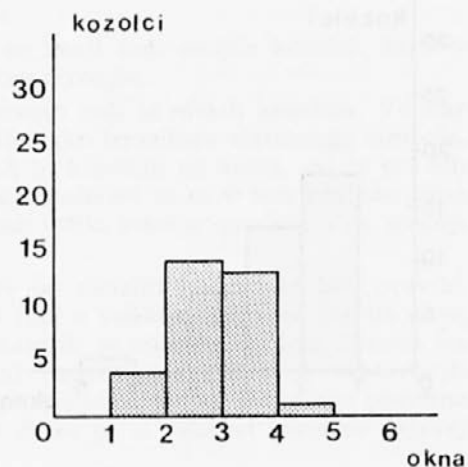
pare neenako visokih oken, dograjen pa imajo le en enojni kozolec z enim, dvema, tremi ali štirimi okni. Po takšnih kozolcih najbolj slovi Log, kjer se tako povezani dvojni in enojni kozolci pojavijo kar v petih različicah. Enojni kozolci so povezani tudi z nizkimi kozolci. Znani so trije takšni primeri, pri katerih ima dvojni kozolec z dvema ali tremi pari oken dograjen le en enojni kozolec s tremi ali štirimi okni.

KOZOLEC NA KOZLA

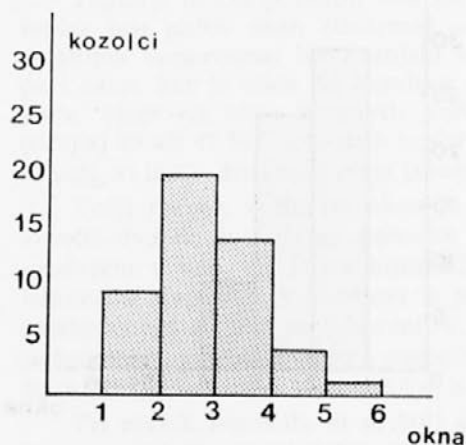
desni breg

levi breg

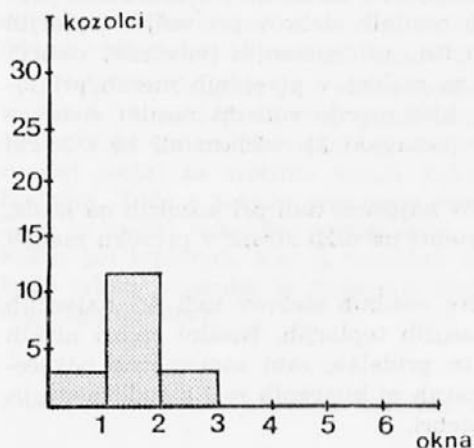
SKUPAJ

VELIKOST KOZOLCEV
GLEDE NA
ŠTEVILO OKEN

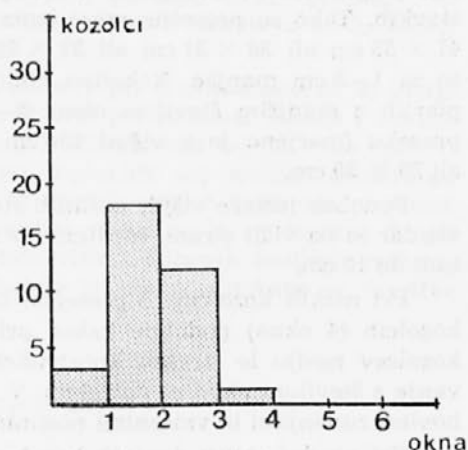
Velikost kozolcev, določena s preštevanjem oken, je v vsakdanjem pogovoru eno najpogostejših meril za ponazoritev velikosti posamične vrste. Vendar velikost kozolcev lahko merimo tudi z njihovo višino, debelino stebrov in obliko podpornih ročic, višino nosilnih stebrov in tudi širino kozolcev. Z večanjem števila oken običajno okrepijo vse glavne konstrukcijske dele kozolcev, vendar

N I Z K I K O Z O L C E C

desni breg

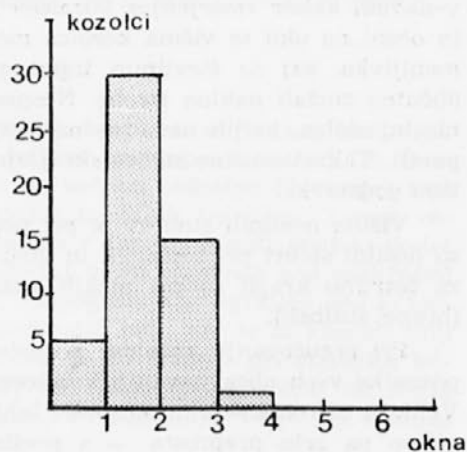

levi breg

VELIKOST KOZOLCEV
GLEDE NA
STEVILLO OKEN

SKUPAJ:

se sorazmerna krepitev elementov navadno ustavi pri četrtem oknu in se vse do najdaljših kozolcev (največjih po številu oken) bistveno ne spremeni.

Najpomembnejša sestavina v sorazmernem povečevanju so nosilni stebri kozolcev. Zanje lahko splošno ugotovimo, da so najmočnejši pri toplarjih in pri višjih oknih kozolcev na kozla, pri nizkih kozolcih pa so nosilni stebri nekoliko vitkejši. Enojnih kozolcev je premalo, da bi lahko izluščili skupne poteze.

Za vse dvojne kozolce je značilno, da so zunanji, na čelno (ožjo) stran obrnjeni nosilni stebri nekoliko močnejši od vmesnih nosilnih stebrov. To je potrebno za večjo trdnost kozolcev, saj vsi razen enega (toplar v Sevnici, ki ima nekaj stebrov zakopanih v zemljo) stojijo na kamnitih ali betonskih podstavkih. Tako so presečne mere zunanjih nosilnih stebrov pri večjih toplarjih 41×35 cm ali 38×31 cm ali 37×29 cm itn., pri notranjih (vmesnih) stebrih so za 1—5 cm manjše. Nekoliko manjše so razlike v presečnih merah pri toplarjih z manjšim številom oken (2—3), kjer merijo zunanji nosilni stebri v preseku (merjeno je v višini 150 cm od postavka) 31×30 cm ali 29×26 cm ali 29×25 cm.

Podobne izmere višjih nosilnih stebrov najdemo tudi pri kozolcih na kozla, vendar le na višji strani, medtem ko so stebri na nižji strani v preseku manjši tudi do 10 cm.

Pri nizkih kozolcih so presečne izmere nosilnih stebrov tudi pri največjih kozolcih (4 okna) podobne kakor pri manjših toplarjih. Nosilni stebri nizkih kozolcev nosijo le strešno konstrukcijo in pridelke, zato sorazmerno povečevanje s številom oken ni potrebno. V izmerah ni bistvenih razlik tudi med njihovimi zunanjimi in vmesnimi nosilnimi stebri.

Vsi nosilni stebri dvojnih kozolcev so v spodnjem delu pri »nogi« v višini od 30 do 60 cm odebeljeni, v višini 150 cm so zgoraj navedenih presečnih mer, nato pa se proti vrhu postopoma ožijo.

Velikost kozolca merijo tudi z njegovo višino, vendar to določanje ni tako v navadi kakor »merjenje« kozolcev po številu oken. V vsakdanjem pogovoru in oceni na oko se višina kozolca meri od tal do slemena, vendar je to spremenljivka, saj so številnim toplarjem in nizkim kozolcem pri prenovitvah občutno znižali naklon strehe. Nespremenjeno višino kozolca ohranijo njegovi nosilni stebri, ki jih navadno ne krajšajo, razen če so pri »nogi« preveč prepereli. Takrat nosilne stebre skrajšajo in jih podložijo z betonskimi ali kamnitimi podstavki.

Višina nosilnih stebrov je pri posamičnih tipih kozolcev različna. Najvišji so nosilni stebri pri toplarjih in višji vrsti nosilnih stebrov kozolcev na kozla, za četrtno krajši so pri nizkih kozolcih, ker ti nimajo osrednjega hodnika (brane, štulbeh).

Pri preučevanju kozolcev pogosto nimamo možnosti, da bi dobili tehnične posnetke vseh obravnavanih kozolcev, saj je takšno dokumentiranje zamudno. Velikost oziroma dolžino kozolcev lahko določimo s preštevanjem oken, njihovo višino pa zelo preprosto — s preštetjem rant v oknih oziroma kvadratnih lukenj, ki so v enaki medsebojni oddaljenosti vdolbene v nosilne stebre. Razdalja med vdolbinami, v katere so vstavljene rante, je praviloma 31 do 32 cm, kar ustreza enemu čevlju (vse kaže, da so tesarji najpogosteje uporabljali dunajski čevlj = 31,6 cm). K preštetim rantam dodamo še razdaljo od najvišje rante do vzdolžnega poveznega trama, ki je enaka dolžini 1 čevlja, in razdaljo od povsem spodnje rante do postavka, ki znaša od 30 do 60 cm (1 do 2 čevlja). S seštetjem vseh razmikov dobimo dokaj natančno višino nosilnega stebra, ki je iztočnica za podrobnejšo oceno velikosti in izmer kozolca.

Sicer pa imajo posamični tipi dvojnih kozolcev različno število rant. Na obravnavanem območju smo jih našli pri topolarjih od 16 do 18,²⁶ pri kozolcih na kozla najpogosteje od 14 do 16, pa tudi 18, seveda le na višji strani. Za kozolce na kozla je značilno, da se število rant na nižji strani prepolovi in so tako nosilni stebri med višjo in nižjo vrsto oken v razmerju 1 : 2. Torej: če ima višji steber 14 rant, jih ima nižji 7.

Nekoliko drugače je z višino nosilnih stebrov pri nizkih kozolcih, ki imajo navadno 11, pa tudi 13 rant (nizki kozolec v Loki pri Zidanem mostu z letnico 1946, ki po izmerah že spominja na topolarja). Pričakovali bi, da bodo njihovi nosilni stebri za tretjino krajši kakor pri topolarjih, saj nimajo osrednjega hodnika. Toda s takšno preprosto shemo bi zgubili preveč sušilnega prostora. Zato je nastal nekakšen kompromis, in nosilni stebri so le za četrtno krajši kakor pri topolarjih. Kaj je resnično določalo višino njihovih nosilnih stebrov, bodo lahko pojasnile le nadaljnje podrobnejše terenske raziskave in meritve tega tipa kozolcev.

Značilni konstrukcijski deli kozolcev in materiali

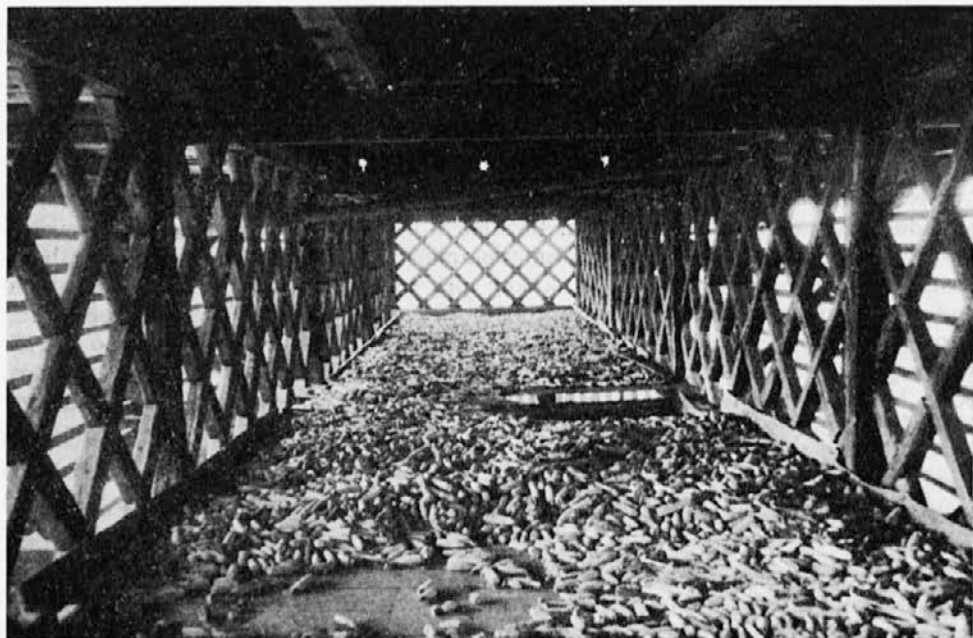
V tem poglavju želimo spregovoriti o nekaterih značilnih konstrukcijskih delih kozolcev, ki dajejo vsaki vrsti kozolcev posebno podobo. Po naši sodbi so takšni elementi poleg že opisanih nosilnih stebrov tudi brane pri topolarjih in kozolcih na kozla, podporne ročice pri dvojnih kozolcih, strešna konstrukcija in kritina pri vseh vrstah kozolcev, ki so ohranjeni na obravnavanem območju.

Brana pri topolarjih in kozolcih na kozla

Med najslikovitejšimi sestavinami dvojnih kozolcev so brane. Imajo jih samo topolarji in kozolci na kozla. Toda kaj so pravzaprav brane? Ob Savi označujejo s tem izrazom (ki je znan tudi na večjem območju Slovenije) tisti osrednji del kozolca, ki je mrežasto sestavljen iz vitkih tramičev. Zaradi ve-zave in skladiščenja je mreža tramičev vgrajena v osnovni konstrukcijski skelet kozolca (nosilni stebri, prečni vezni in vzdolžni vezni tramovi) pod različnimi koti, in to od 60° (oz. 120°) do 45° (oz. 135°). Najpogosteje so vgrajeni pod kotom 45° (oz. 135°), tako da sestavljajo mrežo kvadrastih polj, kar je za kozolec tudi posebna likovna prvina. Značilno je zlasti to, da so tramiči pri starejših kozolcih vgrajeni pod večjim kotom in bolj na redko, pri kozolcih od srede 19. stoletja pa se mreženje postopoma gosti in nastajajo večja ali manjša kvadratna polja.

Med obema tipoma dvojnih kozolcev, ki ju krasijo brane, opazimo razlike v obliki in velikosti s tramiči mreženih polj kakor tudi v namestitvi vhodnih odprtin — lin, ki jih ima v brane vgrajene približno le polovica topolarjev in kozolcev na kozla. Pri topolarjih so mrežena polja na obeh krajnih straneh ali

²⁶ A. Leskovec, n. d., str. 204. V opisu kozolcev zapisovalec navaja celo od 18 do 24 (rant), kar je nekoliko pretirano, saj je verjetno štel tudi spodnji dve, ki sta pritrjeni pri »nogi« nosilnega stebra, ob prvi najspodnejši lati, ki je vstavljena v steber.

Osrednji del kozolca ali osrednji hodnik ali »brana«, kakor pravijo domačini, je primeren tudi za sušenje koruze. Posnetek je s Hotemeža, domačija št. 20, kjer poleg tega kozolca s konca 19. stoletja stoji še toplar z letnico 1824 (1984)

Raznolikost izvedbe bran ponazarja zgornji posnetek kozolcev z Loškega polja (1984)

Detajl konstrukcije nosilnega in prečnega veznega tramu, podpore ročice in dela »brane« s sistemom tramičastega mreženja ponazarja posnetek kozolca z Dolenjega Boštanja, hiša št. 60 (1984)

na krajnih (čelnih) branah v obliki pravokotnika, ki ima daljšo stranico enako širini kozolca (brez nosilnih stebrov). Na obeh vzdolžnih branah sta mreženi polji v obliki podolgovatih pravokotnikov, ki imata daljši stranici enaki dolžini kozolca. Če ima kozolec lino, je ta vgrajena v os krajnih bran. Pri kozolcih z dvema oknoma je navadno samo ena lina, pri večjih sta lini na obeh krajnih branah.

Kozolci na kozla imajo na krajnih straneh mrežna polja (brana) v obliki trikotnikov, na vzdolžni je brana v obliki podolgovatih pravokotnikov, katerih daljša stranica je enaka dolžini kozolca. Na vzdolžni brani je po navadi nekje na sredini vgrajena vhodna lina, če pa je kozolec daljši, sta na brani tudi po dve lini.

Na vsem območju line niso kaj posebej tesarsko in likovno oblikovali. Zasnove so v obliki pokončnih pravokotnih vrat z močnima podbojema in preklado, zaprte pa so s preprostim vratnim krilom, zbitim iz desk (toplarji), lahko pa je lina (poznejši poseg) enostavno zabita z deskami (toplarji) ali ostane odprta (toplarji, kozolci na kozla). Nekateri toplarji imajo pred lino »gank« v širini osrednjega hodnika (brane, štulbeha), na katerega vodijo masivne stopnice (Šmarčna), ali pa gank poteka po vsej širini kozolca (Kompolje).

Funkcija bran je predvsem skladiščenje na daljši čas dobro posušenega sena ali slame. V brano oziroma osrednji del kozolca pridelek spravljajo skozi line ali odprtino na podu, ki je običajno na sredini kozolca. Toplarji imajo osrednji del, brano, popoden z deskami, kar pa pri kozolcih na kozla ni pravilo, saj so včasih čez prečne vezne tramove položene le rante ali močnejši koli. Kadar so tla v osrednjem delu izdelana iz tesno prilegajočih desk, je ta prostor v kozolcu pogosto namenjen sušenju koruze. Ponekod so notranjost bran nekako do polovice kozolca v celoti obili z deskami in prostor namenili za skladišče živil. Pravili so mu »ahker« (kašča). Vendar so zaradi pogostih požarov in kraj to funkcijo kozolca kmalu opustili in kaščo v celoti razdrli.

Nekaj podobnega kakor toplarji imajo še nekateri kozolci na kozla na Loškem polju. Na krajnem delu kozolca sta brana in vmesni prostor do oken obita z deskami, s čimer je nastal manjši skladiščni prostor, ki mu domačini pravijo »parna«. Natančne funkcije informatorji niso znali pojasniti, mogoče pa je, da je imel v preteklosti podobno funkcijo kakor »ahkerji« na toplarjih. Danes v parnah skladišči seno.

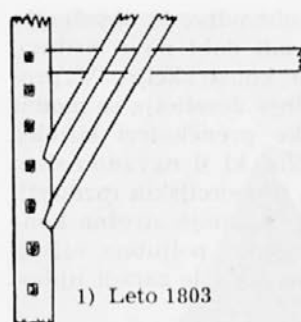
Podporne ročice

Pomembna konstrukcijska sestavina kozolcev so podporne ročice. V narečni govorici jim pravijo »podpornik« (okrog Sevnice), najpogosteje pa »pant«.

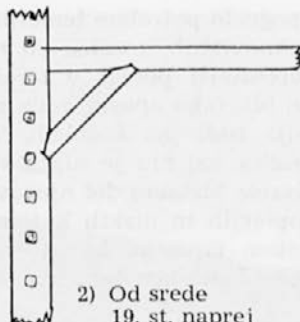
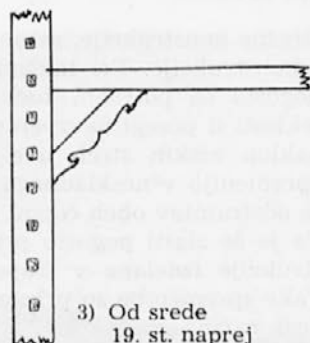
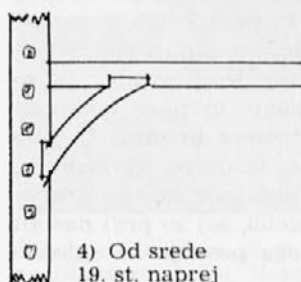
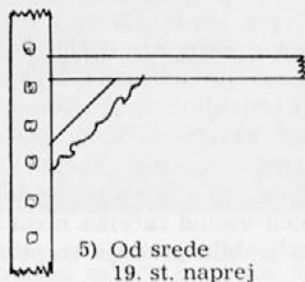
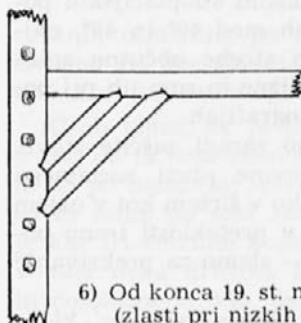
Podporne ročice so z razvojem kozolca postopoma prerasle v eno najslikovitejših likovnih sestavin, saj so pri toplarjih in kozolcih na kozla bile stilizirano okrašene.

Podporne ročice so praviloma vpete v kot med nosilnim stebrom in prečnim veznim tramom (»rigln«), najdemo jih tudi v kotu med zgornjim delom nosilnega stebra in nanj pritrjenim podaljškom zgornjega prečnega tramu (»prečnik«). Zgornje podporne ročice so po obliki enake spodnjim, vendar so precej manjše.

Pri najstarejših kozolcih so podporne ročice ravne in imajo navadno podoben presek kot tramiči v branah (14 × 10 cm, 16 × 10 cm, 18 × 10 cm, pa tudi 20 × 11 cm). Od srede 19. stoletja lahko sledimo likovno oblikovanim podpornim ročicam. Izdelane so v obliki segmentnega loka ali pa so ravne in imajo spodnjo stran izrezljano v obliki dveh polsrčastih valovnic. Pri tej zasnovi so ročice močnejše, ponekod tudi izrazito masivne (presek 40 × 11 cm) in so izrazit likovni poudarek kozolca. Tako oblikovane ročice najdemo le pri toplarjih in kozolcih na kozla, medtem ko nizke kozolce vežejo le ravne ročice, navadno po dve skupaj.

1) Leto 1803

2) Od srede
19. st. naprej3) Od srede
19. st. naprej4) Od srede
19. st. naprej5) Od srede
19. st. naprej6) Od konca 19. st. naprej
(zlasti pri nizkih kozolcih)

SKICE
NAJZNAČILNEJŠIH
PODPORNIH ROČIC

Strešna konstrukcija in kritina

Na osnovi zbranih podatkov ugotavljamo, da sta strešna konstrukcija in kritina med najbolj spremenljivimi sestavinami kozolcev. Lastniki ju najpogosteje obnavljajo in dopolnjujejo, saj sta glavna zaščita kozolca, ki je najbolj izpostavljena in zato tudi najprej propade.

Ker stoji veliko kozolcev na planem in so izpostavljeni vetrovom in dežju, so poškodbe streh pogoste. Prihaja do razkrivanja, pa tudi delnega uničenja

strešne konstrukcije, zato so pogosto potrebne temeljite obnovitve in obsežnejše rekonstrukcije. Pri takšnih obnovitvah kozolec po navadi dobí novo kritino, pogosto so potrebni tudi korenitejši posegi v strešno konstrukcijo. V preteklosti ti posegi navzven niso bili tako opazni, toda zadnja desetletja se modni naklon nizkih streh uveljavlja tudi pri kozolcih. Tako prenekateri kozolec spremenijo v neskladnega spačka, saj mu je nizka streha, ki ji navadno sledi še odstranitev obeh čopov, odvzela bistveni del njegovih proporcijskih razmerij. To je še zlasti pogosto pri toplarjih in nizkih kozolcih, ki imajo strešne konstrukcije izdelane v trapezastem povezju, ki ga je mogoče poljubno nižati. Take spremembe so prizanešene samo kozolcem na kozla, toda le zaradi njihovega načina gradnje.

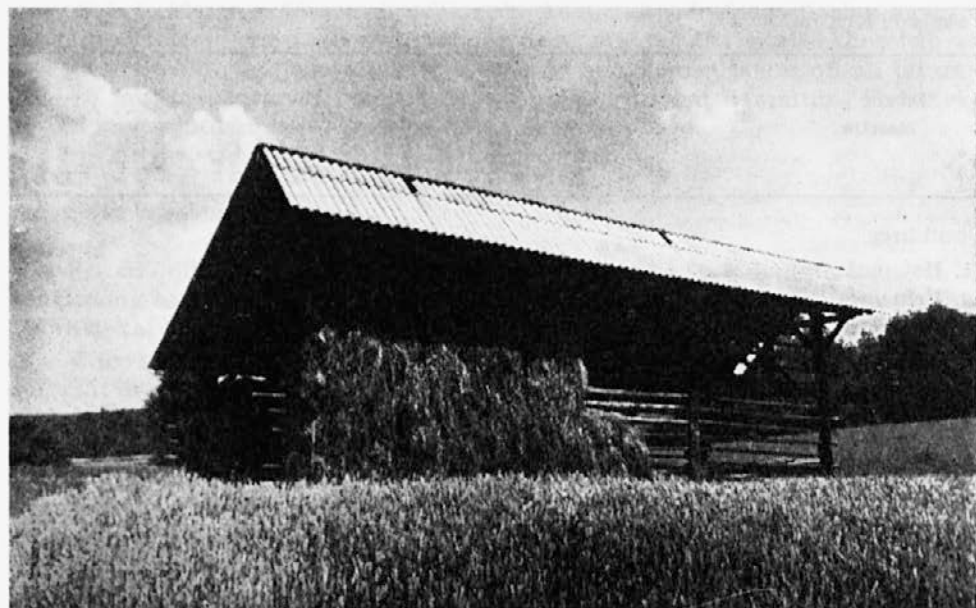
Toplarji in nizki kozolci imajo strešno konstrukcijo izdelano s trapezastim povezjem. Težko je reči, ali je to prvotna strešna konstrukcija. Mogoče je, da so imeli najstarejši toplarji, zgrajeni v prvi polovici 19. stoletja, strešno konstrukcijo izvedeno s t. i. »škarjami«. Za to trditev so nam lahko v pomoč nekateri primeri večjih stanovanjskih hiš ($13,60 \times 7,20$ m) v Zgornjem Posotelju, ki imajo strešne konstrukcije izvedene s škarjami. Prepričanje, da so škarje možne le pri manjših objektih, torej nima podlage, in prav lahko so takšno konstrukcijo imeli tudi prvotni toplarji. Za potrditev te misli bi bilo potrebno podrobno pregledati vse zgornje prečne vezne tramove, »prečnike«, in ugotoviti, ali imajo ohranjene utore, v katere bi bile vgrajene škarje. Trapezasto povezje so zanesljivo imeli vse od začetka nizki kozolci, saj so prvi nastali šele ob koncu 19. stoletja, ko je bila gradnja trapezastega povezja na splošno v rabi.

Spremembe v zasnovi strešnih konstrukcij se navzven kažejo v spremi-njanju naklona streh. Kozolci, ki še niso bili deležni takšnih adaptacijskih posegov (zamenjano imajo le kritino), imajo naklone streh med 40° in 48° , najpogosteje okrog 45° . Po prenovitvah se njihov naklon strehe občutno zniža in znaša med 30° in 38° . Navedene kotne mere so le približne in smo jih pri posameznih kozolcih določali na terenu s kotomeri in po fotografijah.

Kritina je pomembna sestavina stavbarstva ne samo zaradi zaščite stavb, temveč je tudi izraz določenih oblik gospodarstva, trgovine, obrti, socialnega položaja in poklica lastnikov, pa tudi časa in modnosti tako v širšem kot v ožjem prostoru. Na našem območju je bilo prekrivanje streh v preteklosti tesno povezano s setvijo žitaric, ki so dajale osnovno surovino — slamo za prekrivanje streh.

S slamo je bila do srede 20. stoletja prekrita še večina kozolcev, ki so vključeni v našo obravnavo. Pri nekaterih so to kritino ohranili še do danes, veliko kozolcev pa je dobilo novo, sodobno kritino šele pred kratkim.

Lastniki uporabljajo za prekrivanje streh kozolcev skoraj vse »klasične« kritine, ki jih ponuja tržišče, zato je tudi za to območje v tem pogledu značilna »slovenska heterogenost«. Našteli smo kar osem vrst kritin, in sicer slamo, bobrovec, opečni in cementni zareznik, salonitne plošče, barvano trajanko, cementne eternitne plošče in cementni »bobrovec«. Po razširjenosti posamičnih kritin naši podatki kažejo, da je največ opečnega in cementnega zareznika, torej dveh razmeroma mladih kritin. Bistvenih razlik med savskima bregovima v tem ni. Opozoriti kaže le na podatek, da je opečne kritine (bobrovec, opečni zareznik) več na Vrhovem (6 streh prekritih z bobrovcem in 14 z opečnim zarez-

Sele pred kratkim so salonitne plošče zamenjale slamo na strehi kozolca na kozla na Blanškem polju. Nova gradiva za kritine se vse bolj uveljavljajo, saj se lastniki pogosto odločijo za najcenejšo izvedbo

nikom), cementne pa na Logu (14 streh prekritih s cementnim zareznikom). Drugod sta obe glavni kritini enakomerno porazdeljeni. Znani so tudi primeri, ko sta na isti strehi opečna in cementna kritina.

Kljub temu, da je pri kozolcih kar osem vrst različnih kritin, ne moremo trditi, da ta heterogenost bistveno krni podobo kozolcev. Nekatere vrste kritin, ki so po nastanku mlajše od kozolcev, so se dobro ujele z zgradbo kozolca in so že same po sebi zanimiv pojav določenega okolja. Tako je na Logu, kjer je kar tri četrtine kozolcev prekritih s cementnim zareznikom. Pred leti se je v vasi neka družina intenzivno ukvarjala z izdelavo cementnih zareznikov in posledica je bila, da so iz vse bližnje in daljne okolice kupovali to kritino, ki je postala že posebnost Loga in jo v tem smislu kaže ohranjati.²⁷

Materiali

Osnovno gradivo za kozolce je les. Na obravnavnem območju so za najpomembnejše nosilne in vezne dele kozolca vedno uporabljali trd hrastov ali kostanjev les. Iz tega lesa so navadno izdelani nosilni stebri, prečni tramovi (po navadi le spodnji prečni tram) in podporne ročice. Vsi drugi deli kozolcev so narejeni iz lesa iglavcev.

²⁷ O tem je pripovedoval kmet J. Humer (r. 1920) iz Loga 46, ki je lastnik enega izmed adaptiranih topolarjev na Loškem polju.

Tabela 7: Kritine

Naselje	St. koz.	Slama	Bobrovec	Opečni zareznik	Cementni zareznik	Salonitne plošče	Barvna trajnika	Cementne eternit plošče	Cementni »bobrovec«
Desni breg									
1. Hotemež	26			4	1			1	
2. Vrhovo	28		6	14	6	1			1
3. Prapretno	1			1					
4. Šmarčna	19			8	9	2			
5. Kopolje	13	1		8	4				
6. Mrtovec	2				2				
7. D. Boštanj	1			1					
8. Radna	2		1		1				
9. Log	20	1		5	14				
Skupaj	92	2 2,17 %	7 7,6 %	41 44,56 %	37 40,21 %	3 3,26 %		1 1,08 %	1 1,08 %
Levi breg									
1. Obrežje pri Zid. m.	1								
2. Loka pri Zid. m.	12		1	6	5				
3. Račica	20		2	9	9				
4. Šentjur na Polju	15			8	5	1	1		
5. Breg	9		1	3	5				
6. Orehovo	5				4	1			
7. Sevnica	1	1							
8. G. Brezovo	7			2	5				
9. D. Brezovo	8			2	6				
10. Blanca	10	2			2	6			
Skupaj	88	3 3,40 %	4 4,34 %	30 34,09 %	42 47,72 %	8 9,09 %	1 1,14 %		
SKUPAJ	180	5 2,77 %	11 6,11 %	71 39,44 %	79 43,88 %	11 6,11 %	1 0,55 %	1 0,55 %	1 0,55 %

Na obravnavanem območju je znan le en primer, da so nosilni stebri betonski, pa še tu gre za enojni kozolec, zgrajen v šestdesetih letih 20. stoletja.

O kritini je tekla beseda že v prejšnjem delu poglavja, omeniti velja le še nosilne podstavke, na katerih stojijo vsi dvojni kozolci. Pri starejših kozolcih (meja: nekako 20. leta našega stoletja) so nosilni podstavki izdelani iz kamna. Po

navadi je to klesan peščenec ali velik rečni kamen, kvadratnega tlorisa, navzgor pa se nekoliko piramidasto zoži, vendar to ni pravilo. Pri mlajših kozolcih ali pri prenovljenih starejših kozolcih, kjer se je npr. kamen pogreznil ali bil uničen, so nosilni podstavki betonski in po obliki podobni kamnitim. Podstavke lastniki navadno zamenjujejo le na daljša obdobja.

Funkcija kozolcev

Pri enojnih kozolcih je osnovna funkcija sušenje, pri dvojnih kozolcih je tej dodana še shrambna funkcija, ki ima pri konstrukcijsko najrazvitejših top-larjih dokaj širok razpon.

V prvi vrsti so bili kozolci povezani z živinorejo in poljedelstvom. V njih so sušili in spravljali krmila (seno, pšenična in koruzna slama, pesino perje itn.), pod dvojnimi kozolci so našli streho kmečki vozovi, razne priprave in orodja, pod kozolci se je sušil les, bil pa je to tudi prostor za različna opravila, še posebno pri tistih kozolcih, ki stojijo blizu domačij.

V zadnjih desetletjih vrsta kozolcev zgublja svoj nekdanji pomen in se njihova funkcija postopoma spreminja. Nekateri postajajo skladišča večjih količin gradbenega materiala, odlagališča izrabljenih kmetijskih strojev in priprav ali pa dajejo streho počitniškim prikolicam, traktorjem in avtomobilom, graditeljem jadrnic, hišnim avtomehanikom itn. Nasploh je značilno to, da so kozolci, bližji domačijam, tudi bolj izkoriščeni, medtem ko je marsikateri oddaljenejši kozolec na polju prazen tudi v času košnje ali pa je v njem že povsem preperela slama ali seno. Spremembe v poklicni sestavi lastnikov, pa tudi spremembe v oblikah gospodarjenja (usmerjene kmetije s sodobnimi gospodarskimi poslopiji in tehnologijo) se bolj kakor pri drugih domačijskih stavbah izražajo pri kozolcih, zato se zdi njihova prihodnost tudi v tem pogledu zelo vprašljiva. Kaj storiti in kako ohranjati kozolce predvsem v njihovi primarni funkciji, je vsaj za zdaj še uganka. Očitno je, da bo dovršen del teh znamenitosti pokrajine ob Savi prav kmalu izginil.

Zusammenfassung

DIE HEUHARFEN AN DER SAVE

Zwischen Hotemež und Log, und zwischen Obrežje bei Zidani most und Blanca befinden sich auf einer verhältnismässig kurzen und engen Ebene neben dem Save-Fluss 180 Heuharfen verschiedener Typen. Auch auf diesem Gebiet sind die Harfen ein instruktives Zeugnis der einstigen und jetzigen Formen der Bauernwirtschaft, obwohl sie konzeptuell und formell eine überlebte Bauform darstellen. Ihre einstige Funktion wird immer mehr aufgegeben; zugleich ist die Sorge um ihre Erhaltung bei den Eigentümern immer geringer. Deshalb werden wir bei vielen Harfen Zeichen der Verfalls bemerken, der nach dem Ausbau der Wasser-Elektrizitätsanlagen an der Save allem Anschein nach noch schneller fortschreiten wird.

Mit dem Ausbau des Elektrizitätswerkes werden ungefähr 41 Harfen betroffen, was das Landschaftsbild des Gebietes an der Save stark beeinträchtigen wird. Deshalb versucht der Aufsatz die Harfen in ihrer Bau- und Landschaftserscheinung vorzustellen, vor allem ihr Alter, ihre Grösse, ihre Architekturdetails und ihre Bedeutung darzustellen. Dies bietet zugleich die Gelegenheit, auf die Bedeutung der weiteren Untersuchungen der Harfen an der Save hinzuweisen, wobei sich die Bemühungen der Ethnologen, Architekten, Geographen und Landschaftsforscher vereinigen können.

VOŽNJA KOT GOSPODARSKA DEJAVNOST V ŽIREH

Marija Stanonik

1 Furmanstvo

Raziskovanje in zasledovanje »jamborne ceste«¹ je Žiri imenoma obšlo, vendar je mogoče, da je zajeta v omembi Logatca in Vrhniko, saj je vožnja lesa iz Žirov proti morju gotovo morala potekati prek teh dveh krajev. Ne bi mogli trditi, da je ravno skozi Žiri šla tudi jamborna cesta, da pa so tudi od tod vozili les v obmorska mesta, ni mogoče zanikati. Če je priznanje o njegovi kvaliteti, izrečeno z besedami: »Ta bi bil pa dober za jorbola,«² zgolj jezikovne narave, kar pomeni, da lahko ne sloni na izkušnjah govorca, pa skepto, ali so bile Žiri res udeležene v omenjenem prometu, spodbija drug, bolj neposreden in materialen dokaz. Pri Gantarju na Dobračevi so se namreč ponašali s hišnim izročilom, da je bila pri njih nekdaj gostilna, v kateri so se krepčali vozniki in konji, ki so vozili hraste za Benetke.³

Očitno potrdilo za prometne zveze z morjem izvira iz žirovske sosesčine, namreč iz Smrečja, od koder so vozili v Trst jelke za jambore. Imeti so morale predpisane mere (dolge 32 m, na drobnem koncu obseg 25 cm [= 12 col]). Posekati jih je bilo treba oktobra in še istega meseca kar v lubju prepeljati v tržaško ladjedelnico, da so jih tam naprej obdelovali. Ena jelka je bila po tedanjih ocenah, ki so se še močno zanašale na naturalno izmenjavo, vredna par voličev.

Iz gozda v Smrečju do vrha Rovt (do cerkve) je bilo, po navedbah gospodarja Janeza Smrekarja, v celotni vpregi tudi do štirideset volov, ki so bili vklenjeni v trde ali »muss jarne«; naprej do Logatca je šlo s petnajstimi pari, pri Planini so vozniki morali dobiti pomoč dodatnih desetih parov, da so mogli prepeljati tovor do Ravbarkomande.

Eno samo deblo zgoraj navedenih mer so naložili na »trd kanc«, ki pa ni bil tak kot za potrebe zgolj domačega kmečkega gospodarstva, temveč večji in močnejši v vseh pogledih. Imel je tudi daljše oje, tako, da sta bila vanj vpre-

¹ Miroslav Pahor s sodelovanjem Ilonke Hajnal, Po jamborni cesti... v mesto na peklu, Ljubljana, 1981, 64–76.

² Primere iz otroških let se je še spominjal Jože Kržišnik, »Krištan«, s Sela.

³ Morda je v resnici šlo za katero drugo obmorsko mesto in ne ravno za Benetke; tudi v spominih na materialne zadeve obstajajo zakonitosti slovstvene folklore, torej variante v konkretnostih.

žena dva para volov. Za pripravo pa so rabili »čtvier/čvetier«,⁴ t. j. 8 m dolge »štange«, ki so imele zadaj verigo iz dveh »glidov« (= členov) ustrezne velikosti, da se je dala nataktni na zadajšnji »čtvier«. Da ni zdrsnila z nje ali se premaknila predaleč naprej, sta skrbela dva preglja, ki sta bila zataktnjena v luknjo med nataktnjeni člen verige na »čtvier«. Na trdi ali »muss jarem« so bile »čtvier« pritrjene s pomočjo »trte«. Kjer je bilo treba le malo zaviti, je vole v njih kar malo neslo naokrog, saj se pri takšni vpregi (»trd kanc«, trd jarem) ni dalo kaj prida obračati. Poleg tega pa še tako dolg in težak tovor!

Še je zaslediti ostanke poti, po kateri so vozili, ker za tako dolg hlod ni smelo biti ovinkov in je morala pot teči samo naravnost. Pri Smrekarju v Smrečju se je še pred kratkim dala videti veriga, s katero so hlod pritrtili na »trd kanc«. Njeni členki so bili debeli, kakor so pri ladijskih verigah.

Glede na uporabo prometnega sredstva (»trd kanc«) bi transport »jamborov« morali obdelati ob vlačanju, vendar pa v tej zvezi pripovedovalci nikoli ne pravijo, da so »vlačili jambore«, ampak vedno, da so nekdanj »vozili jambore v Trst«. To in pa namen, da bi поблиže predstavili tiste vrste prevoza, ki so presegle okvire ne le domačije, ampak tudi domačega kraja, je bilo odločilno pri uvrstitvi »voznje jamborov« v uvod.⁵

Vožnja oz. vlačenje jamborov je trajala iz Smrečja oz. Rovt prek Postojne najmanj tri dni. Kjer je bil grd teren, so morali pomagati, porivati tudi ljudje, zato je moralo biti zraven vedno veliko ljudi, da so obvladali vožnjo. Kot otrok se je še udeležil oče sedanjega gospodarja Smrekarja, zato je pri tej hiši izročilo o njej še tako živo. Jedačo in pijačo jim je vozil poseben furman. Vsak voznik je zaslužil na dan dva forinta, še prej pa so dobivali dukate. Tako so vozili do l. 1870. Odtlej so delali ladje na parni pogon in jambori takšne dolžine za ladjedelništvo niso bili več tako potrebni.⁶

Izročilo o dokaj živahnem prometu potrjuje tudi zapisek L. Mlinarja, ki pravi, da se je tiste čase — v osemdesetih letih — še veliko furalo od Škofje Loke v Idrijo in Trst (podčrtala M. S.). Škoda, da ne pove, pri kateri domačiji v Žireh je bilo po pet konj, ki so rabili za pripravo na Rázpotje ali Škofjo Loko. V Idrijo so trgovci vozili vsako sredo ali soboto kmetijske pridelke, mesarji in špeharji pa ravno tako svoje izdelke.⁷ Še nadrobneje in nazorneje popisuje zveze med Žirmi in Idrijo I. Potočnik, ki pravi: »V Idrijo se je izvozilo iz naše občine zelo veliko štemplnov, ki so jih potrebovali v rudniku. Največ pa se je speljalo v Idrijo na trg raznega živeža kakor krompir, fižol, zeljnate glave, mleko, meso, slanina, klobase. V Idriji smo imeli tudi sploh največ opravkov. Tukaj je bila sodnija, notar, zdravnik itd. Tukaj je bil sedež orlov in mislim da tudi sokolov. Skoro vsakemu Žirovcu je bila Idrija znana kot domača vas. Tudi jaz sem bil že v otroških letih velikokrat tam, ker sem hodil z očetom, ki je vozil razne pri-

⁴ Beseda je nesklonljiva, niti ni bilo mogoče prav ugotoviti njenega spola. V Žireh (»Krištan«) je bilo slišati »čvetier«, v Smrečju (»Smrekarjevi«) pa »čtvier«.

⁵ Končno ima »trd kanc« dvoje koles in se tovor z njim deloma vendarle tudi prevaža.

⁶ Zapisek Janeza Smrekarja, ki je nastal na pobudo avtorice pričujoče obravnave, poleti 1986. — O parnem stroju: Enciklopedija leksikografskog zavoda, 5, Zagreb, 1969, 52—54.

⁷ Leander Mlinar, rokopis, list 10.

delke na trg.«⁸ Sicer pa je bilo že pri obravnavi prometnih poti opaziti, da so se Žirovci potegovali za njihovo uvedbo ali izboljšanje predvsem s sklicevanjem na lažjo vožnjo lesa.⁹

V prejšnjih časih, ko so bili še rokovnjači, so furmani iz Škofje Loke v Žiri zmeraj gledali, da jih je šlo več skupaj, ker se na Dolgih travnikih niso upali iti mimo neke hiše. Tam so jih navadno čakali *plašuri*,¹⁰ kakor so to rekli rokovnjačem. Ti so jim pobrali »štesne/štesne« pri kolesih, da z vozovi niso mogli naprej, dokler jim niso dali zahtevane vsote, da so jim omenjene dele koles vrnili. Po drugi verziji je bilo omenjeno kočljivo mesto v Gabrku. Približno tam, kjer je zdaj poslopje nekdanje šole, je bila s slamo krita nizka hiša, da se je bilo mogoče z roko dotakniti slemena. Po svojih prebivalcih je dobila ime »Na plašeri« (= pri plašurjih = plaščarjih). Furmani so se na dogovorjenem kraju počakali, da so šli skupaj dalje in so se lažje branili, ko so rokovnjači od njih pobirali odkupnino, drugače so jih pa napadli. V smeri proti Logatcu so se vozniki bali Matjaževih kamer.¹¹

Za preteklost so podatki le fragmentarni, vendar tudi omenjeni drobci dajo slutiti, da je bilo prevoznišvo dokaj živo tudi v teh krajih. Še med prvo svetovno vojno ni čisto pojenjalo, saj so pri Potočniku preskrbovali drva vojaščini na soški fronti. Vsak teden so jim jih odpremili po štiri »trajnarje/trenarje«. To je bila posebna vrsta vozov, dolgih 2,5 m.¹²

V stari Jugoslaviji se je prevoznišvo razmahnilo, ko so v dvajsetih letih začeli na Trebiji delati jez za žirovsko elektrarno. K temu delu so se zatekli tudi »šuštari«, ki občasno marsikdaj niso imeli dela. Leta 1924 je 15–20 voznikov nekaj mesecev vozilo iz Poljan, Pogare, Gorenje vasi in Žirov na Fužine material: pesek in les iz gozdov na eno stran in na drugo zemljo in deske z žage na Trebiji. Pri tem so tudi dobro zaslužili, zato je kdo dokupil še enega konja, da je lahko začel furati na svoje. Za to opravilo je bila potrebna kar precejšnja začetna investicija: konji in vozovi. Tako je nesrečna žirovska elektrarna¹³ za del Žirovcev pomenila tudi srečo.

Najprej so si služili kruh na njen račun ob graditvi, nato pa pri odplačevanju dolgov zanjo, ko so zaradi njih po žirovskih gozdovih zapele sekire in so les tako rekoč dan za dnem vozili v Logatec, medtem ko v Škofjo Loko veliko manj. Razmerje med njima je v tem pogledu po oceni enega od udeležencev tega dogajanja 95 % : 5 %. Odgovor, zakaj je bil ta promet veliko bolj usmerjen proti Logatcu kakor Skofji Loki, je iskati ne le v tem, da so Žiri tedaj

⁸ Ivan Potočnik, Razmere v Žireh pred svetovno vojsko (rokopis s črnilom, zvezek ima na prvi strani naslov: Spomini na svetovno vojsko, 26).

⁹ Kako čez grič? Cesta Dolenji Logatec — Žiri, Žirovski občasnik, št. 4, Žiri, 1982, 187. (Članek je bil objavljen v Laibacher Zeitung z dne 1/7-1882, št. 148 in ga je v slov. prevedel Mihá Naglič.)

¹⁰ »Plašuri« (= plaščarji). Ime kaže, da so se zavijali v nekakšne plašče, da so se skrili v njih.

¹¹ Nepridipravi so mogli najti zatočišče v zavetju tako oblikovanega zemljišča, da ga je uporabil za svoje bivanje že pradedni človek tega prostora. Prim. Franc Osolc, Paleolitska kulturna zapuščina v Matjaževih kamrah, Loški razgledi XXI, Škofja Loka, 1974, 24–40.

¹² Ivan Potočnik, Dobračeva, ustni vir, jeseni l. 1975.

¹³ Prim. Marija Stanonik, Žirovska tragedija, Loški razgledi XXVII, Škofja Loka, 1980, 151–171.

upravno spadale pod to notranjsko mestece, ampak tudi v tem, da je tam vodil eno od lesnih skladišč domačin Anton Kopač (»Tinčk«), in morda še bolj to, da je bila v Logatec pot dolga 21 km, v Škofjo Loko na železniško postajo pa 30 km.

Zato je bilo treba na tej poti v Loko prenočiti, kar je stroške prevoza brž podražilo, medtem ko se je iz Logatca še bilo mogoče vrniti domov istega dne. Stalni vozniki so torej v Logatec vozili trame in deske, a tudi vračali se niso prazni. Iz Logatca so vozili gradbeni material: cement, opeko, čevljarjem material za njihovo delo kakor tudi kože za strojarjo in trgovcem blago za trgovine: koruzo, moko in vsem po vrsti tudi vino.

Ko se je začela kriza v tridesetih letih, je bilo tega zadnjega manj, vendar so tisti, ki so imeli pogodbe z žirovskimi trgovci za dobavljanje blaga za trgovine, imeli kar dober »*fraht/froht*«, t. j. stalen zaslužek za te vožnje. Na železniško postajo v Logatec so vozili tudi žirovskim čevljarjem pakete s čevlji in prepeljevali les s Sovodnja. Ker je bil (ob krivični razmejitvi!) posekan že na italijanski strani, so ga na tej podlagi skozi Žiri vozili v Logatec za Italijo brez carine, le tovorni list je bilo treba zanj; za blago, ki ga je bilo treba prevzeti na železniški postaji za žirovske trgovce, pa »*avizo*«, dokument, s katerim se je prevoznik izkazal kot njihov sodelavec.

Tistih, ki so vozili v Loko, je bilo veliko manj, a so nekateri od njih imeli »*kontrakte*« (= pogodbe) s trgovci, da so nazaj vozili zanje, kar so jim naročili, predvsem moko in drug živež za trgovine. Tudi po Žireh se niso branili dela: npr. po velikih povodnjih v drugi polovici dvajsetih let so nekateri vlačili in vozili hlode za mostove čez žirovske potoke in pesek ali gramoz po žirovskih cestah in poteh; več prošenj so dobivali tudi ob košnji.

Priložnostni furmani takih voženj za nazaj navadno niso imeli, ker pač nanje ni bilo mogoče računati za stalno. Vozili so le tedaj, kadar so se lahko odtrgali od dela na kmetiji, in to večinoma les le z lastne domačije. Nekateri so pomagali le »*furajtati*« sem in tja, medtem ko so bili med stalnimi furmani tudi tako rekoč čisti proletarci in so kot taki vozili seveda lahko le tuje blago. Socialni razločki se lepo kažejo v pripombah sogovornikov, da kateri od teh voznikov ni mogel kupiti novega konja, ko mu je prejšnji poginil, ker ni imel »*gmajne*«, namreč izkupička od lesa. Kadar je konj zbolel, je bila prava nesreča. Zanj je bilo treba plačati 3 do 4 takratne jurje in zato prodati kravo ali vsaj prašiča. Kaj pa naj bi v takem primeru storil tisti, ki je živel samo »*od furnge*« in je moral za konje kupiti še celo krmo?

Drugi so si poskušali s prevozništvom olajšati preživljanje družine: npr. Filip Kolenc je imel številno družino, ki se ni mogla preživljati le z obdelovanjem zemlje, zato je zredil par konj in začel furati. Pozimi, ko prevozništvu ni neslo, je po hišah pomagal pri klanju prašičev.¹⁴ Drugače je bilo s Potočnikom, ki je bil velik kmet. Tako se je spustil v vožnjo, da je »*napravil*« (= kupil, si omislil) dva čisto nova »*tajsna/tajslna*«, t. j. močna vozova za prevoz lesa, in več parov konj. Enkrat jih je imel šest hkrati. A vse to prejkone zato, ker je imel dolgove zaradi elektrike nad seboj.¹⁵ Tudi »*Tinčk*«, lastnik

¹⁴ Nada Podobnik, Stanovanjska kultura prebivalcev Tabora, seminarska naloga, Oddelek za etnologijo, Lj., 1983, 84.

¹⁵ Glej op. 13.

lesnega skladišča v Logatcu, je imel tri pare konj, da so mu vozili tja les, ki ga je nakupil v Žireh.

Nekateri so od lesnega prometa pravzaprav živeli, drugim pa je bil bolj dodatni zaslužek. Kljub temu pa tudi prvi niso imeli nobenih formalnih privilegijev, ki bi izhajali iz tega dela, npr. »bolniške blagajne«. Res pa je, da zanj niso plačevali tudi nobenega davka.

S Sela so vozili »Lomar« in »Lomarca« in »Žvarlinova« Jehana, ki je nekaj časa celó sama imela par konj. Na Dobračevi so bili prvi »Jerebci«, njihovega rodu so tudi »Majnikovi« in »Skalarjevi«, ki so bili svojčas najpodjetnejši dobračevski furmani, čeprav so bili med njimi tudi Luka »Pivkov«, »Hribar«, »Krošl« in drugi. Iz Stare vasi so »od furnge« živeli »Lomar«, »Fricov« Cene in »Mrovcova« Tine in Franc. Furali so tudi »Ančnk«, »Polonn« Lojze in »Svetle« z Jezéra. Iz Žirov so vozili »Brence«, »Nagličev« Nace, »Rubčar«, »Šemončk«, »Špicar«, »Mrovc« in njegova žena, v Osojnici »Zagarčk«, iz Nove vasi pa »Primec«, »Jaševc«, Karel in »Ajnžon«, »Malnsk« in iz Račeve »Kajtan« in »Markant«, »Dolinar« in »Štričk« in končno »Mrovc« iz Loga. Vsega skupaj je mogoče naštetih okrog štirideset furmanov vseh starosti in med njimi so bile tudi ženske.

In otroci? Gotovo je bil med najmlajšimi Ivan Luznar, ki je hodil v prvi razred, ko je že gonil konje doma in pri bajtarjih ob kmečkih opravilih, štirinajstleten pa se je že podal s konji v Logatec in Škofjo Loko. Oče mu je »zrihtal« (= uredil), da je šel najprej nekajkrat z drugimi, nato pa že kar sam: v Logatec z lesom, v Loko pa po druge stvari. Voz so naložili prejšnji dan, od enih do dveh ponoči je oče »nafutral« (= nakrmil) konje, od dveh do treh sta napregala in nato je šel sin sam od dóma. Ker je bil kmečki, ni štel med redne furmane. Takim, ki so šli na cesto le tedaj, kadar je bilo prevoza več ko le za redne furmane, in so jim torej le pomagali, so dejali, da »bejnškajo«.

Kakor koli so že na splošno obravnavali (žirovske) furmane: od tega, da so »razred zase« v Žireh, do tega, da »kdor fura, je slab za domače, torej kmetiško delo« (rekli so, da »se je spačil«), dejstvo je, da se od tega dela ni dalo gospodarsko napredovati. Obogateli res niso, vsi po vrsti pa kot posebno vrednoto omenjajo prijateljstvo, solidarnost in pripravljenost za pomoč v stiski. »Tako veselje je bilo, tako smo se zastopili, saj ni bilo drugače vse skupaj nič, družčina je bila nekako ‚fajn‘,« pojasnjuje eden od njih.

Sami zase priznavajo različne pobude, da so vztrajali pri tem delu. »Ančnk« je menda takole pravil: »Tako je, da ti gre denar skozi roke, drugače ga pa ne vidiš.« Če se je s konjem zgodilo kaj hudega, se nikoli ni dalo privarčevati za novega. Sredstva za to si je bilo zmeraj treba priskrbeti iz drugih virov, kakor je bilo že omenjeno. In vendar so radi vozili. Eni so bili navdušeni, da imajo »fajn« konje; ponašali so se z njimi. Drugi so z njimi prekupčevali, kar jim je bilo v posebno veselje. Tretjim je ugajalo, da je bil zaslužek od vožnje vendarle stalnejši kakor pri »žernadah« (= dninah) po kmetih. Najbrž pa je marsikoga veselila tudi svojevrstna svoboda, saj je bil voznik veliko bolj sam svoj gospodar kakor delavci, ki so bili najeti za kakšno drugo delo. Tudi mobilnost, stalno gibanje, ki je ponujalo priložnost za vedno nove preskuse in doživetja, je verjetno dajalo prevoznikstvu svoj čar.

In vendar: »Bila je mizerija furmanska,« komentira svoje delo eden od njih. Pri tem ne gre toliko za socialne probleme, ko tisti furmani, katerim je konj »došel« (= poginil), niso mogli z zaslužkom od vožnje kupiti novega, in za konkurenco, ko so se nekateri (»Furlan« iz Gorenje vasi, »Tinčk«) že lotevali voziti trame s tovornjaki, in za kmete, ki so bili vsi zadolženi zaradi udeležbe pri načrtu žirovske elektrarne, ampak tudi za njihove vsakodnevne težave in napore. V Logatec so šli praviloma trikrat na teden, vsak drugi dan. Vsak dan bi bilo za konje prehudo. »Tinčkov« hlapec si je to privoščil neki teden, vendar je vsak dan zapregel eno uro pozneje. Zapregali so od 2. do 4. ure zjutraj, ob 4^h je bilo že pozno.

Do Rovt, kjer so se stari furmani ustavili najraje pri »Zavčenu«, mlajši pa pri »Jakobu«, so vozili okrog tri ure, tako da so bili tam približno med 7. in 8. uro. Ker gre cesta od Sopota do Rovt hudo navkreber, so morali veliko počivati — postaje so bile na mestih, kjer je bilo malo bolj ravno —, vmes so se konji obvezno ustavljali tudi pri koritu nekaj pred Rovtami, da so se napojili.¹⁶ Nato so jih med postankom pri omenjenih gostilnah približno eno uro »futrali«, tako da so v Logatec po novi triurni vožnji prihajali približno opoldne. V Logatcu so se za/mudili okrog tri ure. Med razkladanjem lesa in nalaganjem morebitnega tovora za nazaj so spet »futrali« konje. Domov so se vračali enkrat proti večeru. Po klancih so hodili ob vozovih peš, navzgor zaradi teže, navzdol pa zato, ker je bilo treba »žlajfati«, »premzati« (= zavirati). Drugače pa so se na vozovih peljali tudi sami. Skušnja je učila, da poleti ni »pojati« (poditi, priganjati) furmanskega konja, pozimi pa se sme, če je voz prazen in cesta mehka. Ni bilo prijetno držati vajeti v rokah v dežju in mrazu; posebno fijakarji so imeli od tega »barderbane« (= obolele, poškodovane) roke.

Kadar je bil dober tir, je bilo lažje voziti pozimi. Tedaj so skoraj poklicni furmani šli od doma ob dveh ponoči, prišli iz Logatca okrog devetih, spet naložili in se drugič odpravili v mesto z železniško postajo. V tem primeru so seveda rabili sani, nekateri od njih so naredili pravcati vlak iz »smači« spreadaj in »smuk« zadaj, vsaj »Primc« se spominja, kako se je tako naloženi tovor žagovcev kar zviljal. Posebno se spominjajo zime l. 1929, ko je bil tri mesece en tir. Sneg ni nič kopenl, le dodajalo ga je. Tedaj so spravljali v Logatec kar surov leden les in imeli plačano vožnjo »od vage«.

Tovor s sanmi vred je bil težak okrog 2000 kg. Ko so konji pritekli na Logaško polje, so bili čisto beli od »sreža« (ivja). Vozniki so se peljali samo med njihovim drncem, drugače so šli raje peš, ker je preveč zeblo. Tedaj so veliko sekali na »Mavsarjevem« v Jarčji dolini in nakladali pri »Lakušci« na Selu. Vse to spet zaradi dolga za že omenjeno elektrarno. Če so pozimi stalni furmani hodili v Logatec celó po dvakrat, so drugi šli tja trikrat ali štirikrat na teden, poleti pa le, kadar je bil čas — to pomeni presledek od enega do drugega dela na kmetiji, medtem ko so prvi tedaj furali tja vsak drugi dan, tiste dneve vmes pa so računali na krajšo vožnjo v gozdove po Žireh. S takim ritmom so se ozirali predvsem na konje. Preveč naprezati jih ni bilo dobro. Kar se tiče prometnih sredstev, so bili v stiski tedaj, ko je začel kopneti sneg. Niso vedeli, kako bi bilo bolje iti na pot: s sanmi ali vozom.

¹⁶ V smeri proti Škofji Loki so konji posebno radi pili vodo iz korita nasproti »Hlibčarjevega Frenca« na Dobračevi, tako da so kar sami zavili tja, naj jim je voznik to ukazal ali ne.

A če je bilo treba, so si radi pomagali med seboj. Posebno je prišla v poštev priprava ali »furajt« od Podklanca proti Rovtam. To je bilo mogoče, ker so šli na pot v skupinah in ne toliko posamezno. Prebivalci ob cesti se še danes spominjajo pokanja bičev med 2. in 4. uro zjutraj in vedo imenoma povedati, kateri trije so se peljali skupaj na zadnjem vozu, medtem ko so konji na prvih dveh vozovih kar sami peljali svoj tovor, tako so se zanesli nanje. Še lažje je bilo v tem pogledu na poti nazaj. Konji so vedeli, kje so doma. Voznik je lahko dremal, a ga konji niso »zapeljali«. Čeprav se je na poti zgodilo marsikaj zabavnega, je bilo tudi naporno. Eden od sogovornikov je takole ponazoril to skušnjo: »Ali ti je kaj dolgčas, ko ne furaš več?« je vprašal prvi drugega. In ta mu je odgovoril: »Ne, ko mi ni treba vstajati ob treh, ko do sedmih ležim.« Kljub temu je v tridesetih letih škripalo po cesti proti Logatcu leto in dan 10 do 20 vozov, velikokrat pa je to število naraslo na 30 ali 40, najvišje nemara se je povzpelo leta 1929; posebno tedanja zima je bila v tem uspešna.

Preostane še vprašanje, kako so se vozniki hranili in oblačili, saj so bili stalno zdóma in tako izpostavljeni raznim vremenskim nevšečnostim. Vsi nekdanji furmani priznajo, da so bili velikokrat premočeni in premraženi in tako nasledki niso izostali. Pred dežjem se je bilo težko zavarovati, čeprav so vozili s seboj »zeleno furmansko marelo« z lesenimi »čepiči« (= špicami). Drugače so imeli le »reklc« (suknjič), dežnih plaščev ni bilo. Skoraj lažje se je bilo zaščititi pred mrazom. Tedaj so nosili tople zimske srajce in dolge »gate« (= spodnje hlače) pod hlačami in čez suknjič še »površnik«. Skoraj vsi so bili obuti v škornje in imeli na glavi kape čez ušesa. Za enega od njih še zdaj pravijo, da je ozebel v ušesa, ker mu, domačemu sinu, niso dali nič denarja, da bi se bil dovolj toplo napravil. Enako kakor zase so skrbeli tudi za konje. »Ahtali« (= pazili) so nanje. V »prični« pod vozom so imeli zanje vedno pripravljene tople odeje, komatove strehe in plahte, da so jih pokrili z njimi, kadar je bilo potrebno.

Zjutraj so doma jedli največ »turšne« (= koruzne) žgance, ki jih je gospodinja skuhala že zjutraj ali še prejšnji večer. Drugače so se hranili večinoma v gostilnah ob poti, največ v Rovtah pri »Zavčenu« in »Jakobu«, kjer so bili nekako na pol poti v eno smer, in v Logatcu. Na splošno je veljalo: Če si fajn delal, si moral fajn jesti in piti, nisi mogel stradati in se uničevati. Marsikdo ni mogel zdržati in je odjenjal. »Strašn mater je bil« (= nakladanje je bilo naporno). Oče je dal sinu ali gospodar hlapcu »za cierngo« 30 din na dan. To je bila nekakšna norma, pravijo. Ponekod so dajali hlapcem, domačim voznikom torej le 25 din, kadar pa so dobili 20 din, so jim dali tudi klobaso v žep. Omenjeni znesek je služil za dnevno preskrbo para konj in voznika. Če si je ta pri hrani pritrgoval, je s tem nekaj privarčeval. Posebno mlajšim je šlo za to. »Pobe« (= mladeniče) je bilo še sram iti južinat v gostilno. Če pa so stopili vanjo, so zjutraj naročili samó topel čaj in dali zanj le 4 din, za južino so imeli kruh in meso, pa je bilo še vseeno imenitneje kakor doma, ker je bil kruh bel. Tako se je dalo prebiti tudi z 10 dinarji na dan in eden od njih si je z denarjem, ki ga je tako »prišparal« (= privarčeval), kupil enkrat »cajhaste« hlače in drugič srajco. Seveda je bilo vedno treba nekaj odtegniti za konje.

Zjutraj so jim doma dali najprej sena, nato še zobati, kar so imeli pridelano. Če so imeli koruzo oz. »turšco« (= koruzo, turščico), so jim dajali te,

če je bil na razpolago oves, so jim ponudili tega. Na splošno je veljalo, da je turščica bolj za težake, po ovsu pa da so konji bolj živi. Govorili so, da se konj kar sveti, če ga podgrneš s tistim ovsom, ki ostane v žlebu. Komentar pripovedovalca: seveda, ko je bil sit. Če bi bil lačen, se ne bi svetil! Med zobanjem so konje »štregljali« (= krtačili), da bi bili lepši. V Rovtah so konji dobili zobanje v »truge« tedaj, ko so se tudi njihovi vozniki krepčali v gostilni. Stali in »futrali« so konje tudi v Cèstah. V Logatcu pa so jih za čas, ko so imeli opravke s tovorom, odgnali v »štalo«, kjer so se odpočili. Eden takih konjskih hlevov je bil v Logatcu pri »Kramarju«. Če je voznik tam tudi sam kosil, niso za konje v hlevu zaračunali nič, drugače je bilo treba zanje plačati. Vprašanje, koliko si »zacieral«, je torej pomenilo: »Koliko si zapravil za hrano in plačilo »ausknehtu« (hlapcu, ki je skrbel za konjski hlev)? Pozimi so jim pri Zavčenu postregli s krvavicami, imeli so tudi jetrnice. Tudi poleti so imeli na voljo suho meso. Danes je marsikomu težko razumeti, kaj je to pomenilo za tisti čas, ko je bila tudi hrana močno navezana na letne čase, in nikakor ni bilo tolikšne izbire celo leto, kakor je to zdaj.

Stari furmani so ga radi tudi zvrnili. Posebno pozimi so »šnopcali« že pri Jureču v Brekovicah, ko je tako zeblo. Drugi so imeli stekleničko žganja kar s sabo. Bila pa je tudi navada, da je dal gospodar hlapcu v prično »patarh« (= putrih), t. j. sodček, ki drži 12—15 l. Vino v njem je dobil za »šenk« (= darilo). Kdor je stiskal, je pil vodo — tam kot konj. »Poznaš mojega brata, tam pije kot konj (= ne gre v gostilno)?« je brat govoril o bratu. Za enega med vozniki so pravili, da daje fižol v »varžet« (= v žep), da privarčuje tisto, kar bi plačal v gostilni. Res so nekateri nosili hrano raje s seboj: kos kruha in klobaso, suhe krhlje. Drugi so imeli s sabo kuhanega fižola v kanglici in kruh. Boljše je že bilo, če je bil zraven tega še »špeh« (= slanina). Zjutraj so doma jedli navadno koruzne žgance. Podobno je bilo pri tistih, ki so vozili na Škofjo Loko, le da je v to smer vozilo le 5—6 furmanov. Za malico so nosili s seboj »špeh« in kruh, malo južinali pa so »na gostilni« v Loki pri »Otetu«, kjer so imeli tudi »štalo« za konje, in prav tako pri »Joškovcu«. Tudi sami so pogosto prenočili kar v hlevu. Zjutraj so dali konjem sena in nato zobanja, da so bili konji lepi — da so se svetili.

Za vožnjo v Logatec so zaslužili dnevno od 100 din dalje. Nekateri so ocenjevali, da zaslužijo na dan za eno vrečo (= 80 kg) koruze. Toliko pa so je porabili na teden za par konj. Kmečkim se je poznalo, ker jim je ni bilo treba kupovati, saj so jo pridelali doma. Ob svetovni gospodarski krizi se je zaslužek poslabšal vsem: lastnikom lesa, tesačem in furmanom. Če so prej dobivali od kubik čevlja (31,5 kubik čevljev = 1 m³) 10 din, so odtlej dobivali le 6 din za enako mero. Čeprav je bilo splošno znano, da se z vožnjo ne dá obogateti, se je komu le posrečilo prebiti se višje na socialni lestvici. Tako povejo za »Tinčkovega« hlapca, da se je priženil »na ene grunte«, ker je imel »kardiht« (= ugled, čast, spoštovanje), ko je bil tako priden pri »furi« (vozarjenju). In to bi bilo vse, kar je na podlagi pripovedovanja udeležencev in očitidcev te nekdanje prometne dejavnosti mogoče reči o njej z materialne in socialne plati.

O njeni duhovni razsežnosti se dá marsikaj razbrati že iz dosedanje problematike, vendar nekaj malega o tem še posebej. Nekdanji vozniki se radi spominjajo raznih dogodivščin, ki so jih doživeli med potjo. Taka so bila nenavadna srečanja, kakor je bilo npr. tisto s »komedijantarji« (= cirkusanti).

Nekoč so imeli s sabo medveda; konji, ki so se z njim srečali, so se ga ustrašili, skočili s ceste in voz s trami se je prevrnil po bregu. Ivan Potočnik je bil prepričan, da je doživel »fato morgano«, kakor je sam označil pojav. Nikoli si ni znal razložiti, zakaj je januarja leta 1929, ko je vozil iz Rovt proti Cestam, čisto razločno videl dve sonci. Vrsta spominov oživlja, kako so si nekateri furmani med sabo prijateljsko nagajali, da je bilo bolj kratkočasno. Ker pa jo v klancu menda zvoziš le, če »zakolneš in počiš z ‚gajžlo‘« (= bičem), so pač delali tudi to. Tako je prišlo v govorico, pa ne le po Žirovskem: *kolne ko kakšen star furman*. Zakaj je tako, morda razloži naslednja šala: neki gospod je dejal: »Ne kleti!« Voznik mu je odgovoril: »Kar pejte (= pojdite) sami vozit, pa boste hitro kleli kot jaz.« Po zaslugi Karla Leskovca, pisca kronikalnih romanov, doma iz Rovt, so žirovski furmani iz časa med dvema svetovnjima vojnama prišli celó v literaturo.¹⁷

Celo med drugo svetovno vojno furanje ni popolnoma zamrlo. »Prime« in drugi so vozili v Kranj čevlje nekaterih žirovskih mojstrov in nazaj v Žiri razne potrebščine za trgovine, ker Nemci niso dali bencina za avtomobile.

V novi Jugoslaviji je bilo prevoznništvo nekaj let še dokaj živahno, le da se je njegova funkcija spremenila. Ob obveznih oddajah kmetje niso hoteli sami spravljati in prevažati lesa, ker se jim ni splačalo; tako so določene organizacije to naročale voznikom, ki so vozili tudi les za mostove, podrte v vojni, da so jih popravljali, in za javne stavbe, ki so jih obnavljali ali ta leta zidali po Žireh, npr. združni dom, šolo. V ta namen je bila l. 1946 ustanovljena Lesno produktivna zadruga, ki je delovala le nekaj let. Imela je osemnajst članov, vendar niso bili vsi vozniki. Ti pa so v njeni organizaciji dovažali in odvažali gradbeni material (les, pesek, kamenje, opeko) za javne zgradbe in zasebne hiše, kadar so jih lastniki za to prosili. Opeko in kamenje so vozili na »dierah«, pesek pa v »trugah« in to v dveh, od katerih je v eno šlo 1 m³ in v drugo 0,5 m³ peska.

Prav gotovo je najdaljši staž v furanju dosegel Maks Oblak, »Skalar« z Dobračeve. Že to prepričljivo dokazuje, kako rad je imel in še ima to delo. Že dvanajstleten je začel spremljati strica v Škofjo Loko. Kot obiskovalec ponavljalne šole je bil med tednom nekaj dni prost, doma pa so imeli dva para konj. Samostojnega ga je oče spustil od doma s štirinajstimi leti v drugem desetletju našega stoletja. Tedaj je tako kot drugi vozil hrano za trgovine, »leder« (= usnje) za čevljarke delavnice in kožo za strojarno, v tridesetih letih pa na eno stran les, na drugo pa obrtnikom in trgovcem po naročilu. Po l. 1945 je vozil kot član Lesno produktivne zadruge, ki je nato prešla v okvir Kmetijske zadruge Žiri. Od l. 1958—1970 je vozil za Remont, nato pa do l. 1976 odvažal smeti. Pri vožnji lesa sta bila po drugi svetovni vojni »v španoviji« — ne z gospodarskega vidika, ampak predvsem zaradi medsebojne pomoči pri nakladanju — z bratom Tonetom Oblakom, »Majnikom«. Zaslужek od vožnje pa sta si »razprtila« (= razdelila).

»Skalar« ima torej za seboj celih petdeset let bolj ali manj organizirane vožnje in uslug žirovskim ljudem. To ne pomeni le dajanja konj na razpolago, marveč tudi samega sebe. Dan na dan zgodnje vstajanje, naporno nakladanje,

¹⁷ Karel Leskovec, Križpotja III, Ljubljana, 1970, 183. Isti, Nevarni koraki, Ljubljana, 1977, 32.

skrb za konje in vozove in prijazen obraz za tiste, ki so ga za to delo naprošali. S spoštovanjem je treba sprejemati hčerkin ponos, ko pripoveduje njegovim vnukom: »Glejte, za vse te hiše je ata navozil pesek.« Še zdaj imajo pri hiši lep par konj, ki jih tudi njegov sin rad vprega.

Drugače pa je furanje kot pomembna dopolnilna gospodarska dejavnost Žirovcev, za katerih tovrstno zaposlitev v stari Jugoslaviji si lastijo veliko zaslug iz nekdanje »Tinčkove« hiše v Stari vasi,¹⁸ v letih po drugi svetovni vojni vse bolj pojenjavalo, dokler niso njegove vloge skoraj v celoti prevzela motorizirana prometna sredstva.¹⁹

2 Avtomobilski promet

Slovenski dom z dne 17. 12. 1910 poroča o ustanovitvi Gospodarske zadruge v Žireh tega, torej 1910. leta.²⁰ Štela je dvanajst članov in posedovala žago, električno centralo na Dobračevi in stroj za izdelavo opeke. Hkrati je Valentin Poljanšek že snoval tudi Avtomobilsko družbo. Po zapisu I. Potočnika naj bi bila ustanovljena l. 1913,²¹ morda pa je bila že tudi prej, saj bi drugače težko prevzela prvi avto že marca l. 1913. Njeni družabniki so bili Franc Jelovšek iz Gorenje vasi, Valentin Poljanšek in Janez Potočnik z Dobračeve in Anton Primožič iz Žirov.²² Prvi avto so šli iskat na Dunaj vsi štirje za veliko noč 1913. V cesarskem mestu so bili ravno za praznike in ohranjena je (celó barvna) razglednica (z damo, ki šofira, in gentlemanom poleg nje), ki jo je eden od njih pisal domov 23. 3., 25. 3. zvečer pa so avto pripeljali v Žiri.

Ta dogodek slikovito predstavljajo Potočnikovi spomini: »Pri nas smo ravno molili roženkranc. Takoj prenehamo z molitvijo in vse k ‚Županu‘ na cesto, kjer se je ‚pošast‘ ustavila. Luči so svetile, karbidne. Avto pa se je stresal in rohnel. Zbrala se je okrog njega cela vas in še od dalje, kdor je dohitel. Pripovedovali so, kako so vozili. Čez nekaj časa je odpeljal še naprej v Žiri. Novi avtomobil je bil poltovornjak. Spredej je imel kabino za ljudi, zadaj pa je bil odprt.«²³ Drugi ga opisujejo malo drugače: to je bil kombiniran avto.²⁴ Spredej je imel kabino za šoferja in sprevodnika, zadaj pa osem

¹⁸ Pismo Mirka Kopača, Slovenska Bistrica, 27. julij 1984: »Naj omenim, da pri razvoju Žirov je bila velika vloga mojih staršev v tem, da je nudil (oče, op. M. S.) zaposlitev in ustvarjal boljši življenjski standard, in to s konjskimi prevozi lesa iz cele okolice iz gozdov do žag in spet dalje.«

¹⁹ Ob koncu pisanja te obravnave mi je prišla v roke po problematiki sorodna: Melita Kebe, O furmanstvu na osrednjem Notranjskem med obema vojnama, Notranjski listi, Cerknica, 1986, 136–158. Žal, prepozno, da bi jo mogla upoštevati več kot s tole omembo pri svojem delu. Ponuja pa se možnost za primerjalno študijo — še toliko bolj, ker gre za eno in isto gospodarsko dejavnost na dveh sosednjih območjih — ne glede na to, da se razporeditev gradiva in metodologija razpravljanja med njima v marsičem razločujeta.

²⁰ Glej ponatis: Iz Žirov, Žirovski občasnik, št. 5–6, Žiri, 1983, 119–120.

²¹ Glej op. 8, 26–27.

²² Glej op. 8, 27; Ivan Potočnik, Žirovska kronika, rokopis s črnilom v zvezek za šolsko rabo, str. 136–137; isti, Zapiski s črnilom v zvezek za šolsko rabo, na prvi strani datum 7–8/9, 69, str. 47.

²³ Glej op. 8, 138.

²⁴ Od tod je torej nastala okrajšava: kombi (= kombiniran avto, avto za kombiniran tovor).

sedežev za potnike in oddelek za tovor. V Žireh so mu rekli »froht« (nem. der Frachtwagen = tovorni voz = tovornjak). Kadar so ga nižje v Poljanski dolini slišali voziti in je zelo trobil, so npr. v Bodovljah dejali: »Žirovska krava gre.«²⁵

Prvi šofer omenjenega kombija je bil Jakob Poljanšek, »Modrijanovcev« s Sela,²⁶ nečak Valentina (Tineta) Poljanška — verjetnega pobudnika *Avtomobilne družbe Žiri*. Ta je torej Jakoba poslala na Dunaj,²⁷ da se je pri firmi Saurer učil za voznika v času, ko je izdelovala avto za žirovskega naročnika. Vendar je kljub temu še prišel z njim v Žiri za nekaj mesecev eden bolj izkušenih voznikov.²⁸ Avtomobilna družba je dobila dovoljenje za osebni promet Žiri—Škofja Loka²⁹ in po nekaterih, žal, nepreverjenih podatkih je bila to takrat prva redna proga na ozemlju današnje SR Slovenije, saj je, po istem viru, tedaj obstajala le še v Celovcu.³⁰

Tik pred začetkom prve svetovne vojne, 6. 7. 1914³¹, je Avtomobilna družba prevzela v Žireh drugi avto, ki je bil že pravcati avtobus za štirinajst, po mnenju drugih pa za osemnajst oseb. Po nekoliko negotovem spominu je promet potekal z njim vsaj nekaj časa tudi še med prvo svetovno vojno, medtem ko je bil s prvim Jakob Poljanšek mobiliziran. Avto so predelali v bolniškega in z njim je prvi izučeni žirovski šofer vozil v Galiciji na poljski meji ranjence s fronte v lazarete vsa štiri leta prve svetovne vojne. Srečno se je vrnil, vendar oslavljen, komaj živ in zato tako pozno, da so ga doma že imeli za pogrešanega, in so starši posestvo, ki bi mu kot prvorojencu pripadlo, prisodili drugemu bratu. Zato se je nekaj časa poskušal s kovaštvom doma, vendar se je hotel osamosvojiti in je družinica odšla v Zaprice pri Kamniku, kjer je mož dobil kovačijo v najem, nato pa je po sorodniških zvezah za nekaj časa postal žagovodja na škofovem posestvu v Nazarjih.

Ta čas je »Avtodružba« v Žireh bolj životarila. Svoje je naredila vojna, a tudi vozniki nemara niso bili brez krivde, kakor je razbrati iz določenega vira.³² Za ilustracijo njihove prostodušnosti navaja I. Potočnik primer, kako je ravnal eden od njih, ko mu je neke nedelje zvečer umanjalo karbida za razsvetljavo, »trgovine pa vse zaprte«: »Vozil je v popolni temi brez vsake luči in to hitreje kot navadno, češ, prej, če bova doma, manj bo verjetnosti, da naju dobe žandarji. Vozila pa se je samo (še) ena potnica nekje do srede poti. Res sva brez nezgod prišla domov. Enkrat, najbrž je bilo nekje v Ljubljani, pa se jih je toliko vozilo, da jih je bilo v majhni kabini deset, štirje na motorju in štirje na strehi.«³³ Žirovski kronist očitno hoče z navedbo teh dveh primerov

²⁵ Ivan Pečnik, roj. 1900 v Bodovljah, upokojeni dekan; ustni vir, Ljubljana, poletni 1976.

²⁶ Jakob Poljanšek, roj. 1887 na Selu. V Idriji in Ljubljani je hodil na realko, doma je očetu, sekirnemu kovaču, vodil poslovne knjige in delal pri njem v kovačiji. Umril 1. 1952 v Žireh.

²⁷ Žal je v publikaciji Meta Sterle, Občina Škofja Loka, serija ETSEO, Lj., 1984, 28—30 v tej zvezi nekaj napak.

²⁸ Ivanka Poljanšek, Jakobova soproga, ustni vir, poletni 1976.

²⁹ Glej op. 8, 26—27.

³⁰ Tako stališče zastopa Jakobov sin, prof. dr. Rado Poljanšek iz Ljubljane.

³¹ Glej op. 8, 138 in op. 5, 48.

³² Glej op. 8, 138—139.

³³ Glej op. 8, 139—140.

prikazati tudi negospodarnost žirovskega prevoznika nasproti ljubljanskemu. Menda je »Avtodružba«, ko je po prvi svetovni vojni v novoustanovljeni Jugoslaviji začela na novo, kupila stare »vozove«, ki jih je bilo treba prejkone manj ali bolj popravljati in je tudi to zbijalo njen poslovni učinek.

Ni znano, kdaj in zakaj je iz nje izstopil Janez Potočnik, v pomanjkljivo ohranjeni ali dostopni dokumentaciji se njegovo ime nič več ne pojavlja. Kot nova družabnika pa sta omenjena Strlič (»Čelešnik«) in Anzelm (»Zelman«). V zapiskih Tineta Poljanška iz l. 1924 je zaslediti olajšanje, da se je pri Avtomobilni družbi promet zboljšal, ko je nastopil Ivan Žakelj.³⁴ Vendar isti vir navaja, da je še istega leta izstopil, kakor tudi F. Jelovčan, član prve skupine družabnikov. Ostala sta le še Poljanšek (namreč Tine) in Primožič. Kronistova roka je zapisala: »Primožič je povožen. Rad bi se ga rešil, pa nobeden nima denarja, da bi drugega izplačal.«³⁵

V tej stiski je »Avtodružba«, ki jo je komaj še mogoče tako imenovati, poprosila svojega nekdanjega šoferja, Jakoba Poljanška, da bi ne le prevzel delo pri njej, ampak vanjo vložil tudi kaj svojega kapitala, ker je bila na tem, da propade.³⁶ Po mnenju zunanjih opazovalcev pa »se je Jakob, ko je bil pri škofu v službi, denarja nalezal in . . .« Pripovedovalec nadaljuje, da je »sam napravil (= kupil) avtomobile«, — toda počakajmo, morda se bo posrečilo prav razbrati, kako je v resnici bilo.

Neodvisno od Avtomobilne družbe Žiri je namreč začel z avtomobilskim prometom v Žireh skoraj po prvi svetovni vojni Anton Kopač,³⁷ »Tinčk« iz Stare vasi. Po podatkih njegovih domačih³⁸ so pri njih začeli voziti les s tovarnimi avtomobili že l. 1919. S tovarnjaki znamk Sauer in Fiat so vozili rezan les s skladišč na žagi v skladišča (verjetno na železniških postajah, op. M. S.) v Logatec in Škofjo Loko. Prevažali so tudi večje količine gradbenega materiala ob graditvi jezua na Fužinah in cement in cementne izdelke, ker so pri hiši izdelovali tudi cementno opeko in drugo.³⁹ Za prevoz ljudi so imeli urejeno dokumentacijo za progi Žiri—Logatec in Žiri—Škofja Loka in nazaj, s čimer so začeli l. 1920. V ta namen so imeli posebno opremljen Fiatov avtomobil »za prevoz poštnih pošilk kot npr. čevljarskih izdelkov (paketi) in ostalo ter za deset potnikov. To vozilo je bilo dnevno na progi Žiri—Logatec in obratno.« »Vendar pa so bili dohodki od tega prometa dani v varstvo in koriščenje za kritje nekih dolgov v Posojilnici v Žireh.«⁴⁰

³⁴ Glej op. 8, 73—74, 81. Ivan Potočnik je namreč v svoje zvezke prepisal tudi del njemu dostopnih zapisov Tineta Poljanška.

³⁵ Glej op. 8, 87.

³⁶ Pričevanje Jakobove soproge Ivanke in sina dr. Rada Poljanška. Ustni vir, poleti 1976 in 1986.

³⁷ Podatek iz op. 27, 30 potrebuje pojasnilo: Filip Kopač ni bil lastnik avtobusnega podjetja, marveč je bila nanj vpisana le koncesija za vožnjo na progi Žiri—Logatec in Žiri—Škofja Loka. Iz razlogov, ki jih omenja op. 39, jo je oče Anton prenesel na sina Filipa, vendar to šele proti koncu dvajsetih let. Mirko Kopač, Slovenska Bistrica, po telefonu, dec. 1986.

³⁸ Pismo Mirka Kopača (= sina Antona Kopača), Slovenska Bistrica, 31. maja 1982.

³⁹ Ustne podatke potrjujeta tudi »glavi« v obrazcih za dopisovanje, in to za splošno dopisovanje in za račune. — Glej op. 42.

⁴⁰ Pismo Mirka Kopača, Slovenska Bistrica, 27. julij 1984.

Kljub poskusom tudi z osebnim prevozom pa je bil težišče prometa pri »Tinčkovih« tovorni promet. Razmerje med njima je lepo pogodil eden od informatorjev, ko ugotavlja: »Ko je šel ‚Tinčku‘ les bolj slabo (= vožnja in prodaja? lesa!, op. M. S.), je prevzel pošto. (V Žireh je tedaj to pomenilo ne le pismenske pošiljke, ampak predvsem pakete čevljarskih delavnic, ki so pošiljale čevlje na vse strani po Sloveniji in Jugoslaviji. Zraven pa se je vedno peljalo tudi nekaj ljudi). To je trajalo malo časa, eno leto, ne več. Nekaj časa sta se vozila s Poljanškom celo na isto uro in se skušala, kdo bo pobral ljudi. Kdor je prišel prej, je dejal: ‚Hitimo, da bomo prej. To je bilo okrog l. 1925.«⁴¹

Naj bo to anekdotično pričevanje uvod v prikaz prizadevanja po sodelovanju Antona Kopača in Avtomobilske družbe, čeprav tokrat obe strani še gledamo v vlogah konkurentov. To daje misliti, da položaj Avtomobilne družbe ni oteževala le njena lastna kriza (po sklepanju očitvidcev od daleč: stari avtomobili, neustrezni šoferji), ampak morda prav toliko ali še bolj obstoj sorodnega podjetja, čeprav je bilo njegovo težišče na tovrnem prometu. Po drugi strani pa vse kaže, da se je sredi dvajsetih let zamislil nad svojim poslovanjem tudi »Tinček« (= Anton Kopač). Ga je k temu prisilila vrnitev Jakoba Poljanška k žirovski »Avtodružbi«? Tega ni mogoče niti potrditi niti ovreči. Razpoložljiva dokumentacija⁴² vsekakor priča, da sta se obe strani skušali obdržati na površju, in to ne na račun zahrbtnih spletk, temveč po načelih zdrave poslovne morale. Dajmo jim besedo:

Ohranjena sta dva koncepta dopisa, s katerim A. Kopač predlaga obstoječi »Avtomobilni družbi«,⁴³ da bi se združili, ker bi tako obojim šlo bolje. Razloge, ki so ga spodbudili k temu, v njem razlaga takole: »Podpisani sem upeljal vožnjo s tovrnimi avtomobili, katere nikakor ne nameravam opustiti, pač pa povečati in razviti, osobito, ker se mi nudijo premožni družabniki, koji me resno nagovarjajo, da bi vpeljali tudi osebni promet. Sem pa mnenja, da bi ostra konkurenca, ki bi utegnila nastati, nikakor ne bila v prid podjetju samemu, radi tega sem se v prvi vrsti odločil se obrniti na gornji naslov s predlogom, da se združimo, kar bo služilo obema strankama v dobro. Podpisani imam že sedaj veliko tovrnega prometa, koji se bo v prihodnje še povečal. Vsako podjetje pa v večjem obsegu lažje izhaja, tako mislim, bo tudi v tem slučaju. Trdno upam, da radi tega ne bo nihče prikrajšan, pač pa vsi na boljšem, ako se združimo na ta način, da se vzame pod primernimi pogoji mene za družabnika. Pričakujem ugodnega odgovora.«⁴⁴

Datuma na konceptu ni, vendar je bilo to verjetno enkrat v prvi polovici l. 1926, saj obstaja rokopisna pogodba z dne 6. 7. 1926, napisana v Škofji Loki, ki priča, da je omenjena pobuda A. Kopača naletela na drugi strani na ugoden odmev. Iz nje je razvidno, da sta se obe žirovski stranki, ki sta se ukvarjali z osebnim in poštnim prometom,⁴⁵ sporazumeli o tem, da se v primeru združitve

⁴¹ Tako se spominja Vinko Govekar, Žiri, enako Julij Strlič, Dobračeva, ustni vir, poleti 1976 in jeseni 1986.

⁴² Hranil jo je Mirko Kopač, a jo ljubeznivo prepustil avtorici te obravnave.

⁴³ Uradni naslov: Avtomobilna družba z o. z. Žiri.

⁴⁴ Rokopis s tintnim svinčnikom. Koncepta se razločujeta le v drobnih formulacijah, ki so bolj stilistične narave in ne zadevajo vsebine predmeta.

⁴⁵ V pogodbi je imensko govor le o poštnem prometu, vendar ta avtomatično vključuje tudi osebne.

dohodki enakomerno porazdelijo med vse družabnike, če pa do združitve ne pride, se vožnja »jednakomerno razdeli tako, da vozi vsaka stranka polovico časa.«⁴⁶ V uvodu je posebej navedeno, da Avtomobilno družbo Žiri d. z. o. z. zastopata Valentin Poljanšek, Dobračeva 15, in Anton Primožič, trgovec v Žireh, medtem ko je na drugi strani Anton Kopač, lesni trgovec v Žireh. Vendar je med podpisniki pogodbe že tudi Jakob Poljanšek. Da gre zanj, potrjujejo podpisi na drugih predmetnih dokumentih, v tem konkretnem primeru podpis zajema le priimek.

Kaže, da je bil julij 1926 za avtodružabnike vroč, saj je že naslednjega dne, 7. 7. 1926, nastala nova pogodba, ki sta jo podpisala le Anton Kopač in Jakob Poljanšek. Medtem ko sta bila prejšnja dva dokumenta pisana s Kopačevo roko, je pričujoča pogodba pisana z Jakobovo pisavo. Iz nje sledi, da »skupno nastopata pri preosnovanju Auto družbe v Žireh, z novimi in starimi člani že obstoječe družbe: 1) Za združitev nameravani auto družbi pod sledečimi pogoji: da skupno sodelujeta pri cenitvi inventarja in materiala, katerega prevzame nova družba od že obstoječe stare družbe, ter da se skupno postavita, da se kupi od družbe samo to, kar je res za novo družbo potrebno. 2) Zavezujeta se, da v slučaju, da ne pride do združitve radi eventualnega nesporazuma, ter si iščeta drugih družabnikov in nastopata z novo konkurenčno družbo in da se brez vedenja obeh ne sme nihče pogajati, ali pogoditi z drugo družbo ali drugimi družabniki. Zavezujeta se, eden proti drugemu, da pri vsakem posvetovanju z drugimi družabniki sporazumno podpirata drug drugega ter pri iskanju družabnikov delujeta na to, da se pridobijo taki družabniki, ki bodo podpirali najine težnje in predloge.«⁴⁷

Tej pogodbi je dodan aneks z dne 12. 7. 1926, s katerim se strinjata, da »se zavezujeta eden proti drugemu, da katerikoli prekrši pogodbo z dne 7/7, zapade na korist drugemu 5000.— pet tisoč dinarjev. — Skrbelo se bode, da bode imel Poljanšek takoj službo.«⁴⁸ Že pravkar predstavljena pogodba daje vtis, da se je Jakob Poljanšek ob vrnitvi v Žiri bolj povezal z Antonom Kopačem in ne z Avtomobilno družbo, kakor bi sledilo iz sorodniških zvez in mnenja tistih, ki trdijo, da ga je ta povabila nazaj v Žiri. Če je bil najprej to le vtis, pa po zadnjem stavku Dodatka pravkar omenjene pogodbe o tem ni več nobenega dvoma. Če bi ga »Avtodružba prosila, da se vrne k njej, bi imel delovno mesto zagotovljeno, ne pa da si zanj prizadeva s pomočjo nekdanje konkurence.«

Kakor pričajo dokumenti, so se mogle stvari odvijati drugače: Jakob Poljanšek se je vrnil v Žiri prejkone na lastno pobudo, ko je pustil službo v Nazarjih.⁴⁹ Pri tem ni bil brez denarja ali »kapitala«, a tudi ne brez zamisli, kako bi ga pomnožil, pri čemer se mu je ponudila dobra priložnost pri nazadujoči Avtomobilni družbi Žiri. Očitno je namreč imel tudi načrt, kako jo organizacijsko prenoviti in poslovno uspeti. To je videti iz načina oblikovanja z njegovo roko pisane pogodbe o solidarnosti med njim in Antonom Kopačem nasproti družabnikoma Avtomobilne družbe. V ta načrt sodi tudi Predlog, ki sestoji iz osmih točk in so v njem natančno označeni organizacija prenavljajoče se Družbe in pogoji, pod katerimi ta upa priti do uspešnega poslovanja in s tem dobrega

⁴⁶ Pogodba je rokopisna, pisana s pisavo Antona Kopača. Glej op. 42.

⁴⁷ Glej op. 42.

⁴⁸ Glej op. 42.

⁴⁹ Slo je za neko zamero.

imena. Čeprav je tipkani dokument brez podpisa in datuma, ga je brez velikega tveganja najvarneje pripisati Jošku⁵⁰ Vebru, ki je z enakim pisalnim strojem in značilnim lila trakom napisal tudi Dogovor o solidarnem nastopanju njege in Antona Kopača »pri licitaciji pošte Žiri Škofja Loka«. Od tod sledi, »da se solidarno združita ter skupno izvršujeta prevoz pošte in ljudi na progi Žiri Škofja Loka«. ⁵¹ Že omenjeni Predlog je zgled profesionalne držbe in mu gre le za poslovni učinek ter ne pozna več nekdanje familiarnosti, ki je nemara begala začetke prvih žirovskih podjetnikov. Takole se glasi:

»Predlog 1. Za sestavo nove Avto družbe, oziroma razširjene družbe, obstoječe iz starih in novih članov. Nova družba prevzame tudi stare člane. 2. Nova družba prevzame od stare družbe vozove, kar je sposobnih za promet, po ceni, katero se določi po strokovnjakih, in da so temeljito popravljani. 3. Kopač Anton prepusti novi družbi svoj voz, kateri se po strokovnjakih ceni. 4. Vsi vozovi in deli vozov, katerih bi nova družba ne rabila, ostane last stare družbe, katera s temi poljubno razpolaga. 5. Vsi vozovi, kar jih nova družba prevzame, se morajo temeljito popraviti in šele potem ceniti. 6. Orodje in rezerve deli, kar jih nova družba rabi, prevzame od stare družbe po dogovorjeni ceni. 7. Novi član se zavezuje, da bodo skrbeli, da dobi družba dobro ime z redno vožnjo in prijaznim občevanjem uslužbencev nove družbe s potujočim občinstvom. 8. Nova družba prevzame le tiste naslovljence stare družbe, kateri se izkažejo, da so za to sposobni.«⁵²

Po istih znamenjih, kakor je bilo spoznati za Vebrovega pravkar citirani dokument, se dá ugotoviti, da je njegovo delo INVENTAR Avto družbe v Žireh, dne 20. 7. 1926. Iz tega seznama je razvidno, da je tedaj razpolagala s petimi avtomobili, in to znamke Fiat, Nesseldorfer, Saurer veliki, Saurer mali in Büsing. Poleg tega seznam navaja še vrsto rezervnih delov, kot so rezervna kolesa, motorji, karoserije, generatorji in drugo, bencinsko olje itn. Po tem izračunu znaša vrednost skupnega inventarja 271 900 din. Drugi del inventurnega popisa sestavljajo finančne postavke in končna rekapitulacija izkazuje aktivo v znesku 304 900.— din, pasivo 205 000.— din, tako da se ceni premoženje v znesku 99 900.—, okroglo bi dejali okrog 100 000.— din.⁵³

Kaže, da je Joško Veber zastavil veliko svojih moči, da bi dvignili raven poslovanja prenavljajočega se prometnega podjetja, saj ne more biti naključje, da je skupaj z drugimi tremi žirovskimi interesenti na Dogovoru, ki so ga v tej zvezi sklenili, podpisan na prvem mestu, drugi pa si tudi sledijo po določeni hierarhiji, kakor se dá sklepati iz njihovega vrstnega reda. Tudi ta Dogovor nalašč navajam v celoti, da bi bila čim bolj očitna resnost, s katero so se predvideni družabniki lotevali posla.

»Podpisani nameravamo ustanoviti avtomobilno družbo ali zadrugo v Žireh in prevzamemo z ozirom na to naslednje medsebojne obveze:

1) kot celota bomo stopili v pogajanja z obstoječo ‚Avtodružbo Žiri‘ v Žireh, da s člani te družbe stvorimo eno samo družbo, ki bi opravljala avtomobilni promet v Žiri, da enotno in sporazumno nastopamo pri odnosnih pogajanjih glede

⁵⁰ Ime je s -š- pisal Veber sam.

⁵¹ Glej op. 42.

⁵² Glej op. 42.

⁵³ Glej op. 42.

prevzema članov omenjene družbe, pri določitvi, kateri inventar te družbe prevzame nova družba in po kakšni ceni in da se prevzame samo oni inventar in material, ki bo novi družbi potreben in ki bo tudi uporaben ter da končno tudi enotno in sporazumno nastopamo pri sklepanju nove družabne pogodbe napram članom obstoječe družbe.

2) v slučaju, da bi ostala pogajanja z ‚Avtodružbo Žiri‘ brezuspešna, ustanovimo samostojno novo avtomobilno družbo ali zadrugo in se zavežemo, da v tem slučaju noben izmed nas ne bo stopil brez vednosti drugega v kaka pogajanja ali v zvezo s kako drugo konkurenčno družbo, da bomo sporazumno postopali pri sprejemanju drugih družabnikov v novo družbo in da bomo sklenili družabno pogodbo takoj, ko bodo končane vse predpriprave za novo družbo.

3) vse stroške, ki bodo nastali vsled tega našega dogovora in s predpripravami za novo družbo odnosno s spojitvijo z obstoječo družbo bomo nosili v enakih delih.

4) če bi katerikoli izmed nas vsled svoje krivde na kakršenkoli način prekršil ta naš dogovor, plača v korist ostalih družabnikov konvencionalno globo v višini Din 5000 (Pettisočdinarjev).

5) v ostalem ostanejo med nami v veljavi že obstoječi ustmeni in pisni dogovori.⁵⁴

Ta dogovor je bil podpisan 3. avgusta 1926 v Ljubljani in kraj podpisa govorijo o njegovi pomembnosti. Sklenili pa so ga Joško Veber, lesni trgovec v Škofji Loki, Anton Kopač, lesni trgovec in posestnik v Žireh, Jakob Poljanšek, šofer v Žireh, in Matevž Strlič, čevljar v Žireh. Očitno se omenjeni podpisniki niso v bistvenem ozirali na staro avtomobilsko družbo, ampak so računali z njo le toliko, kolikor bi jim njen obstoječi vozni park utegnil koristiti. Akcijo so vzeli v svoje roke z dovolj velikopoteznimi načrti, medtem ko sta Anton Primožič in Valentin Poljanšek kot zastopnika prve žirovske avtodružbe ostala popolnoma pasivna. Zadnji dve leti sta bila zaradi nje v resničnih škripcih, kakor je videti iz tožb enega od njiju.

L. 1924 je zapisal: »Z avtodružbo so tudi težave. Radi ostre zime avto 3 mesece ni vozil.« Malo naprej se sprašuje: »Kaj z avtomobilom? Dolga 100 000 din.« In l. 1925 ugotovitev: »Avtomobilsko podjetje nazaduje.« Spomladi l. 1926 je stiska na vrhuncu, saj je drugače neomajen Poljanšek čisto na tleh, ko priznava: »Z avtom. podjetjem gre navzdol. Polom za polomom. Ceste slabe, vozovi izrabljeni. Šoferji pijani. Voz gre zjutraj od doma, če bo prišel nazaj, se ne ve.⁵⁵ Oba bi se rada znebila, pa ne veva kako.⁵⁶

Zato se zdi logičen sklep, da sta svojo vlogo zaupala vozniku Jakobu Poljanšku, če naj verjamemo ustnim podatkom, da je dobil zaposlitev pri njuni firmi na njuno lastno pobudo. Je torej dostavek v pogodbi o sodelovanju med njim in konkurenčnim prevoznikom Antonom Kopačem — »skrbelo se

⁵⁴ Ta odgovor je natipkan na listu, malo daljšem od običajnega A4 formata. Drugo glej op. 42.

⁵⁵ Tj. Valentin Poljanšek in Anton Primožič, oba preostala družabnika prve Avtomobilne družbe Žiri bi se rada rešila obveznosti zaradi nje.

⁵⁶ Poljanškovi citati so izločeni iz njegovih zapisov, ki jih je Potočnik nekaj prepisal v svoje zvezke. Ivan Potočnik, Žirovska kronika, rokopis s črnilom v zvezek za šolsko rabo, str. 129. Zvezke pokojnega očeta hrani hči Marija Gantar z Doobračeve.

bo, da Poljanšek takoj dobi službo⁵⁷ — pomenil določeno taktično potezo (recimo: pritisk nanju), čeprav sta v njem mogla videti predvsem rešilno bilko. Da sta za njegovo omahovanje vedela, priča nadaljnje Tinetovo pisanje: »S Tinčkom ni bilo nič, ker je videl, da slabo gre. Pridružil se je Jakob Poljanšek, ki je dolgo cincal, ali gre k Tinčku ali k nam. Pridobil je tudi Matevža Strliča. Ko sta nova družabnika videla, da gre slabo, sta hotela izstopiti. Vožnje ni bilo mogoče redno vzdrževati, kljub 6. vozovom. Prišla je še povodenj in prekinila zveze s Škofjo Loko. Voziti smo začeli v Loki iz mesta na postajo. Jakob pa je šel vozit na progo Prevalje—Črna—Mežica in upa, da nas bo ravno ta proga rešila.«⁵⁸

Toda, kaj pomeni skepsa Valentina Poljanška iz l. 1927, ki jo je ohranil I. Potočnik, namreč, da »za družabnika in nečaka Jakoba Poljanška pravi, da je veliko obetal, pa malo naredil«. In Potočnik dostavlja: »In vendar je znano in vsi smo videli, da je ravno on avtopromet postavil in uredil.«⁵⁹ Toda stvari sploh niso potekale tako preprosto! Kako torej? Na sveti večer l. 1926 je dobračevski kronist zapisal: »To leto je bilo za Žiri leto nesreče. Dne 27. septembra je prihrumela strašna povodenj. Se hujša kot leta 25 (= 1925), da ni bilo take stoletja.«⁶⁰ Po opisu, kakšne posledice je to povzročilo lastnikom »žirovske elektrarne«, se ustavi pri žirovski Avtomobilni družbi in piše: »Delež za avtodružbo je Tine (= T. Poljanšek) prodal Primožiču, pa ni držalo, ker ni bilo pred notarjem (= uradno, op. M. S.)«⁶¹

Vmesna dokumentacija manjka, toda piko na i daje Potočnikova lakonična ugotovitev nekaj strani naprej: »Avtomobilska družba je v konkurzu.«⁶² Načrt prisilne poravnave je bil pripravljen 13. januarja 1928 in sprejet v neki dosje, po datumu sodeč, 27. 1. 1928. V njem so podani pogoji, pod katerimi naj se uredi prisilna poravnava, namreč poravnava dolgov, danes bi rekli stečaj. Obsega osem točk in ima edini od doslej omenjenih zadevnih dokumentov tudi originalni žig z napisom AVTOMOBILNA DRUŽBA z omejeno zavezo, Žiri. Zanj sta podpisana Valentin Poljanšek in Anton Primožič. Iz Načrta je razvidno, da je do »prisilne poravnave« prišlo zaradi prezadolženosti Avtodružbe in da so njeni upniki razdeljeni v tri razrede. Tisti iz prvih dveh razredov dobijo izkazane in dokazane terjatve povrnjene v celoti, medtem ko tisti iz III. razreda le 15 % svojih terjatev. Ni jasno, kateri upniki so razvrščeni po teh razredih, pač pa so natančno določeni pogoji finančnega in meničnega poslovanja, ki je še posebno zahtevno in trdo.⁶³ Poleg žiga družbe je odtisnjen tudi žig HRANILNICE IN POSOJILNICE V DOBRAČEVI,⁶⁴ registrovana zadruga

⁵⁷ Glej op. 42.

⁵⁸ Glej op. 56, 94.

⁵⁹ Glej op. 56, 96.

⁶⁰ Glej op. 56, 92 sl.

⁶¹ Glej op. 58.

⁶² »Hranilnica (tj. Hranilnica in posojilnica v Žireh) je tožila poleg družbe tudi njega in Primožiča. Hranilnici je moral (namreč Valentin Poljanšek, op. M. S.) plačati dolg Din 175.000.—« Glej op. 56, 97.

⁶³ V prvem razredu je bila verjetno država, v drugem dobavitelji. — Zahvaljujem se za pojasnila in razlago členov v tem načrtu prisilne poravnave tov. Francu Stenku iz Ljubljane.

⁶⁴ Pravilno bi bilo na Dobračevi.

z neomejeno zavezo, za katero sta podpisana Franc Primožič in Ivan Strlič,⁶⁵ očitno zato, ker v točki VI piše, da k »tej poravnavi... pristopa kot porokinja in plačnica«, vendar le za terjatve iz III. razreda. Toda s tem zadeve še ni bilo konec.

Dopis enega od ljubljanskih advokatov sporoča Antonu Kopaču, da Deželna sodnija v Ljubljani »ni potrdila sklepa o prisilni poravnavi Avtomobilne družbe z o. z. v Žireh, ker je ponudena 15% kvota očitno prenizka. Aktivno premoženje se ceni v tem poročilu na 50.000.— Din, dočim je izvedenec še 9. 12. 1927 ocenil automobile na 122.170.— Din; poleg tega je še terjatev po 7.764.—. Izgleda, da bi morala Avtomobilna družba ponuditi višji znesek.«⁶⁶ Z drugimi besedami to pomeni, da se upniki iz III. razreda očitno niso strinjali, da bi dobili poravnavo samo 15% svojih terjatev, ampak so zahtevali več, zato so se na pričujoči Načrt pritožili. Ni znano, kako se je zadeva končala, ker manjka nadaljnja predmetna dokumentacija in se je spet mogoče opreti zgolj na ustne izjave manj ali bolj zunanjih opazovalcev zadeve. Navedeni pisani viri se ujemajo z ustnimi v tem, da je prva žirovska avtomobilna družba propadla in tako je prišel v stisko tudi Jakob Poljanšek, ki je, po pričevanju njegovih bližnjih, po vrnitvi v Žiri vložil vanjo vse svoje premoženje. Ker ni dobil za odškodnino nobenega denarja, so mu iz njenega inventarja, t. j. voznega parka, dali star osebni Avstrosfiat, ki ga je dal predelati, da je imel šest ali osem sedežev in prostor za prtljago.⁶⁷

V času krize žirovskega avtoprevoznništva so poskušali srečo z njim tudi pri Travnikarju na Dobračevi. To je bilo malo po katastrofalni povodnji jeseni l. 1926, torej takoj l. 1927. Po očetovi smrti v Ameriki so dobili izplačano njegovo življenjsko zavarovalnino in za tisti denar kupili dva osebna avtomobila; eden je bil znamke Puch 8, drugi Renault. Zaradi plazu v »Maharjevi grapi« so najprej odprli avtomobilsko progo Žiri—Logatec. Šele nekaj pozneje so uvedli tudi progo Žiri—Gorenja vas—Škofja Loka—Ljubljana. Vendar dohodki od prometa niso krili izdatkov poslovanja in po dveh letih so opustili vožnjo kot gospodarsko dejavnost, še toliko bolj, ker jih je prišel k temu nagovarjat Jakob Poljanšek, ker da bi on rad odprl progo Gorenja vas—Škofja Loka—Ljubljana.⁶⁸ Če se je z osebnim avtomobilom še dalo prebiti do Gorenje vasi, za večje, npr. avtobuse, čeprav so bili takrat precej manjši kot danes, cesta na tem odseku ni bila primerna za vožnjo tja do leta 1930. To je treba upoštevati, da bi lahko razumeli odločitev Poljanškovih, da se začasno preselijo v Gorenjo vas in od tam bdijo nad prometom iz Poljanske doline do Ljubljane.

Vsa trideseta leta je ta gospodarska dejavnost v nespornem znamenju Jakoba Poljanška, čeprav je o tem komaj kaj pisanih virov; če odštejemo številne fotografije, sloni nadaljnja predstavitev njegove dejavnosti le na pripovedovanju, zato je v marsičem pomanjkljiva. »Travnikarjev« Miha je sam razložil, kako je prišlo do njihovega intermezza v žirovskem prometu, na podlagi dostopne dokumentacije je postalo jasno, da je prva žirovska avto-

⁶⁵ Besedilo je ohranjeno v obliki kopije tipkopisa. Franc Primožič, Ivan Strlič in Valentin Poljanšek so podpisani s črnilom, Anton Primožič pa s tintnim svinčnikom.

⁶⁶ Advokat dr. Juro Adlešič, Ljubljana, 11. 4. 1928. Glej op. 42.

⁶⁷ Po spominu sina dr. Rada Poljanška.

⁶⁸ Miha Govekar, ustni vir, Dobračeva, poleti 1982.

mobilska družba prišla v stečaj, toda kaj je z drugo, tisto družbo, ki se je s takšno zagnanostjo in smelostjo porajala ob propadanju in umiranju prve. O tem ni nobene prave besede. Kaj se je zgodilo z Antonom Kopačem, nekdanjim poglavitnim konkurentom stare družbe, da je kar naenkrat vse okrog njega zavito v temo. V žirovsko javnost je prišlo le to, da »je bilo vse prodano«, češ da so nekateri v družini živeli na preveliki nogi, zato se sem in tja še danes dá zaznati rahel podsmev na račun njihove velikopoteznosti, ki da ni bila v skladu z njihovimi zmožnostmi. To je ena od zmot, da ne rečemo krivic, ki jih prizadevamo drug drugemu, ker ne poznamo (dovolj) ozadja stvari. Nevednost in zavist vedno napravita svojo različico.

Vzroki »Tinčkovega« poloma so nasledek splošne gospodarske krize konec dvajsetih let,⁶⁹ nekorektnega ravnanja lokalnih poslovnih partnerjev^{69a} in končno tudi nesposobnosti za obvladovanje tako številnih in obsežnih poslov, kakor se jih je tedaj loteval Anton Kopač.⁷⁰ Tako vsaj pojasnjujejo ne le družinsko nesrečo, ampak tudi rodbinsko tragedijo njegovi najbližji potomci.⁷¹ Ni potrebno, da bi tu o tem še dalje razpredali, ker je marsikaj precej motno, pa tudi preblizu, da bi lahko o tem govorili brez škode za tiste, ki so bili v to vpleteni. A z J. Kersnikom je mogoče vzklikniti: »Veruj mi, dragi, tudi v pankdetah boš našel poezijo, če je boš hotel!«⁷²

Dejstvo je, da zaradi izselitve iz Žirov za Antona Kopača novo nastajajoča avtomobilska družba ni bila več zanimiva niti lokalno niti poslovno, mogoče

⁶⁹ Kakor prej druge dejavnosti je l. 1931 zajela kriza lesno stroko. Italijanska firma Fratelli Felltrinelli je tedaj prevzela celotno ponudbo lesa iz Sovjetske zveze, zato je bil (le italijanski?) trg zasičen z njim. To je hudo prizadelo tudi Antona Kopača, ki je bil med drugim lesni trgovec in je bil les prodajal prav tej firmi. — Mirko Kopač, ustni vir, Žiri, jeseni l. 1986.

^{69a} V Zireh so bile tedaj tri hranilnice in posojilnice. Pri eni od njih je bil Anton Kopač zadolžen, zato ji je začasno, dokler se dolg ne poravnava, zastavil dva avtobusa in »koncesijo« (= dovoljenje za vožnjo, za pridobitev katere je bilo treba precej odšteti), tako da se je ves dohodek od osebnega prometa na Kopačevo ime stekal na račun omenjenega denarnega zavoda. Ko pa bi bil dolg odplačan, naj bi se čisti dohodek te Kopačeve dejavnosti stekal na odprt račun dveh njegovih, tedaj še mladoletnih otrok. Toda Kopačeva družina ni nikdar dobila obračuna o poravnavi dolga, niti ji niso vrnila zastavljenih avtobusov in »koncesije«. — Mirko Kopač, ustni vir, Žiri, jeseni l. 1986.

⁷⁰ Tretja, morda najusodnejša poteza A. Kopača je bila finančna transakcija, s katero je prestopil od Kreditne k Prometni banki v Ljubljani, k čemer ga je pregovoril eden njegovih sorodnikov. — Mirko Kopač, ustni vir, Žiri, jeseni l. 1986.

⁷¹ Ni mogoče reči zadnje besede o tej zadevi, ker ne obstaja ali ni dostopen noben pravni dokument o omenjenih Kopačevih poslih. Kljub temu pa, da so interpretacije njegovih najbližjih morda enostranske, saj gre za otroke, ki so zgubili dom, je na njihovi podlagi mogoče zatrditi, da kolesja, ki je razbilo njihovo družino, ni navijala njihova lastna moralna neodgovornost, torej razsipnost ipd., kakor so od zunaj stvari ocenjevali njihovi rojaki, temveč splošna gospodarska kriza, v kateri se je še toliko bridkeje maščeval vsak nepremišljen korak. Da je kočljivo pripisovati vzroke za gospodarski polom domnevni zanikrnosti njegovih otrok, priča tudi dejstvo, da so se ti zdóma s sposobnostjo in pridnostjo primerno znašli. Dva od njiju tudi v svetu nadaljujeta očetovo tradicijo. Sin Tone je v Lensu v Franciji osnoval podjetje za graditev cest: *Entreprise A. KOPAC — TRAVAUX Public Lens*. Medtem ko se je ta izselil v Francijo l. 1930, je najmlajši Kopačevih otrok sin Leander v isti državi od l. 1960. S pomočjo starejšega brata je ustanovil izvozno-vozno podjetje, in to *Transports L. KOPAC export import, LIÉVIN*.

⁷² Janko Kersnik, V zemljiški knjigi, v: *Kmetске slike*, Lj., 1963, 19.

pa tudi tisti hip zanjo ni bil finančno sposoben. Zakaj ni več slišati o Jošku Vebru iz Škofje Loke, ni znano. Morda iz nekakšne solidarnosti do najvplivnejšega družabnika, ki ga je bil povabil k sodelovanju. Da pa so družbo kljub temu ustanovili, potrjuje uspeh Jakoba Poljanška. V družbi je bil tako izpostavljena osebnost, da veliko sogovornikov še danes misli, da je tudi finančno poslovanje: profit ali riziko, bilo vse na njegovih ramah. K temu jih zavaja predvsem ime *Avtobusno podjetje J. Poljanšek*.⁷³ Vendar po pričevanju njegovih domačih v tem pogledu ni bil popolnoma samostojen ali neodvisen, čeprav je bil njegov finančni delež pri podjetju največji in tudi organizacija in denarno poslovanje sta bila v njegovih rokah.

Od družabnikov sta predvsem omenjena Strlič, to je verjetno Matevž Strlič, ki je med podpisniki Dogovora o vzajemnosti družabnikov,⁷⁴ in Ivan Zajc, čevljarški mojster. Kako se jim je ta pridružil, je mogoče razložiti s tem, da je kupil nekdanjo Tinčkovino in tako je verjetno po neki notranji logiki prevzel določeno vlogo prejšnjega gospodarja tudi v obravnavani gospodarski dejavnosti. Težko je reči, ali iz lastnega veselja ali bolj na pobudo njenega glavnega upravitelja. Zanj ni dvoma, da je bil solastnik delnic omenjenega avtobusnega podjetja do konca njegovega obstoja, kar potrjuje tudi dejstvo, da je blagajno sprevodnikov vodila njegova žena Ana, medtem ko je bil Matevž Strlič poleg le določeno obdobje, in to po načelu »tihega družabništva«.⁷⁵

Tretja soudeleženka obravnavanega žirovskega podjetja je bila »žirovska cerkev« ali »Logarjeva hranilnica«, namreč Hranilnica in posojilnica v njenem okviru.⁷⁶ Vendar ni jasno, ali je bila enakopravni družabnik zasebnikoma Poljanšku in Zajcu⁷⁷ ali je obstajala tesna zveza z njo le zaradi posojil, ki jih je Poljanšek najemal pri njej za poslovanje Avtobusnega podjetja z njegovim imenom in je bila seveda poslovno zainteresirana za njegov dobiček ali izgubo.⁷⁸ Morda bi sčasoma ogrozil uspešnost žirovskega prevoznika Matevž Eržen iz

⁷³ Tako je napisano tudi na letaku: VOZNI RED: Proga Žiri—Škofja Loka—Ljubljana.

⁷⁴ Glej op. 54.

⁷⁵ To je na osnovi poročstva in ne prave pogodbe o medsebojnem razmerju delničarjev. Pojasnilo Juleta Strliča, Žiri, jeseni 1986.

⁷⁶ Domačini so eno od žirovskih hranilnic in posojilnic očitno poimenovali po župniku. Ustanovljena je bila med njegovim službovanjem v Žireh, in to prejkone na njegovo pobudo ali vsaj z njegovim sodelovanjem. Kdaj je bila ustanovljena, ni mogoče natančno ugotoviti, vendar je obstajala vsaj od l. 1923, ko je kot njen tajnik že vpisan skladatelj in duša žirovskega glasbenega življenja Anton Jobst. — Vir: Jobstovi osebni dokumenti ob vlogi za ureditev pokojnine. — Za pomoč se zahvaljujem dipl. muzikol. Francu Križnarju iz Reteč.

⁷⁷ Tako zagotavlja Logarjev naslednik v Žireh, župnik Ivan Pečnik. Ustni vir, Ljubljana, poleti 1976 in jeseni 1986. — Glede na to, da o tem ni pisanih virov, od ustnih pa samo eden, sem se z njim o tem pogovarjala še drugič, vendar mi je pripovedoval enako kot prvič, le da je informacijo še podkrepil z nekaterimi podrobnostmi in anekdotico.

⁷⁸ Značilno je namreč, da se žena in sin Jakoba Poljanška strinjata v tem, da je bil drugi delničar obravnavanega avtobusnega podjetja Ivan Zajc, medtem ko o tretjem delničarju, torej »cerkvi« oz. njeni hranilnici, ne vesta povedati ničesar, čeprav ne zanikata, da mož oz. oče ne bi sodeloval z njo. Vendar pa Pečnikovo vedenje potrjuje dejstvo, da gre za isto hranilnico, ki je upravljala z nekdanj Kopačevimi prometnimi sredstvi (tj. dvema avtobusoma in »koncesijo« za vožnjo na

Gorenje vasi, ki je tudi ustanovil sorodno podjetje, vendar je prišel »na boben« in je najbližja konkurenca odkupila njegova prometna sredstva.⁷⁹

Tako se je začel in nadaljeval vzpon in razcvet Avtobusnega podjetja J. Poljanška. Njegovo osamosvojitvev in razmerje do prejšnje Avtomobilne družbe je razložil trezni dobračevski kronist takole: »Pozneje je podjetje po nekaterih vmesnih spremembah odkupil Jakob Poljanšek, ki je bil sam izkušen voznik in je bil dovolj sposoben, da je naredil red in je postala vožnja redna.«⁸⁰ L. 1931 si je v Žireh začel zidati hišo in v njej predvidel tudi dve garaži za štiri takratne avtobuse, danes bi šla vanjo dva. Red je napravil ne le na zunaj s tem, da so avtobusi upoštevali vozni red, ampak tudi v finančnem poslovanju; po potrebi si je dopisoval tudi v nemščini, ko je dobival rezervne dele od Saurerja z Dunaja, medtem ko je zastopstvo Büssing-Nag, ki je bilo v Zagrebu, imelo očitno tudi v Ljubljani svojega uslužbenca.⁸¹ L. 1939 je žirovsko podjetje razpolagalo že s sedmimi avtobusi in enim osebnim avtomobilom. Še aprila l. 1941 sta šla s sinom zdravnikom dr. Radom Poljanškom iskat v Beograd avtomobil znamke Magirus in tam doživela bombni napad na mesto ob nemški okupaciji Jugoslavije. Ko so prišli Nemci v Žiri, so mu zasegli vse avtobuse. Eden od njih je bil zažgan v partizanski akciji, kar je v eni svojih črtic opisal Bogo Flander-Klusov Joža.⁸²

Ko je štab 3. (»alpske«) operativne cone v okviru ukrepov za organizacijo svobodnega ozemlja ustanovil 22. oktobra 1943 prvi organ zaledne vojaške oblasti, komando idrijskega vojnega področja, je ta celó uvedla redno prometno zvezo s tovornjaki na poti Cerkno—Žiri.⁸³

Po vrnitvi iz izgnanstva po drugi svetovni vojni so Poljanškovi našli v garaži doma le star vojaški Ford in z njim je Jakob takoj obnovil vožnjo med Žirmi in Ljubljano, kar da je bila prva redna proga v Sloveniji po osvoboditvi.⁸⁴ Ni pa bilo več mogoče obnoviti nekdanjega zasebnega podjetja. Njegova imo-

progah, kolikor sta jih ta dva avtobusa v smeri Žiri—Ljubljana in nazaj zmogla). In avtobusno podjetje z imenom J. Poljanška je nadaljevalo prevozni promet na podlagi nekdanje Kopačeve »koncesije« in avtobusov in po voznem redu, kakršen je obstajal že prej. Na zunaj torej ni bilo opaziti bistvene spremembe glede na spremenjeno lastništvo osnovnih sredstev. — Zato tudi ni nujno, da bi bila žena in sin natančno poučena in seznanjena z vsemi podrobnostmi — obstajajo pač tudi poslovne tajnosti podjetja, ki ga je vodil Jakob Poljanšek.

⁷⁹ Prof. dr. Rado Poljanšek, ustni vir, Ljubljana, 1986. Franc Tavčar, nekdanji šofer pri M. Erženu, ustni vir, Žiri poleti 1976.

⁸⁰ Glej op. 56, 139.

⁸¹ Dopis AUTOPRODAJA, Generalno zastupstvo BÜSSING-NAG, št. N/19. X. 1930.

⁸² »Tovariši, gremo v akcijo.« je šepetaje govoril tovariš Janez. »Vsi veste, da po cesti iz Žirov v Loko vozi velik nemški avtobus. S komandantom Fazanom sva izdelala načrt, kako bomo ta avto in njegovo spremstvo uničili. Preprečiti moramo Švabom, da bi na tak lahek način dovažali postojankam živež in strelivo. Na mesto, kjer bomo izvršili napad, bomo prišli jutri zjutraj, pol ure preden pripelje avto. Akcija mora biti izvršena, preden dobe Nemci pomoč. V boj, tovariši!« Klusov Joža, Poljanska četa gre v napad, v: Bataljon, Ljubljana, 1947, 20—24, cit. 20—22.

⁸³ Vojaški zgodovinski inštitut Jugoslovanske ljudske armade in Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941—1945^{III}, Lj., 1978, 620.

⁸⁴ Tako trdi prof. dr. Rado Poljanšek. Ustni vir, Ljubljana, poleti 1986.

vina je bila nacionalizirana, nekdanjemu vodji pa so dodelili službo nadzornika nad sprevodniki pri novo ustanovljenem DAPS (= Državo avtobusno podjetje Slovenije) na omenjeni progi.⁸⁵

Tudi za čas po drugi svetovni vojni imamo o prometu med Žirmi in drugimi večjimi kraji v okolici le delno dokumentacijo, a tudi tako je mogoče razbrati precejšnje težave, s katerimi so se sprijemala državna prevozniška podjetja v času vsesplošnega pomanjkanja. Ohranjeni vozni red iz l. 1947 kaže, da je bila tedaj proga Žiri—Škofja Loka in narobe časovno tako urejena, da je bila mogoča čim primernejša zveza ne le z Ljubljano, temveč tudi s Kranjem.⁸⁶ 23. julija 1953 je OLO Kranj sklical sestanek o preureditvi avtobusnega prometa Poljanske in Selške doline s Škofjo Loko oziroma Ljubljano.⁸⁷ Zadaž na obvestilo je nekdo dopisal: »Sap decentraliziral, zadružna špedicija... v petek se bo končno odločilo.«⁸⁸

Če ekspresivni zadnji stavek priča o določeni vznemirjenosti pred sestankom, dokazuje visoko temperaturo po njem dopis, ki je sicer brez datuma, a ima za predmet: *Pritožba na spremembo avtobusne zveze Žiri—Ljubljana* in je naslovljena na OLO, Tajništvo za gospodarstvo Kranj.⁸⁹ Iz njega je videti, 1., da se naslovnik ne strinja z ukinitvijo direktne avtobusne zveze z Ljubljano in, 2., da nasprotuje spreminjanju voznega reda iz naslednjih razlogov: a) nad polovico potnikov iz cele Poljanske doline potuje vsak dan naravnost v Ljubljano, zato so presedanja zanje zamudna; b) Žiri in Poljanska dolina so priznani turistični kraji, zato je neposredna avtobusna zveza z Ljubljano nujna; c) potniki bi bili prikrajšani za dve uri jutranjega počitka, če bi prvi avtobus odpeljal iz Zirov že ob 4^h zjutraj, in to prizadene nad polovico potnikov iz cele Poljanske doline. Posebno neprimerno bi bilo to pozimi, ko se v zgodnjih urah v Loki nimajo kam zateči, ker je še vse zaprto. Raje kakor da bi povzročili zmedo s spreminjanjem voznega reda, naj poleg direktne zveze Žiri—Ljubljana proti Škofji Loki oskrbijo še en avtobus, da bo zadovoljil potrebe potnikov in pošte na tej progi in vzdrževal zveze s Kranjem.

Ni znano, kako se je zadeva uredila, to tudi ni toliko pomembno za tukajšnji pregled, saj je navedeni primer bolj ponazorilo, kaj vse je bilo treba reševati v prid potnikov, čeprav verjetno nikoli ni bilo in ni mogoče vsem ustreči. Tudi drugače vožnja po tedaj še makadamski cesti ni bila prijetna. Treslo in rukalo je, vonj po bencinu se je mešal z vonjem cigaretnega dima — tedaj so v avtobusu kadilci še kar puhali — in posebno otroci so imeli zato hude težave. Od začetka so njihovi starši tekali po papirnate škrcilce v trgovine ali še raje pekarije, ki so bile ob vožnji prvega avtobusa edine že odprte. Ščasoma pa so jih imeli na razpolago že tudi sprevodniki, ki so jih sorazmerno radi ponudili, saj je drugače nje doletela naloga počistiti onesnažen avtobus.

⁸⁵ Ivanka in prof. dr. Rado Poljanšek, ustni vir, Žiri, Ljubljana, poleti 1976 in jeseni 1986.

⁸⁶ Vir hrani avtorica pričujoče obravnave.

⁸⁷ Dopis s številko 167/38 je kot podpredsednik OLO Kranj podpisal Dušan Horjak.

⁸⁸ Tega leta, l. 1953, je bilo ustanovljeno podjetje Transturist, ki se je l. 1975 združilo s Creino iz Kranja v današnji Alpetour. Glej op. 27.

⁸⁹ Kopija dopisa je prilepljena na dopis, omenjen pri op. 87 in ga hrani avtorica pričujoče obravnave v zupušini Leandra Mlinarja.

Pa pripombe in godrnjanje levo in desno. O, takšna vožnja je bila za nekatere prava muka. Da ne bi omenjali, kako sprevodnik ni mogel ali morda hotel sprejeti na avtobus vseh potnikov. V prvem primeru je bil avtobus že preveč natrpan, v drugem pa je kdo imel svoje muhe.⁹⁰

Ko so ljudje od daleč videli, da prihaja avtobus, so tisti ob cesti govorili: »Ta r'mena gre!« Avtobus rumene barve jih je spominjal na žival, morda še vedno na kravo, kakor v Bodovljah pred desetletji, ko je bil vozil prvi žirovski avtobus. In ko je Franc Tavčar, daleč naokrog znani voznik žirovskega avtobusa zaradi očitne ljubezni do svojega poklica pritiskal na hupo, da bi se pešci do časa umaknili na rob ceste, so žirovske gospodinje, ki niso še nič videle, ampak le slišale trobiti, zamodrovale: »Joj, zdaj bo pa enega povozilo, bogve katerega?«^{90a} To je bil čas, ko so za vsak (»državni«) praznik avtobus še okrasili, k potnikom pa so prisledli godbeniki, da so jih z zvoki glasbil veselili med vožnjo.

Vsakič znova, ko se je avtobus po voznem redu vrnil v Žiri, je bilo to za krajane svojevrstno olajšanje in mejnik v dnevnem ritmu. Kmetje na polju so po njem sklepali na dnevni čas in pogled nanj je za hip prekinil monotonost dela, ki ga je kdo opravljal. Prav tako je učinkovala troblja. Posebno hvaležni so bili njenemu glasu nabiralci borovnic po gozdovih v poletnih mesecih.

Poleg avtobusa, na račun katerega si je ena od žirovskih rojakinj pridobila velik ugled, ker je ob njenih prihodih domov nalašč ustavil pred njenim domom, je bilo tja do srede šestdesetih let na žirovski cesti komaj kdaj videti še kakšen drug avtomobil kakor kardinalno rdečo Skodo in tovornjak, ki sta bila last tovarne Alpina. Res je nekaj oddajalcev mleka na določenih mestih vsako jutro malce nervozno pričakovalo »mlekarja«, ali jim ne bo ravno to jutro »zmeril« mleka,⁹¹ in nekaj tednov poleti še bolj zaskrbljeno vrsta starih in mladih »borovničarja«, ki ga je bilo od drugih zlahka prepoznati po veliki plahti nad prostorom za tovor.⁹²

Enkrat na teden je pripeljal tovornjak moko in drugo blago za trgovine. Od daleč je bilo poleg belih vreč razločiti le narobe obrnjene sirkove metle. Kdaj pa kdaj je prihitel tudi »rdeči križ«, kakor so tedaj rekli današnjemu »rešilcu«, in tedaj so se ljudje vznemirjeno spraševali, kje bo obstal in kaj se je zgodilo. Vsi drugi osebni avtomobili so bili »luksusi« (»En luksus gre po cesti«), torej potrata, razkošje. Polagoma, ko je tudi od domačinov postal kdo njegov lastnik, se je raba tega imena za avto zgubljala. In dokler je bilo mogoče nadzorovati njihovo število, so po obliki, zlasti pa barvi avtomobila za vsakega posebej ugotavljali, kdo se tisti hip pelje po cesti.

Med prvimi, ki sta ga imela, je bil Lojze Starman (»Starmanov«) s Sela, kateremu je pripomogla do njega sestra iz Amerike, in Lojze Seljak (»Bedriharsk«) z Dobračeve. Nemara pa je k izginjanju imena »luksus« nekaj

⁹⁰ Franc Tavčar, tedanji voznik: »Po vojni, l. 1946, je avtobus vozil v Ljubljano samo enkrat na dan, 'Naroda' pa toliko...« Ustni vir, poleti 1976.

^{90a} Šal se spominja Helena Žakelj, por Rejc, zdaj v Ljubljani, ustni vir, jeseni l. 1982.

⁹¹ »Mlekar« je bil kamion, ki je prevažal kangle z mlekom in človeka, ki je meril maščobo v mleku in oddano količino.

⁹² Premalo lepe borovnice je odkupovalec tudi zavrnil in tedaj adijo celodnevni zaslužek, ki bi bil lahko prav dober.

prispevala tudi razprava v skupščini⁹³ o tem, ali je avto res potrata in zato primeren le za poslovne vožnje ali tudi potreba in bi bil kot tak dostopen vsakemu državljanu. Dejstva kažejo, da je prevladalo drugo stališče.

Hkrati z naraščanjem števila »železnih konjičkov« med žirovskim prebivalstvom je bilo treba skrbeti tudi za organiziran pouk vožnje. Obstaja podatek, da je NAPROZA (= Nakupoprodajna zadruga) v Žireh l. 1952 podarila prvi avto avtošoli, ki je bila v tem kraju, kakor kaže, v okviru Društva ljudske tehnike.⁹⁴ Njegovo premoženje je prevzelo Avto-moto društvo Žiri, ki je bilo ustanovljeno l. 1960.^{94a} Sredi šestdesetih let so začeli asfaltirati žirovske ceste in tedaj se je zelo dvignila kvaliteta vožnje, tako da je tudi vsakodnevna vožnja v šolo postala navadna stvar.⁹⁵

Tudi izobrazba je postajala žirovski mladini vedno bolj dostopna, saj so stroški šolanja bili veliko nižji, če so otroci med tem prebivali doma, njihova selekcija pa se ni več opirala na štipendije, ki so bile dostopne le redkim. T. i. »vozači« so posebna kategorija potnikov, prevoznim podjetjem dobrodošli kot zagotovljeni stalni odjemalci njihovih storitev.

Medtem ko smo se doslej zadrževali pretežno pri *osebnem prometu*, naj sledi nekaj potez še o *tovornem*. Iz poslovne dokumentacije je videti, da se je Anton Kopač loteval osebnega, a je bil zanj poglaviten tovorni. Pri tem ni bil edini. Tudi drugi so si poskušali opomoči z njim. V sodelovanju z lesnim trgovcem Kunstljem z Vrhnike so se trudili prevažati les s tovornjakom tudi Travnikarjevi, ki so opustili osebno vožnjo. Predrag bencin so nadomestili s pogonom na oglje, toda tudi pri tem so vztrajali le nekaj mesecev.

Prav tako si je za vožnjo blaga po trgovinah omislil tovornjak Janez Erznožnik (»Krošl«) z Dobračeve, a ga je zaradi prevelike zgube prodal že po nekaj mesecih. Menda se je z njim tako zadolžil, da je moral potem prodajati zemljo.⁹⁶ Mogoče bi bilo drugače, ko bi bil vozil sam, kakor je bilo to pri »Tinčkovih«, kjer sta vozila domača sinova Lipe in Mirko; tudi pri »Travnikarju« so imeli šoferja doma — to je bil sin Miha, »Krošl« pa je moral za vožnjo naprošati Ivana Kržišnika (»Sluga«). S tovornjakom je poskušal srečo tudi Vinko Oblak, »Primcev«, eden prvih žirovskih prvoborcev v NOB 1941—1945. Kupil ga je okrog l. 1938 in z njim vozil material za »Rupnikovo linijo«. Nosilnost avta je znašala 2—3 tone, le da je bil star in zato nezanesljiv; zato je njegov lastnik nameraval kupiti novega, toda prehitela ga je vojna.⁹⁷

⁹³ Pripovedovalec se ne spominja, ali je bil govor o tem v slovenski ali jugoslovanski skupščini. — Ustni vir, Alfonz Zajec, Žiri, jeseni 1986.

⁹⁴ Franc Mlinar, Žiri, ustni vir, poleti 1982.

^{94a} Dopis št. DR-145/53-2/PE z dne 7/7-1971. Za posredovanje se zahvaljujem Anici Mlinar.

⁹⁵ Še po makadamski cesti se je vozila v Skofjo Loko v gimnazijo Spomenka Diklić, por. Hribar. (Prim. Ali vas ateizem [ideologija] omejuje pri ustvarjalnem delu? v: Ustvarjam, torej sem, Celje, 1985, 199, 201—202), in to l. 1959. Posamezno so ji sledili v prvi polovici šestdesetih let Valerija Žakelj, Tončka Stanonik in Bojan Starman. V drugi polovici šestdesetih let se je število »vozačev« iz leta v leto večalo. Hkrati je treba omeniti tudi vsakodnevno vožnjo delavcev, od katerih so bili vsaj med prvimi, če ne prvi, »Koler« z Dobračeve, Edi Kavčič iz Nove in Ivan Pečelin iz Stare vasi, vsi trije zaposleni v LTH.

⁹⁶ Franc Grošelj, ustni vir, Dobračeva, poleti 1976.

⁹⁷ Maks Oblak, ustni vir, Nova vas, poleti 1976.

Nekateri žirovski uspešneži, npr. čevljarški mojster Ivan Zajc, so kdaj pa kdaj vzeli tovorni avto v najem in naprosili katerega od domačih voznikov, da je po potrebi vozil z njim, v konkretnem primeru je bil to Franc Tavčar. Od nežirovskih prevoznikov se pripovedovalci spominjajo še treh drugih, ki so veliko vozili les in »robo za čevljarje« v Žireh; to so bili »Furlan« iz Gorenje vasi, ta se je nazadnje že kar v Žireh »štacioniral«, Mrak iz Loga in Kalan, čigar garaža je stala v Brodeh vse do zadnje obnovitve ceste na tem odseku, vendar pa ni znano, od kod je bil doma. Seveda so se vsi ti prevozniki vsak po svoje trudili, da bi dobili za vožnjo čim več naročil, vendar pa so čevljarški mojstri, ki so bili njihovi poglavitni ponudniki, čez leto večino svojih izdelkov odpremljali po pošti, t. j. z rednimi avtobusnimi zvezami, medtem ko so jeseni in pozimi imeli toliko dela,⁹⁸ da so jih dobavljali naročnikom tudi tovornjaki. Enako smo opazili že pri furmanstvu, da je bilo težišče prevoza lesa tedaj, ko je mirovalo delo na polju.

V okviru prevoznških storitev v Žireh je obstajala tudi institucija *taksija*. Če je o tem mogoče govoriti le s pridržkom v primerih, ko je »Travnikarjev« Miha ustregel komu z vožnjo, čeprav proti plačilu, ni dvoma, da gre za omejeno dejavnost pri Avtobusnem podjetju J. Poljanšek, kjer so imeli stalno en »luksus« na razpolago za tiste, ki bi morda zamudili avtobus, a bi nujno morali biti na cilju ob določenem času; z njim so prepeljevali bolnike in porodnice v bolnišnico, enkrat ali dvakrat na teden ljudi po uradnih opravkih, npr. na sodišče v Logatec, ker tja po bankrotu »Tinčkovih« ni bilo več redne prometne zveze, prav tako je po svojih opravkih šel s taksijem v Ljubljano žirovski zdravnik. »Prišlo je kar v navado, da so se (verjetno le premožnejši in imenitnejši, op. M. S.) ob porokah vozili z avtom.« Manjše, zaokrožene družbe so vozili z njim na izlete, najraje na Bled ali v Bohinj. Iz tega je videti, da cena ni bila pretirano visoka, da pa so ga imeli v celi Poljanski dolini le v Žireh, dokazuje tudi to, da je ob pogrebu Ivana Tavčarja pozimi l. 1923 prevažal iz Poljan na Visoko duhovščino in ministrante.⁹⁹

Iznajdljivost in razpoložljiva prevozna sredstva so vodila torej Jakoba Poljanška, da je svojo dejavnost razširjal tudi na *turistično* področje. Z rezervnimi avtobusi je ob sobotah in nedeljah njegovo podjetje organiziralo izlete, največ na Brezje, poleg tega pa še na Bled in v Bohinj. Prevzemalo je vožnjo šolskih izletov. Vsako leto so potovali tudi v Trst in Gorico, za kar so se rade odločale učiteljske in duhovniške skupine, pa tudi vojaki iz I. svetovne vojne, ker so hoteli obiskati Doberdob. Večkrat so potovali v smeri Žiri—Trst, od koder so z ladjo pluli do Kopra in nazaj, nato prek Redipuglie prišli v Staro Gorico in od tam v Žiri. Kako se je žirovski prevoznik trudil za uspešno poslovanje, pove tudi dejstvo, da je ob izletih v tujino hodil potnike za skupni potni list fotografirat na dom njegov sin.

Ko smo že pri izletih, naj ne zatone v pozabo tudi vožnja na izlete s kamioni v desetletju po drugi svetovni vojni. Večinoma so jih organizirali sindikati podjetij in ustanov, vozili pa domači vozniki z domačimi, t. j. tovarniškimi kamioni. Če niso bili pokriti s »ceradami«, je na njih pihalo, da je bilo veselje. Vendar je bila takšna vožnja zaradi svojevrstne vihravosti posebno doživetje.

⁹⁸ Prim. Marija Stanonik, O čevljarškem poklicu in o življenju čevljarjev v Žireh, Loški razgledi, XIX, Škofja Loka, 1973, 211—213.

⁹⁹ Prof. dr. Rado Poljanšek, ustni vir, Ljubljana, poleti 1986.

Ne da bi se poglobljali v manj ali bolj pomanjkljive *opise avtomobilov* za čas, ki ga zajema pričujoča obravnava, je vendarle vredno omembe, kaj je na njihove uporabnike ali zgolj opazovalce puščalo najgloblji vtis, tako da se nekaterih posebnosti spominjajo še danes, po malone sedemdesetih letih. Prvo, kar vsi poudarjajo, je, da prvi avtobusi ali tovornjaki še niso imeli zračnic, ampak so bila njihova kolesa iz trdih gum, tedaj so govorili »*folgume*« (= *Vollgume*), zato je v njih zelo treslo in ropotalo. Saurerjeva vozila so imela zadnja kolesa železna in sprednja iz trde gume. Prestave in zavore še niso bile skrite pod havbo, ampak zunaj. Takšen je bil tudi prvi kombiniran avto, ki ga je kupila prva avtomobilska družba v Žireh.

Kakor je bilo že omenjeno, si je ta po prvi svetovni vojni pomagala s »stariimi vozovi«, toda pokazalo se je, da se to ne splača, čeprav jih je »en Vajšl« (= Šavli) popravljaj. Menda je tedaj, kadar se je šel sam odžejat, naročil vajencu, da mora kljub temu kar v prazno tolči z orodjem po železu, da je s tem dajal (slušni) vtis, da se v delavnici nekaj dogaja. Kdo ve, ali je bilo to res, a ljudska domišljija je neulovljiva. Tako so Žirovci »Tinčkovemu« avtu, »eno primitivno stvar je nekje dobil,« so mi pravili, ki je imel leseno, zeleno pobarvano karoserijo, nadeli ime »Zeleni Henrik«. Še lesene karoserije za žirovske avtomobile sta delala Jakob Demšar (»Česn«) iz Stare vasi in Peterca iz Dravelj pri Ljubljani, medtem ko je železne karoserije izdeloval za »Poljanškovo podjetje« žirovski rojak Milan Naglič iz tedanje Kamnogoriške ulice v Šiški.¹⁰⁰

Podobno fragmentarni so opisi tovornjakov. Za vožnjo lesa so bili primerno prirejani in z železnimi ročicami. Tudi ti so imeli trde gume¹⁰¹ in ker so bili na verižni pogon, so se na vsaki strani videle verige. Peljali pa so tako počasi, da je otrok lahko tekkel za njim.¹⁰² Tudi nekateri omenjeni žirovski tovorni prevozniki so poskusili poceniti stroške transporta »z avtomobili na drva«, kakor pravijo. Dovolj nazorno je še znal popisati postopek vžiganja in poganjanja tega avta Miha Govekar, ki je tisti čas to počel tudi sam. Takole je razložil: »Oglje žari in dela plin, ta gre po ceveh in skozi čistilce v motor, ki poganja avto.¹⁰³ Motor na oglje je kakšnih 20 % šibkejši, kot če bi ga poganjal bencin. Prve avte je bilo treba »zagnati« (= pognati) na roko od spredaj; kdor tega ni bil vajen, ga ni premaknil (= vžgal), če je bil še tako močan. Če je bil navajen, pa tudi če je bil malo »švogej« (= šibkejši), ga je »zagnal«. Jermene so mazali s kolofonijo, da niso drseli. »Žmigavcev« (= smernih lučk) tedaj še niso poznali, zato so smer nakazovali slušno. Za smer naravnost so zatrobili enkrat, za zavoj v desno dvakrat in za ovinek na levo trikrat.«

Avtomobili so morali biti prijavljeni in registrirani na glavarstvu v Logatcu, kjer je bilo treba plačati registracijo in dovoljenje za redno progo — kdor jo je pač vpeljal. Temu so rekli »koncesija«. Tako kot danes so morali vozniki

¹⁰⁰ Po drugi svetovni vojni je v svoji stroki precej napredoval in postal ena vodilnih oseb v ljubljanski Avtomontaži.

¹⁰¹ Konec tridesetih let je še stal tak avto na nekdanjem »Tinčkovem« in otroci so s koles rezali koščke gume, da so jih imeli namesto radirk.

¹⁰² Franc Mlinar, ustni vir, Žiri, poleti 1982.

¹⁰³ Prim. tudi Roger Gogala, Za gašperček ni treba bonov!, Nedeljski dnevnik, 12. dec. 1982, 14.

stalno imeti pri sebi vozniško dovoljenje. Znamke avtomobilov, ki jih omenjajo njihovi žirovski lastniki in vozniki, so: Saurer, Fiat, Puch, Ford, Renault, Chevrolet, Genms, Büsing, Magerus.

Garaže

Prvi avto — kombi žirovske Avtomobilne družbe je našel zatočišče »v klo-nici« (= kolnici) »Tomincove« hiše na Dobračevi, dokler ni Anton Primožič še pred prvo svetovno vojno zgradil namenske stavbe za garažo avtomobilov med »Mesarjevo« in »Primožičevo« hišo in jo je videti še danes. Nad prostori za avtomobile, tako rekoč pod streho, je stanoval omenjeni avtomehanik in kovač Šavli z družino, čeprav to ni bilo zdravo; zato so bili njegovi otroci blede, ker so izpušni plini in tudi drugače slab zrak od avtomobilov v garaži in delavnici uhajali v stanovanje.

Garaže, verjetno za prehodne goste, ki so se tudi čez noč ustavljali v njihovi gostilni, so napravili tudi pri »Bahaču«, kjer so shranjevali svoje avtomobile tudi »Travnikarjevi« z Dobračeve, »Sluga« iz Stare vasi in »Mrak« iz Loga. Podobno je mogoče videti vrata nekdanjih garaž pri »Maticu« ali Gostiši v Stari vasi, in da je to imelo za gostilno že od začetka določeno prednost, priča tudi velik napis GOSTILNA, PRENOČIŠČA, AVTOGARAŽA, ki ga je mogoče prebrati še danes na hišnem pročelju. Po spominu domačinov je bila ta garaža namenjena predvsem avtomobilom trgovskih potnikov, ki so prihajali v Žiri. Ni kaj prida znano, kje so hranili svoje avtomobile zasebniki, le za »Arharjevega«, Naceta Nagliča, se ve, da je imel garažo za svoj avto pri »Slehernikovi« Kristini. L. 1931 so pri Poljanšku sezidali hišo in njeno pritličje namenili za dve garaži, kamor je bilo mogoče spraviti štiri takratne avtobuse, za druge avtomobile pa je nemara bil prostor pri drugih lastnikih garaž ali pa je bilo treba najti zanje priložnostno streho.

Vozniki

Še v času Avstro-Ogrske, torej pred prvo svetovno vojno, je bil prvi izučeni voznik Jakob Poljanšek in je bil zaradi tega »edinstvena oseba in je zato spadal v rang učiteljev, duhovnikov in zdravnikov«. ¹⁰⁴ Sledil mu je Franc Temelj, ki je vozil drugi avto v lasti tedanje žirovske »avtodružbe«. Ko se je komisija za vozniški izpit preselila z Dunaja v Ljubljano, je bil na seznamu tretji kandidat. Na tej preskušnji je vozil v smeri Ljubljana—Jesenice čez Mežakljo in Poljane na Bled in nazaj v Ljubljano. Ob začetku prve svetovne vojne je šel za voznika v idrijski rudnik, vendar je bilo tam tako naporno, da ni zdržal. L. 1916 je Avtomobilna družba Žiri poslala na Dunaj v uk za šoferja šestnajstletnega Rafaela Demšarja, ki je ostal v cesarskem mestu približno pol leta.

Največ zaslug za to je imel Valentin Poljanšek, ki je opazil, da se mladenič rad suče v garažah. Po vrnitvi je Demšar dobil službo na pošti v Idriji

¹⁰⁴ Tako se spominja njegov sin prof. dr. Rado Poljanšek, ustni vir, Ljubljana, poleti 1986.

in kot državni uslužbenec je bil »fajla«, t. j. oproščen vojske, zato je ta čas vozil na progi Idrija—Logatec. Ko pa so Idrijo zasedli Italijani, se je od tam umaknil v Žiri in bil voznik njihove avtomobilske družbe od l. 1921—1923. Vendar je bil vozni red zanj prenaporen, zato je njegov stric Jernej Kopač, ki se je s svojo tovarno sveč tudi preselil iz Gorice v Ljubljano, uredil, da je nečak prišel k hotelu Union v Ljubljani, kjer je prevažal goste z železniške postaje v hotel in oskrboval njegove garaže. Pozneje je na lastno pobudo, vendar v okviru omenjenega hotela, organiziral bencinsko črpalko ob današnji Miklošičevi cesti in nato še drugo v njeni bližini.¹⁰⁵

Če je Rafael Demšar v Ljubljani lepo napredoval, pa je morda tudi zaradi njegovega odhoda žirovska »avtodružba« zašla v krizo. Ni mogoče natančno ugotoviti, kdo vse je prihajal na njegovo nekdanje mesto, zato je le slutiti, da je šlo bolj za krpanje, dokler se ni vrnil na prošnjo družabnikov ali na lastno pobudo Jakob Poljanšek, ki pa ni ostal le voznik, temveč je kmalu postal gonilno kolo prenovljenega avtobusnega podjetja. Vanj je nameraval vključiti tudi svojega edinca Rada, ki je l. 1934 maturiral, takoj po njej pa opravil izpit za poklicnega voznika; toda počakati je moral še dve leti, da je dobil dovoljenje za vožnjo avtobusa. Medtem ko je oče imel v oskrbi progno Žiri—Škofja Loka—Ljubljana, naj bi sin prevzel smer Žiri—Logatec—Ljubljana, a ti načrti se očetu niso uresničili, saj si je sin izbral študij medicine.¹⁰⁶ Je pa res kot študent vse nedelje in po cele počitnice nadomeščal tedaj odsotne voznike.

Odkar je vodstvo žirovskega motoriziranega prevoza prevzel Jakob Poljanšek, so to delo opravljali Jože Lahajnar, Jože-Pepe Kranjc in Franc Tavčar. Prvi je bil nemara voznik-samouk. Najverjetneje se je naučil voziti v Cerknem pri Podrekarju (Reka pri Cerknem, od tod ime: pod Reko, »Podrekar«), za katerega je vozil njegov tovarnjak. Domači še hranijo očetovo vozniško knjižico, ki je bila l. 1926 izstavljena v Vidmu, seveda v italijanščini. Cerkno je bilo tedaj pod Italijo, zato je zaradi maltretiranja Slovencev Jože Lahajnar prebežal l. 1927 ali 1928 v Jugoslavijo in se najprej zaposlil pri »Tinčku« v Žireh, od koder je po gospodarskem propadu svojega delodajalca prišel k Poljanšku. Po l. 1945 se je zaposlil v tovarni Alpini.

Za njegovega tovariša Pepeta Kranjca je znano le, da je bil sprejet v Poljanškovo podjetje l. 1931 in da je bil doma iz Dobrne, kjer se je tudi naučil voziti. Franc Tavčar, doma iz Malenskega Vrha, se je v Železnikih učil za kovača in strojnega ključavničarja; toda, odkar je videl tam prvi avtobus, je mislil samo nanje. Osemnajstleten se je pri Furlanu v Gorenji vasi izučil za voznika, a je izpit lahko opravil šele, ko je bil star dvajset let. Po nekaterih drugih vmesnih postajah je delal pri Matevžu Erženu v Gorenji vasi, ko pa je ta zabredel v težave, je njegovo progno in avtobus kupil žirovski tekmeč in l. 1937 z njimi sprejel k sebi še njihovega voznika. Medtem ko sta prva dva šoferja vozila na rednih progah Žiri—Ljubljana—Žiri in Žiri—Škofja Loka, je bil Franc Tavčar na razpolago za razne izredne in dodatne vožnje, vmes pa je opravljal avtomehanične posle.

¹⁰⁵ Nekateri celo hočejo, da je bila to prva bencinska črpalka v Sloveniji. — Dr. Drago Prlja, Golnik, s posredovanjem Marije Kandus, ustni vir, spomladi l. 1986.

¹⁰⁶ Rado Poljanšek je postal doktor in profesor medicine, svetovno priznan in uveljavljen strokovnjak na svojem področju.

Tako so bili ta čas stalno v pogonu trije avtobusi, drugi pa so bili za rezervo, če bi se kateri pokvaril, in za dodatne vožnje ob sobotah in nedeljah. Na svojem vrhuncu je imelo Avtobusno podjetje J. Poljanšek sedem avtobusov in en osebni avtomobil. Toda prišla je vojna. Ves vozni park so zaplenili Nemci. Prva dva šoferja sta ostala na omenjenih progah, Tavčarja pa so premestili v Železnike, od koder je vozil v Kranj v okviru Deutsche Reichpost (s sedežem v Celovcu in podružnico na Primskovem pri Kranju). Vanjo so vključili voznike nekdanjih zasebnih prevoznih podjetij s tem, da so njihovim lastnikom zasegli prometna sredstva. Po ukinitvi te proge, ker je bil v neki akciji avtobus zažgan, je nekdanji žirovski šofer prevažal delavce kranjskih tovarn in pri tem je spet doživel enega hujših dogodkov med NOB, ko so mu obstreljevali in zažgali avtobus v Zapogah pri Vodicah. Ze prej je ilegalno delal za partizane, l. 1943 pa se jim je pridružil.¹⁰⁷

Tudi ta čas je med drugim vozil, in sicer funkcionarje Oblastnega komiteja za Gorenjsko; ob osvoboditvi so ga dali v Ljubljano, kjer je opravljal enako delo do srede l. 1945, ko je spet pričel voziti avtobus. Še l. 1946 je iz Žirov v Ljubljano in nazaj peljal avtobus samo enkrat na dan, zato so morali imeti potniki dovoljenje od občine, da smejo z njim — po mestnih opravkih, drugače se ne bi mogli zvrstiti vsi. Ko so v ljubljanski Avtomontaži naredili iz starih fiatov več avtobusov, se je tudi na omenjeni progi število voženj pomnožilo najprej na trikrat in nato na štirikrat na dan.¹⁰⁸ Francelj, pod čigar imenom so ga vsi poznali in je postal pojem za nedvomno doslej najbolj markantnega žirovskega voznika, je sukal volan do l. 1966, ne da bi bil kdaj koli kaznovan za nespametno vožnjo, pač pa je dobil zanjo več priznanj iz podjetja, kjer je bil zaposlen, in nazadnje še medaljo iz Beograda. Svoj poklic je opravljal s takšnim veseljem, da še danes pripoveduje o svoji ljubezni do njega s solzami v očeh: »Če bi mi bili to vzeli, bi mi vzeli vse!«

O voznikih pri Antonu Kopaču ni bilo mogoče zvedeti nič določenega, razen to, da so to delo opravljali večinoma domači sinovi. Drugače je v tej zvezi z Mihom Govekarjem, glavnim šoferjem kratkotrajnega prevoznništva pri »Travnikarju« na Dobračevi. Spretnosti vožnje se je učil pri prvi žirovski »avto-družbi«, nato pa je bil nekaj tednov še v Zagrebu, kjer se je pripravljaj na vozniški izpit teoretično in praktično. Ne le, da je moral voziti po mestu, tedaj je moral voznik znati avto tudi popraviti sam — kaj, če bi obstal na cesti z njim! Izpit je opravil l. 1926, star komaj osemnajst let in še danes hrani dokument o tem; »Iskaznica za upravljača motornog vozila« je zapisano v srbohrvaščini, čeprav je bila izdana v Logatcu.¹⁰⁹ Dvajset let star je moral k vojakom in takoj so ga dali v Beograd, da je obnovil vozniški izpit. Pri vojakih so šoferji I. kategorije vozili sanitetne avtomobile in oficirje, šoferji II. kategorije pa tovornjake in motorje s prikolicami. Po vrnitvi od vojakov je bilo

¹⁰⁷ S ponosom pove, da je bil sprejet v KPS 10. 6. 1943.

¹⁰⁸ Danes je na progi Žiri—Škofja Loka okrog deset avtobusnih zvez, prav tako v smeri Škofja Loka—Žiri.

¹⁰⁹ Na njej piše: Izkaznica za upravljača motornog vozila: Za gospodina Mija (Miha) Govekar, koji je rođen dana 23. avg. 1908... Na drugi strani: Gospodin Miha Govekar ovlašćuje se temeljem dana 17. kolovoza 1926 položenoga izpita na upravljanje automobila sa benzin pokretnom silom preko 16 HPS (horse pound). V Logatcu 20. avg. 1926. Poglavar sreza v Logatcu. Podpis, fotografija in štirje žigi, na vsakem voglu fotografije.

hudo, ker ni dobil zaposlitve. Le priložnostno so ga prišli iskat, da je peljal na Brezje v organizaciji žirovskega avtobusnega podjetja ali po službenih potih prevažal nekatere žirovske veljake. Nato je začasno dobil delo pri nekem trgovcu na debelo v Kranju in vozil moko gorenjskim pekarijam. Nazadnje je bilo nekaj zaslužka, ko je vozil oficirje in pomagal popravljati vojaške tovornjake za »Rupnikovo linijo«. A vse to so bile le bolj »žernade«, dnine torej, t. j. zaslužek iz dneva v dan.

Sprevodniki

O njih je mnogo manj podatkov kakor o voznikih, saj so ti uživali med ljudmi čisto drugačen ugled. Pri prvi žirovski avtomobilski družbi so službo sprevodnika ali, kakor so takrat dejali, »mitfarerja« (= spremljevalca) zaupali nekemu Ivánčku, »Vicovemu« iz Koprivnika. Na t. i. »poštnem avtobusu«, ki je vozil iz Žirov le do Škofje Loke in nazaj, se spominjajo »nekega Janeza«, predvsem zato, ker je nosil »poštarsko kapo«. Od Poljanškovih sprevodnikov je najboljši ostal v spominu Franc Strlič, morda tudi zato, ker je prišel s svojim delodajalcem v tolikšen spor, da sta se razšla. Kako je postal »konduker«, t. j. sprevodnik, Janez Cigale, »Pretovčenov«, obstaja drobna anekdota. Star je bil komaj petnajst let, ko ga je Jakob Poljanšek kar na cesti povabil k sebi v službo in je ostal pri njem do konca obstoja njegovega podjetja. Po drugi svetovni vojni se je izučil za šoferja in nazadnje vozil na progi Ljubljana—Kočevje.¹¹⁰ Od sprevodnikov pri Antonu Kopaču omenjajo le »Kuclarskega« Janeza in »Tinčkovega kovača« kot pomožnega delavca.

O razmerju delavec—delodajalec je mogoče govoriti deloma le ob prenovljeni avtomobilski družbi pod vodstvom Jakoba Poljanška. Lepo je slišati omeniti: »Fajn šoferje smo imeli.«¹¹¹ Na drugi strani se njegov nekdanji sodelavec spominja: »Moralo smo ga spoštovati; bil je natančen, strog, a dober mož. Ko se mi je enkrat primerila nesreča, ni nič dejal, še zagovarjal me je. Tudi plače niso bile slabe.« Da je bil oče zelo natančen, posebno pri obračunih in denarnem poslovanju sploh, se strinja tudi njegov sin Rado, in da ni trpel familiarnosti, priča tudi to, da je moral tudi ta — njegov lastni sin — kot pomožna moč pri podjetju, ubogati vse šoferje. Čeprav Franc Tavčar dostavlja: »Nobeden se nima veliko za pritoževati,« se je vendar ohranila anekdota, da je svojemu šefu eden od voznikov kar sredi vožnje, menda je bilo v Gorenji vasi, vrgel ključ po avtobusu in mu zabrusil: »Kar sam bodi (namreč: voznik)!« Voznik avtobusa tedaj ni bil samo to, ampak hkrati avtomehanik in električar, in gotovo je preutrujenost povzročila omenjeni incident, za katerega pa ni znano, kako se je rešil.

Delovni dan je trajal tudi petnajst ur, vendar ni bil zmeraj preveč naporen, ker so med posameznimi vožnjami, kadar niso opravljali raznih naročil in uslug, mogli tudi počiti, medtem ko so v Žireh med eno in drugo vožnjo kaj popravljali v delavnici in »vozove« sami mazali in prali. Ob nedeljah so se menjavali, da je bil vsak od šoferjev enkrat prost. Ni pa jasno, kako je bilo z do-

¹¹⁰ Ivanka Poljanšek, ustni vir, Žiri, poleti 1976.

¹¹¹ Jakobova soproga, glej op. 110.

pustom. Domači zagotavljajo, da so ga delavci vsekakor imeli, Franc Tavčar kot edina priča s strani njegovih podrejenih, trdi, da ga ni bilo. Bolni da pa tako niso bili. Za hrano so vozniki skrbeli vsak zase. Kadar so bili zdoma, so šli jest v gostilne. Oblečeni so bili poljubno, brez posebnih uniform. Njihovi domači niso imeli pri vožnji nobenih prednosti ali ugodnosti, le, če ga je šel kdo posebej prosit, mu je odobril vožnjo nekoliko ceneje.

Navedeni drobci nam potrjujejo sloves Jakoba Poljanška kot odločnega in poslovnega človeka, ki se je zavedal, da ob tako občutljivi dejavnosti, kakršna je promet, ni prostora za ohlapnosti. Zato se skoraj gotovo ni več ponovilo kaj takšnega, kar je ostalo v spominu o enem od voznikov iz začetkov žirovskega avtoprevoznitva. Ko se je bližala ura odhoda avtobusa, je menda dejal: »Pejmo bandat'. Nekaj je 'odštraunfal' (= odvil) in razglasil, da se je avto pokvaril. Tak je bil vozni red,« je pokomentiral pripovedovalec.

Vozni red

V članku Ljubljana kot izhodišče avtobusnega prometa¹¹² so v pripadajoči legendi Žiri vpisane v rubriki z 1—20 vožnjami na teden v smeri Žiri—Ljubljana in narobe. To bi torej bile več ko dve vožnji na dan v glavno mesto Slovenije, ne pa še redno trikrat. Ni več mogoče natančno ugotoviti, kdaj, ob katerih urah so v desetletjih, odkar je obstajal žirovski promet »s svetom«, odpeljali avtobusi iz Žirov in se vračali, vendar se od začetka avtobusnega prometa ponavljajo neke stalnice.

Ves čas je namreč opazen cilj, da bi bili potniki prvega avtobusa v Ljubljani okrog osme ure. Kaže, da je bila zato ura odhoda s prve postaje odvisna od moči motorja. Več kilometrov je bil zmožen napraviti na uro, manj časa za vožnjo je bilo treba. Od tod razločki pri odhodu jutranjega avtobusa. Po spominu nekdanjih potnikov je odhajal celo ob 3,30 zjutraj, za časa vožništva Rafaela Demšarja ob 4. uri, najbolj standardna pa je bila 5. ura. V smeri proti Logatcu so odpeljali iz Žirov ob 5,30 ali 6. uri in prav tako prihajali v Ljubljano okrog 8. ure. Standardna ura za vračanje je bila ob 18. uri. Sčasoma, ko se je število potnikov povečalo in prav tako število vozil, so naslednji odhajali še ob 8,30 ali 9. uri in zadnji ob 14,30 ali tudi ob 16,30. Ti so navadno peljali le v Škofjo Loko in železniško postajo, da so oddali pakete (s čevlji) na vlak. V Žiri so se vračali ob 11., 16. in tudi ob 19. uri. Kadar je prišla vmes kakšna nezgoda, »gumidefekt« ali kaj drugega, se je bilo marsikdaj treba kar uleči v prah ali blato pod avto in odpraviti napako, kar je brž zavleklo vožnjo za kakšno uro.

Praviloma so vozili 40—50 km/uro, le po Logaškem polju, kjer je ravna cesta, je kdo pognal tudi do 100 km,¹¹³ a to le izjemoma in z osebnim avtomobilom. Kadar je bilo veliko ljudi, sta na isti progi ob istem času vozila kar dva avtobusa. Seveda so to omogočila šele rezervna vozila. Postaje so bile v vsaki vasi, približno tako kakor danes. V Žireh pri »Katrniku«, »Maticu«, »Bahaču«, pri »Županu« na Dobračevi, »Kendovcu« na Selu, pri »Žvarlinu« je ni bilo, nekateri

¹¹² Dr. R. Savnik, Ljubljana kot izhodišče avtobusnega prometa. Ilustracija, 1931, št. 6, 192.

¹¹³ Miha Govekar sam si je kdaj dovolil takšno hitrost. Ustni vir, Dobračeva, poleti 1982.

pa omenjajo postajo pri »Brezarju«, nato pa na Fužinah, Trebiji, Hotavljah, v Pogari, Gorenji vasi, Srednji vasi, Poljanah, Logu. V Škofji Loki je bil »glavni kolodvor«, t. j. avtobusna postaja pred sodnijo, tam, kjer je danes sedež občine. Od Škofje Loke do Ljubljane je bila vmes postaja še vsaj v Medvodah in končno v Ljubljani pri protestantski cerkvi za »kolizejem« ali »nasproti Novemu svetu«, kjer je danes trgovina Lovec. Tako se spominjajo nekdanji potniki.

Postaje so bile opremljene z voznimi redi na pločevinastih tablicah, ki so imele tudi označbo Avtobusno podjetje J. Poljanšek. Natisnjeni so bili tudi na posebnih kartončkih. Eden od njih se je ohranil do danes, vendar, žal, ni označena letnica, kdaj je bil v rabi, drugače pa zelo nazorno in praktično navaja čas odhoda in prihoda na vsako postajo in ceno za vožnjo od ene do druge postaje. Iz njega je razbrati, da je tedaj avtobus odpeljal iz Žirov ob 5.10, 10.05, 16.30 in 18.20, torej štirikrat na dan. Med drugimi klavzulami voznega reda je posebno pomembna naslednja: »V snegu odhaja avtobus iz Žirov in vseh postaj do Škofje Loke 20 minut prej.«¹¹⁴

Vozovnice so bile majhne, zelene barve in iz dveh delov. Prvega je prejel potnik in se je pretrgal, duplikat je ostal sprevodniku za kontrolo. Po spominu enega od njih je moral potnik do konca hraniti sprejeti listek in ga ob odhodu z avtobusa sprevodniku vrniti ali pa še enkrat plačati vožnjo. S tem je bil uveden dober nadzor nad tistim, ki bi se še hotel izmuzniti plačilu.

In potniki?

Vožnja je bila za tisti čas draga, zato je vsak pomislil, ali ne bi šel na pot »magari« peš. Tako so se »navadni zemljani vozili malo ali strašno nič«. Več so uporabljali vozove in kolesa. Toda v času med svetovnjima vojnama je bilo v Žireh veliko obrtnikov, in ti so bili občutljivi za natančen promet. Njim so se na avtobusih redno pridruževali žirovski trgovci, žandarji, zdravnik, župnik, skratka »vsi ta bogati«. Nekateri so se navadili, da so se peljali z njim vsaj enkrat na teden, in zanje so govorili, da »gre, tudi če mu ni treba« ali »tudi če nima opravka«. Za božič, veliko noč in velike počitnice so se vračali z avtobusom domov in nazaj v šole žirovski dijaki in študentje. Včasih se je z njim odpeljal kdo na obisk v ljubljansko bolnišnico, v času mobilizacij od l. 1939 dalje se je potniški promet še posebno povečal, ker so z avtobusom potovali deloma žirovski vojaki in deloma tisti, ki so gradili utrdbe za Rupnikovo linijo. Kaj in kako je bilo s potniki po drugi svetovni vojni, je bilo nekaj omenjeno na drugih mestih.

To bi bilo zaenkrat vse, kar je mogoče reči o avtomobilskem prometu v Žireh. Za konec bi lahko navedli še kakšno anekdoto iz doživetij voznikov: kako so se reševali iz raznih nezgod, npr., ko ni prišla nobena zavora zaradi pretežkega tovora, ali ko se je snelo kolo, in še, ko jo je menda eden od njih v svoji objestnosti kar z avtom ubral za zajcem, ki ga je zagledal na Dolgih travnikih. Itn.

¹¹⁴ Glej op. 73.

Končno je treba poudariti, da so se z avtomobilskim prometom Žiri odprle svetu oziroma: se je z njim odprl svet. Res pa je tudi, da je bila večina, ki se je lotevala prometnih storitev, premalo strokovno usposobljena tako v tehničnem kakor v poslovnem pogledu, zato so doživljali dovolj hude vsakovrstne pretrese. Vendar pa se jim to ni dogajalo tako na široko kot tistim, ki so bili približno v istem času zapleteni v žirovsko elektrarno. Dejstvo je, da so za obe pridobitvi tehnične kulture Žirovci plačevali izredno drag davek. Ne bi mogli trditi, da niso dovolj hitro sledili napredku na tem področju, vendar pa niso zmeraj dobro obvladovali mehanizmov uspešnega gospodarjenja, ko so z omejenimi novostmi prestopali lokalne ali celo le posestniške meje in se vključevali v širši podjetniški prostor.

Zusammenfassung

DAS FUHRWESEN ALS WIRTSCHAFTLICHE TÄTIGKEIT IN ŽIRI

Der erste Teil der Abhandlung behandelt das Fuhrwesen. Angaben darüber sind etwa seit der Mitte des 19. Jahrhunderts bekannt; Ende der fünfziger Jahre des 20. Jahrhunderts ist diese Tätigkeit nahezu völlig zum Erliegen gekommen.

Aus Smrečje aus der Umgebung von Žiri ist die Überführung von »Masten« bekannt (Tannen von vorgeschriebenen Maßen: 32 m Länge, 25 cm = 12 Zoll Umfang am dünneren Ende) nach Triest in die Schiffswerften. Diese Überführung verlief auf der bekannten »Mastenstraße«, die möglichst ohne Kehren verlaufen mußte, weil die schweren und langen Frachten nur schwer um Straßenwindungen zu bringen waren. In der mündlichen Überlieferung ist der Verlauf dieses Transportweges noch mehr oder weniger bekannt.

Die Einwohner von Žiri tendierten in dieser Zeit mehr nach Idrija, das auch das Verwaltungszentrum von Žiri war. Trotz der schlechten Verbindung (große Steigungen, Kehren, Serpentina) war jedoch auch der Handel nach Idrija verhältnismäßig lebhaft. Die Einwohner von Žiri versorgten die Stadt Idrija mit Gemüse, Milch und Fleisch. In der Überlieferung sind auch Erinnerungen an Schwierigkeiten mit Straßenräubern noch lebendig, vor allem auf der Strecke Škofja Loka—Žiri.

Für die Vergangenheit liegen nur bruchstückhafte Angaben vor, doch legen auch diese Bruchstücke die Annahme nahe, daß das Fuhrwesen in dem behandelten Gebiet gut entwickelt war.

Nach dem ersten Weltkrieg erlebte es vor allem durch das Kraftwerk von Fužine in Žiri eine Blütezeit. Zunächst fanden Fuhrleute während der Bauarbeiten durch Materialtransporte ihren Broterwerb, später mußten die für den Bau aufgenommenen Kredite abgezahlt werden, das bedingte einen verstärkten Holzschlag in den Wäldern der Umgebung von Žiri und nahezu tägliche Holztransporte nach Logatec. Nach Škofja Loka wurde viel weniger gefahren, weil durch die nötige Übernachtung und durch andere Gründe der Transport in diese Stadt viel teurer war. Ständige Fuhrleute transportierten vor allem Holz in die beiden obenerwähnten Städte, bei der Rückfahrt nahmen sie vor allem Handelswaren und Handwerkermaterial mit, vor allem für die Schuster. Die soziale Differenzierung zwischen den Fuhrleuten kam in erster Linie in der Tatsache zum Ausdruck, daß Berufsfuhrleute Güter im Auftrag und nicht für den eigenen Namen transportierten — und sozusagen die Proletarier unter den Fuhrleuten waren —, während die Bauernfuhrleute nur ihr eigenes Holz transportierten, nachdem alle anderen Arbeiten auf ihrem Bauerhof verrichtet waren. Der Holztransport bildete also für einige Fuhrleute den einzigen Broterwerb, für andere jedoch nur einen zusätzlichen Verdienst. In einzelnen Zeitabschnitten gab es 20 bis 40 mehr oder weniger ständige Fuhrleute, darunter auch Frauen und Halbwüchsige.

Als Motiv für das Festhalten an dieser Arbeit werden von einigen Informatoren neben wirtschaftlichen Gründen auch gesellschaftliche genannt. In der Abhandlung wird der Arbeitstag eines Fuhrmanns geschildert, der Charakter der Fahrt zu verschiedenen Jahreszeiten, die gegenseitige Hilfe unter Fuhrleuten während der Fahrt, die Ernährung, Bekleidung und die Pflege der Pferde. Eine Erkrankung der Pferde war selbstverständlich ein großes Unglück. Zuletzt werden auch Fragen der Geisteskultur behandelt. Abschließend richtet sich das Augenmerk noch auf das Fuhrwesen nach dem zweiten Weltkrieg, es folgt die Schilderung des Fuhrmanns mit der längsten — über 50-jährigen — Fahrzeit.

Im zweiten Teil der Abhandlung ist vom Kraftfahrzeugverkehr in Žiri die Rede, von seinen Anfängen über ein Jahr vor dem Ausbruch des ersten Weltkriegs bis zur Asphaltierung der Straßen von Žiri Mitte der sechziger Jahre. Durch die Kraftfahrzeuggesellschaft Žiri ist die erste reguläre Autobuslinie auf der Strecke Žiri—Skofja Loka—Ljubljana im Jahre 1913 eingeführt worden. Der erfolgreiche Verkehr wurde durch den Kriegsausbruch lahmgelegt, nach Kriegsende, im neugegründeten jugoslawischen Königreich, kam die Gesellschaft nicht mehr auf den grünen Zweig. Um so besser gedieh dagegen das Konkurrenzunternehmen. Es werden die Beziehungen zwischen diesen beiden teilweise im Wettbewerb stehenden Organisatoren des öffentlichen Verkehrs in Žiri geschildert und die Verwicklungen, die ihre Tätigkeit begleiteten. Aus der Dokumentation geht hervor, daß anfangs die Haltung ziemlich familiär, gemächlich war, bis endlich das außerhalb der Grenzen von Žiri geprägte Bewußtsein überwog, daß der Erfolg der Unternehmens von einer streng professionellen Geschäftsführung sowohl in organisatorischer als auch in finanzieller Hinsicht abhing. Auf diesen Grundsätzen wurde ein drittes Verkehrsunternehmen in Žiri gegründet, das in den dreißiger Jahren seine Aufgabe erfolgreich erfüllte — bis zur Besetzung von Jugoslawien im Jahre 1941.

Soweit die verfügbaren Quellen das ermöglichen, berührt die Abhandlung auch die Organisation des Verkehrs in der Staatsverwaltung nach 1945, nachdem das frühere Privatunternehmen verstaatlicht worden war.

Nach dem geschichtlichen Abriß der erwähnten wirtschaftlichen Tätigkeit werden in der Abhandlung einzelne Elemente dieser Tätigkeit erörtert. Zunächst der Verkehr in Žiri in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen nach der Fahrtart: Personenverkehr mit Omnibussen, Taxis und der Güterverkehr. Es werden Kraftfahrzeuge beschrieben soweit sich die Informatoren noch daran erinnern können, die Garagen usw. Ein besonderes Augenmerk richtet sich auf die Busfahrer und die Weise, wie die Fahrerlaubnisse erworben wurden, auch die Schaffner als Begleiter der Fahrer werden nicht übersehen, es wird das Verhältnis Arbeitgeber — Arbeitnehmer bearbeitet, die Struktur der Reisegäste und der Fahrplan geschildert.

Mit dem Kraftwagen öffnete sich Žiri in die Welt bzw. die Welt öffnete sich für die Einwohner von Žiri. Es steht jedoch fest, daß die Mehrheit derjenigen, die Verkehrsdienstleistungen anboten, fachlich sowohl in technischer als auch in geschäftlicher Hinsicht zu wenig bewandert waren, es folgten notgedrungen schwere Erschütterungen verschiedenster Art. Sicher folgte man auch dem Fortschritt auf diesem Gebiet der technischen Kultur nicht schnell genug, doch erwies sich die mangelnde Kenntnis der Mechanismen der erfolgreichen Geschäftsführung als noch verhängnisvoller, als mit der neueingeführten Verkehrsart nicht nur die lokalen bzw. Besitzgrenzen überschritten wurden und es zu einer Einbeziehung in den weiteren wirtschaftlichen Raum kam.

IZSELJEVANJE IZ BELE KRAJINE OD ZAČETKOV DO DRUGE SVETOVNE VOJNE

Marinka Dražumerič

Izseljevanje in njegov vpliv na življenje in delo Belokranjcev sta potekala v dveh zaključenih obdobjih, ki ju celotna problematika izseljenstva tesno povezuje. Prvo obdobje zajema čas od začetkov množičnega izseljevanja ob koncu 19. stoletja do začetka prve svetovne vojne, ko je bilo izseljevanje prekinjeno. Drugo obdobje sledi izseljevanju v času med svetovnjima vojnama. Takrat se je nadaljevalo izseljevanje v ZDA, deloma se je preusmerilo v Kanado, Južno Ameriko in Zahodno Evropo; domov so se vračali izseljenci, ki so odšli na tuje že pred prvo svetovno vojno.

Za čas do prve svetovne vojne sem dobila največ podatkov iz pisanih virov in literature. Pomemben vir so bili predvsem članki, ki so jih objavile Dolenjske novice in Kronika župnije Adlešiči. Krajevno je snov omejena na Adlešiče in okolico, delno na Črnomelj. Za izseljevanje med obema vojnama sem bila vezana predvsem na ustne vire, na ljudi, ki so bili sami izseljenci ali pa so bili to njihovi najbližji sorodniki ali sosedje. Krajevno sem se omejila na Vinico in njeno okolico.

Pokrajina in gospodarstvo Bele krajine

Bela krajina leži na jugovzhodnem delu Slovenije. Na severovzhodnem delu jo obdajajo Gorjanci, na severozahodnem Kočevski Rog, na vzhodnem jo reka Kolpa ločuje od sosednje Hrvaške. Med temi naravnimi mejniki se razprostira planota, posejana s številnimi griči, vasmí, polji, travniki, vinogradi in gozdovi. Pokrajina je pretežno kraška. Največja in najvažnejša reka je Kolpa, večji vodotoki sta še reki Lahinja in Dobljica in potok Krupa. Nekaj je še manjših potočkov in izvirov; na splošno pa je imela in ima še danes Bela krajina težave s pitno vodo.

Belokranjci so se vse do druge svetovne vojne ukvarjali in preživljali predvsem s kmetijstvom, s »poljedelstvom, živinorejo in vinarstvom.«¹ Do dvajsetih

¹ Ivan Šašelj: Zgodovina adlešičke fare na Belokranjskem, Ljubljana 1887, str. 3.

let 20. stoletja ni bilo industrije; manjši rudnik je bil v Kanižarici pri Črnomlju. Med svetovnim vojnama je v Črnomlju obratovalo lesno podjetje Jugoles in manjša tovarna učil.

Tudi obrt je bila vse do druge svetovne vojne slabo razvita. Obrtniki so z izdelki oskrbovali le domače prebivalstvo. Slabo je bila razvita tudi trgovina. »Trgovci se pečajo le z uvažanjem raznovrstnih potrebščin za domači trg, oz. z izvozom deželnih pridelkov, ki jih more ta ali oni utrpeti v svojem gospodarstvu. To so: prašiči (živi in zaklani), goveja živina, perutnina, jajca, kože; vino prodaja vinogradnik naravnost krčmarju.«²

Vse do leta 1914 je bila Bela krajina slabo povezana z drugimi slovenskimi kraji, saj so jo Gorjanci in kočevski hribi ločevali od sveta. Čeprav so bile prek naravnih pregrad speljane ceste, se zaradi strmih klancev in oddaljenosti večjih krajev promet ni mogel razviti. Tik pred prvo svetovno vojno je bila dograjena železnica, ki je Belo krajino povezala z Ljubljano in Karlovcem.

Vzroki izseljevanja

Vzroki izseljevanja iz Bele krajine so bili gospodarske in družbene narave. V času do prve svetovne vojne so bile vzrok izseljevanja predvsem slabe gospodarske razmere, v drugem obdobju pa so se poleg izrazito gospodarskih razmer pojavili tudi drugi razlogi, npr. neurejene domače razmere, doseganje določenega položaja v družbi, možnost boljšega zaslužka.

Gospodarske razmere

Omenjeno je bilo, da so se Belokranjci vse do druge svetovne vojne preživljali zlasti s kmetijstvom. Edini pridelek, ki je bil namenjen prodaji, je bilo vino, saj »vinarstvo donša ljudem obilo dobička, nekaterim posestnikom je trtni pridelek edin.«³ Z zaslužkom od prodaje vina so plačevali davke in odplačevali dolgove.

V 80-ih letih 19. stoletja je začela trtna uš uničevati vinograde. Ko je deželni odbor leta 1883 zbiral podatke o stanju kmetijstva, so iz Črnomlja poročali, da je »kmetijstvo v najslabšem stanju. Gospodarji se preseljujejo v Ameriko. Zemljišča se pod ceno prodajajo, večji del jih kupujejo upniki sami in prilično jih razkosavajo.«⁴ Kmet iz Dolenjcev je zapisal: »ker je prišla trtna uš, leta 1889. v Veliko Plešivico in se je razšla po vsih poprej krasnih in lepih Vinogradih naše Adlešičke Fare. kakor tudi pri Sosednih Farah po vsi Belokrajini in Horvaškem in je v dobrih petih letih naše poprej lepe Vinograde popolnoma uničila če je še kadi kakova trta ostala ni imala več navadnega roda niti zorosti kod negdaj poprej. oz kako je bilo zdaj žalostno minilo je lepo petje kise je slišalo z Velike Plišivice . . . oj kako je nastalo zdaj slabo in žalostno, marsikateri gospodar je bil primoran se podati v dalno ameriko in več družin se je preselilo

² Franjo Ogrin: Slike iz Belokrajine, Ljubljana 1924, str. 25.

³ Leopold Podlogar: Kronika mesta Črnomlja in njega župe. Zgodovina žup ljubljanske škofije, XIII. zvezek, Ljubljana 1906, str. 11.

⁴ Musining, 15. maja. Dolenjske novice (dalje DN) 1896, št. 10, str. 77.

v ameriko ki se več nikoli nazaj ne poverne.«⁵ Ljudje so okužene vinograde posekali in kolje prodajali za kurjavo.

Razmere so se le počasi zboljševale. Uničene vinograde so ljudje znova zasadili. Že leta 1896 je v črnomaljskem okraju, ki je »bil najbolj pokončan po trtni uši, trtje lepo napredovalo«. Toda tudi potem, ko so bili vinogradi obnovljeni in je bil pridelek vina znova precej velik, se izseljevanje ni ustavilo. Vrstile so se namreč slabe letine, tako npr. leta 1904, 1907, 1910.

Uničeni vinogradi in slabe letine so sicer prisilile Belokranjce, da so si iskali delo in zaslužek v tujini, toda vzroke množičnega izseljevanja moramo iskati tudi v slabo razvitem kmetijstvu. Obdelovalna zemlja je bila razkosana na številne majhne parcele, skrite na dnu kraških vrtač. Način obdelave je bil ročen, »poljedelska orodja pa skrajno primitivna in zastarela in v sedanjem času skoraj nerabna«. ⁷

Bela krajina je bila odmaknjena od trgovskih poti, njeno zaledje izrazilo kmečko in nerazvito. Ker ni bilo povezav z večjimi mesti, so kmetje le s težavo prodali svoje pridelke. Dežela je bila zaprta širšemu svetu.

Graditev železnice iz Novega mesta proti Črnomlju in Metliki je zato zbujala pri ljudeh velike upe. Članek v Dolenjskih novicah je poln optimizma nakazoval možnost zaslužka, ker »se sedaj odpira najlepša prilika, da lahko zaslužite lep denar na domači grudi in se vam ne bo treba boriti v tujini za vsakdanji kruh. Koncem marca prično z delom belokranjske železnice, ki bo trajalo do dobri dve leti. Potrebovalo se bode na tisoče ljudi, ki bodo imeli lep zaslužek, seveda po zmožnosti.« ⁸

Marsikateri izseljenec se je zato z velikimi upi in trdnim prepričanjem, da bo dobil delo pri graditvi železnice, vrnil domov. Toda bili so razočarani, saj so doma že številni nezaposleni delavci nestrpno čakali na začetek gradnje. Delo samo je bilo naporno, zaslužek dokaj nizek. Tisti, ki niso bili doma v bližini delovišča, so morali najeti stanovanje in sami skrbeti za prehrano. Ko so bila dela končana, so mnogi ostali brez dela, saj se brez potrebne kvalifikacije niso mogli redno zaposliti na železnici. Belokranjska železnica, ki je pri ljudeh budila upanje in prepričanje, da bo zaustavila izseljevanje, ni izpolnila pričakovanj. Belo krajino je sicer odprla svetu, toda prav s tem je še pospešila izseljevanje.

K izseljevanju, zlasti mož in fantov, so pripomogle tudi neustaljene politične razmere pred prvo svetovno vojno. Pri naboru leta 1909 je »manjkalo 76 % naborno obveznih mladeničev iz Bele krajine, t. j. več kot tri četrtine najboljših delovnih moči in gospodarjev je v Ameriki.« ⁹

Problem izseljevanja moških, sposobnih za vojaško službo, je bil v letih pred prvo svetovno vojno tako žgoč, da so oblasti izseljence, »ki so se doma izmaknili vojaški obveznosti, pozivale, da se lahko vrnejo v domovino, ne da bi jih čakala

⁵ Rokopis, vložen v Kroniko župnije Adlešiči (dalje Kronika), ki ga je napisal M i k o G r a b r i j a n, kmet iz Dolenjcev. V njem je opisal svoje potovanje v Ameriko leta 1897 in vrnitev tri leta pozneje, pa tudi pregled na Ellis Islandu in življenje v Ameriki.

⁶ Gl. op. 4.

⁷ Dopisi. Ljubljana. Važno za izseljence. DN 1912, št. 10, str. 78—79.

⁸ Gl. op. 7.

⁹ Belokranjski glasnik. Belokranjske težnje. DN 1909, št. 36, str. 387.

kazen. Ta ugodnost pa je na takratnem Kranjskem veljala izrecno za Belokranjce.«¹⁰

Toda poziv in ugodnosti, ki jih je ponujala oblast, niso pritegnili izseljencev. Tako je bilo 14. oktobra leta 1913 na vojaškem naboru iz župnije Adlešiči le 23 fantov, od katerih sta bila »potrjena le dva. Da jih je tako malo, kriva je Amerika, vsaj je ravno iz teh let prav veliko fantov v Ameriki.«¹¹

Konec prve svetovne vojne je prinesel velike spremembe v političnem življenju. Ob razpadu avstro-ogrske monarhije so nastale nove države, med njimi tudi Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. Belokranjci so pričakovali, da bo nova država spremenila in razvila gospodarstvo. Izseljenci so se po končani prvi svetovni vojni množično vračali domov, saj so upali, da bodo našli delo v domačem kraju. S seboj so prinesli toliko gotovine, da »do prvih povojnih let Bela krajina ni občutila tako ostre gospodarske krize. Še vedno je živela od Amerike. Amerika je zidala, popravljala, dajala kruha in obleke.«¹² Toda nova država, v kateri so ostale gospodarske razmere še vedno slabe, kmetijstvo pa nerazvito, je ljudi razočarala.

V času med svetovnjima vojnama so prvi začetki industrije omogočili zaposlitev v Beli krajini le majhnemu številu ljudi. Tako je bilo še leta 1931 kar 82,1 % prebivalcev Bele krajine poljedelcev in živinorejcev. Glavni vir dohodkov sta ostala »vinogradništvo in živinoreja. Goje se sicer tudi druge kmetijske panoge, ki pa radi slabih kraških tal ne uspevajo dobro in ne krijejo niti domačih potreb. Zato se Belokranjci ob vsaki možnosti izseljujejo v tujino in mnoga naselja so navezana na podporo svojcev iz Amerike in od drugod. V kraju ni nikake večje industrije, ni javnih del, ni druge možnosti za zaslužek!«¹³ Okoli leta 1930 so bili davki »posebno pri prodajah ali predajah tako silni, da ne delajo zdaj nekateri ženini pred poroko več ženitnih pogodb pred notarji, ampak le zasebno med pričami, da ne plačujejo potem neznosnih davkov vsled prepisov. Potem ni čudno, da hoče zopet vse v Ameriko, ker kmet nikakor ne bo mogel izhajati posebno še, če pride slaba letina, kateri pa so se vrnil iz Amerike, pa obžalujejo, da so prišli domu.«¹⁴

Družinske razmere

Ker je kmetijo po očetu podedoval po navadi najstarejši sin, so se bratje in sestre priženili kam drugam ali ostali doma kot neporočeni strici in tete. Tisti, ki je podedoval kmetijo, je moral vsem bratom in sestram, če so se poročili, izplačati doto oz. delež od kmetije. Zato se je gospodar pogosto zadolževal. Da je lahko odplačal dolgove, si je moral poiskati trden vir zaslužka. To pa v izrazito kmečkem okolju ni bilo mogoče. Edina rešitev je bilo delo v tujini.

Tudi marsikateri fant in dekle se je raje odpravil v tujino, kakor da bi ostal doma brez možnosti lastnega zaslužka in osamosvojitve. Da je Amerika

¹⁰ Jože Dular: Metlika skozi stoletja, Metlika 1978, str. 28—29.

¹¹ Kronika, zv. IV, str. 191.

¹² Janez Marentič: Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom, Ljubljana 1957, str. 109.

¹³ Martin Malnerič: Bela krajina, Dolenjska, Novo mesto 1931, str. 94.

¹⁴ Kronika, zv. V, str. 185.

sprejemala »odvečne« otroke, je razvidno iz komentarja: »Oče ni bil v nikaki zadregi, kam s fanti, ko odrastejo: V Ameriko! Za karto jim je poskrbel, to je bila vsa odpravnina od hiše!«¹⁵ Belokranjski očetje so pošiljali v tujino tudi tiste otroke, ki so bili bolehní, šibkega telesa in nesposobni za težko delo na kmetiji. Prepričani so bili, da si bodo v Ameriki poiskali lažje delo in imeli boljše življenje, kakor bi ga imeli doma.

Večkrat so izselitev enega od zakoncev, največkrat moža, pospešile neurejene družinske razmere. Na Vinici smo zvedeli zgodbo o Amerikancu, ki se je po končani prvi svetovni vojni vrnil domov, »odprl trgovino in kupil štiri posestva. Najstarejši sin se je poročil doma. Mladi se s starši niso zlagali, zato ni oče dal sinu nič denarja. Mlada dva sta odšla na ženin dom. Tam so živeli bolj skromno, zato je mladi mož odšel v Ameriko.«

Tudi nerazumevanje med zakoncema je večkrat pripomoglo k izselitvi. Podatkov o tem v pisanih virih skoraj ni, ljudje pa o tem zelo neradi pripovedujejo. Samo en sogovornik je odkrito povedal, da se je »oče priženil na kmetijo moje mame, a se ni razumel z njo. Doma na kmetiji ni hotel nič pomagati, zato je odšel v Ameriko.«

Kam in kako so se izseljevali Belokranjci

Izseljevanje iz Bele krajine je bilo do prve svetovne vojne oz. do leta 1924 usmerjeno izključno v čezmorske dežele, predvsem v Združene države Amerike, ki so jih na kratko imenovali kar Amerika. Med prvimi naseljenci v Ameriki je bil v 19. stoletju Mathias Kure iz Svibnika pri Črnomlju, ki je odšel v tujino že leta 1850; Joseph Gorše, ki se je rodil v okolici Semiča, je bil prvi Slovenec, ki se je že leta 1847 naselil v Chichagu; Štefan Kočevár in Jože Štukel iz Semiča sta že leta 1858 kopala zlato v Kaliforniji; bakreno rudo sta na polotoku Keweenaw okoli leta 1845 odkrila Joseph Vertin iz Doblíč in Peter Rupe iz Poljan ob Kolpi. Prvim izseljencem so po letu 1880 sledili številni drugi.

Do prve svetovne vojne je Belokranjce privlačevala predvsem Severna Amerika. Izseljenci v Južno Ameriko so bili redki, saj so bile v tem predelu sveta neurejene politične razmere, zaposlitev je bila predvsem sezonska, težko delo na poljih pa slabo plačano. Tudi po letu 1924, ko so ZDA omejile število priseljencev iz Evrope, se Belokranjci niso radi odločali za delo v Južni Ameriki. Ker tudi za delo v industrijskih središčih zahodnoevropskih držav ni bilo posebnega zanimanja, se je tok izseljevanja usmeril v Kanado. Tako je leta 1937 iz okraja Črnomelj živelo v ZDA kar 79 % vseh izseljencev, v Kanadi 9,8 %, v Argentini 6,7 %, v drugih državah Južne Amerike 0,8 % in v državah Zahodne Evrope 2,9 %.

Izseljenski val v ZDA lahko razložimo s hitrim gospodarskim razvojem ZDA po državljanski vojni, saj so konec 19. stoletja odpirali velike premogokope, rudnike bakra, svinca in železa, gradili so velike livarne, železarne, topilnice rude in številne tovarne, v katerih so potrebovali poceni delovno silo.

Čeprav je Amerika sprejemala skoraj neomejeno število izseljencev iz Evrope, je vlada uvedla nekatere omejitvene ukrepe. Tako je leta 1907 ameriška vlada sprejela zakon, s katerim je prepovedala naseljevanje:

¹⁵ Janez Marentič: nav. delo, str. 109.

- »umobolnim, slaboumnim, blaznim, epileptičnim,
- tuberkuloznim in osebam, ki imajo nalezljive bolezni,
- siromakom in navadnim beračem, kakor tudi onim, o katerih je pričakovati, da postanejo javna nadloga,
- onim, ki imajo telesno hibo, ali se o njih izreče zdravstvena komisija, da niso zmožni opravljati katero koli delo,
- onim, ki so kaznovani zaradi hudodelstva,
- osebam, ki žive v poligamiji,
- anarhistom, ali osebam, ki so za posilen prevrat vlade Združenih držav,
- prostitutkam,
- delavcem, ki imajo za tja že kako ustmeno ali pismeno pogodbo za kakršnokoli delo,
- osebam, ki jim plača prevoz korporacija, društvo, družba, občina ali država,
- otrokom do 16. leta, kateri niso v spremstvu matere ali očeta,
- izučeni delavec (obrtnikom) je dovoljena naselitev le takrat, kadar v deželi takih delavcev že ni brez dela,
- vsak naseljenec plača 4. dolarje, to je 20 K takse.«¹⁶

Belokranjski izseljenci so se naseljevali v premogovnih revirjih Pensilvanije, Ohia, Illinois, Kansasa in Kolorada, v bližini rudnikov železa v Gornjem Michiganu in Minnesoti in v okolici rudnikov bakra v Montani in Wyomingu.

Ekspanzija izkoriščanja rudnikov je trajala le nekako do konca prve svetovne vojne. Zaradi krize v ameriški premogovniški industriji so se Belokranjci začeli iz premogovnih središč preseljevati v industrijska mesta, npr. v Denver, Kansas City, St. Louis, Chicago, Millwaukee, Pittsburgh in v okolico železarskih mest.

Tisti izseljenci, ki so se po letu 1924 izselili v Kanado, so se morali pismeno obvezati, da bodo eno leto delali na posestvih. Ker je bilo delo naporno, za služek pa slab, so se tudi ti po izpolnjeni obveznosti zaposlovali predvsem v industrijskih vejah gospodarstva.

Zaradi množičnega izseljevanja je bilo ustanovljenih več agencij, ki so odpravljale izseljence v tujino. Že leta 1875 je začelo v Ljubljani delovati zastopstvo Norddeutscher Lloyd, d. d. iz Bremena. Temu je sledila agencija Hamburg Amerikanische Packetfahrt Actien Gesellschaft, ki je zastopstvo v Ljubljani odprla leta 1887. Tik pred prvo svetovno vojno so v Ljubljani poleg omenjenih delovale še naslednje popolne agenture: Hamburg — American Line, Red Star Line, Cunard Line, Austro Americana in dve potovalni agenciji: agencija Edvarda Kristana in agencija Antona Schmade. Prva je prodajala vozovnice za paroplovno družbo Holland America Line, druga za Compagnie Générale Transatlantique.

Poleg legalnih agentur so v Ljubljani delovale tudi ilegalne agencije. Te so pošiljale v tujino fante, ki niso odslužili vojaščine. Za potovanje prek teh agencij je zadostoval krstni, poročni, orožni ali domovinski list in delavska knjižica; žene in dekleta, ki so potovale s sorodniki, niso potrebovale dokumentov.

Znana ilegalna delniška družba Zwischenbart iz Basla je bila ustanovljena že leta 1834. Z ilegalno agencijo Rommel and Co., prav tako iz Basla, je bila v

¹⁶ Domače vesti (Ne v Ameriko!), DN 1907, št. 17, str. 174—175.

poslovnih stikih agencija slovenskega izseljenca in poslovneža Franca Sakserja¹⁷ iz New Yorka.

Leta 1909 je bila v New Yorku ustanovljena Družba sv. Rafaela, ki je imela do leta 1924 podružnico v Ljubljani. Ponovno je bila ustanovljena leta 1927 s sedežem v Ljubljani in podružnicama v Mariboru in Murski Soboti.

Njen glavni cilj je bil, da je skrbela za slovenske izseljence in jim pomagala do »verskega, gmotnega in moralnega stanja«. ¹⁸ Za nalogo si je zadala »varovati one, ki se hočejo na vsak način izseliti, pred materialno in duševno škodo pred začetkom potovanja ter na potovanju do končnega cilja«. ¹⁹ Član družbe je lahko postal vsak posameznik ali vsako slovensko društvo. Ob ustanovitvi je znašala članarina za »ustanovitelje 25 dolarjev, za dobrotnike pet dolarjev ali več, za družabnike pa en dolar na leto in za podporne člane po petdeset centov«. ²⁰

Agencije so za svoje delo najele agente, ki so hodili po vaseh in dajali ljudem, »ki so se odločali za izselitev iz lastnega nagiba brezplačna navodila o tem, kdaj odhajajo ladje in o ceni potovanja, pomagali so pri izbiri najbližjega pristanišča do kraja, kamor potujejo in podobno. Po sprejemu potnika je moral agent vpisati njegove podatke in datum odhoda parnika. Te podatke je vpisal tudi v pogodbo za potovanje. Vsak agent je vodil knjigo vseh potnikov.« ²¹

Agenti so poučili izseljence tudi o pogojih za vstop v ZDA in o poteku potovanja. Ilegalni posredniki so skrbno priporočali izseljencem, ki niso odslužili vojaške obveznosti in niso imeli urejenih potnih listov, naj zaradi policijske kontrole izstopijo že na železniških postajah pred Ljubljano (na Škofljici, Lavrici ali Rakovniku), ponovno pa naj vstopijo na vlak šele v Vižmarjah ali Medvodah. Vozovnico naj kupijo samo do Ljubljane, nato do Beljaka, Innsbrucka, Buchsa in Basla. Izseljencem so priporočali, da imajo poseben razpoznavni listek v roki, zataknen za klobuk ali pripet na prsih, saj jih bodo le tako lahko spoznali agenti, ki jih bodo pričakali v Baslu.

Vsa ta navodila so bila včasih neučinkovita. Tako lahko v prilogi Slovenskega naroda iz leta 1898 beremo, da je »mestni policijski nadstražnik aretoval na južnem kolodvoru Janeza Vajdo, Tomaža Deržaja in Matijo Škofa iz Črnomaljskega okraja, ker so še vojaški dolžnosti podvrženi in so se hoteli izseliti v Ameriko«. ²²

Eden od pogojev za delovanje agencije je bil, da njeni agenti ne smejo vabiti ljudi k izseljevanju. Toda agencije se teh določil niso držale. Ker so posredniki od vsakega potnika, ki so ga pridobili za potovanje s svojo agencijo,

¹⁷ Franc Sakser (1859—1937), tiskar, časnikar in poslovnež. Leta 1892 je odšel v Ameriko in že naslednje leto začel izdajati slovenski časopis Glas naroda in Slovenski ameriški koledar. Ustanovil je železniško-parobrodsko zastopstvo in agencijo. Leta 1922 je v New Yorku ustanovil zasebno banko. V krizi med letoma 1929 in 1932 je zgubil vse premoženje. Vrnil se je domov, kjer je tudi umrl. F. Sakser je bil med prvimi, ki so začeli vplivati na narodno in delavsko zavest slovenskih izseljencev.

¹⁸ Ameriški novičar. Družba sv. Rafaela v New Yorku... DN 1909, št. 7, str. 56.

¹⁹ Dopisi. Ljubljana. — Navodila za izseljence v Ameriko. DN 1910, št. 23, str. 18.

²⁰ Gl. op. 18.

²¹ Ema Umek: Izseljenska agencija Jožefa Paulina v Ljubljani, Slovenski izseljenski koledar, Ljubljana 1968, str. 234—238.

²² Slovenski narod, Ljubljana 1898, št. 106, Priloga II. 5.

dobili določeno provizijo, so se potrudili in zlasti z opisovanjem idealnih življenjskih razmer vabili ljudi k izselitvi.

Agenti so bili povezani z železničarji, postreščki na železniških postajah, mitničarji, skratka z ljudmi, ki so prihajali v stik s tistimi, ki so se nameravali izseliti. »Podagenti« so tako pripeljali v pisarne agencij vse tiste ljudi, za katere so ugotovili, da se nameravajo izseliti. Za ilegalne agencije so največkrat delali reklamo izseljenci-povratniki.

Podeželje so agencije preplavile z letaki in plakati, reklamnimi koledarji in ceniki potovanj, s katerimi so hvalile prednosti svoje družbe in vabile ljudi k izseljevanju. Oton Župančič je v spominih na mladost zapisal: »Spominjam se izza mlada, kako so visele po vseh krčmah poleg svetniških podob na steklo in barvotiska Dobe človeškega življenja velikanske reklame z ogromnimi parniki in napisi Red Star Line, White Star Line, Hamburg America Line, Bremen — New York, Trst — Amerika.«²³

Proti sleparjenju izseljencev se je kmalu dvignil val nasprotovanj. Mnogi so se pritoževali, »da so bili osleparjeni največ s tem, da se jim je doma stavila Amerika kot strašno dobra in lepa pred oči. Ali kadar pridejo sem v Ameriko, še le sprevidijo rojaki, kako je tukaj.«²⁴

Dopisniki so v Dolenjskih novicah opozarjali predvsem na agenturo v Buchsu v Švici, ki si je »nadela ime ‚slovenska agentura‘, da tako lažje slepi slovenske izseljence.«²⁵ Leta 1913 je bila deležna kritik tudi družba Canadian Pacific, ki je »zakrivila velikansko zlorabo izseljeniške agitacije. Na tisoče lakomniških izseljencev je družba zvalila v Ameriko samo, da je družba lahko mastno zaslužila. Posebno ogrožena je bila naša država za svoje vojaško — obvezno moštvo, katero je družba z raznimi zvijačami prevažala preko luže.«²⁶

Pojavila se je zahteva, da naj »vlada zabrani, da si ne bodo nekateri polnili žepov s krvavo zasluženimi novci naših rojakov.«²⁷ Zato je začela državna uprava preganjati agente, ki so delali reklamo za življenje v Ameriki in nagovarjali ljudi k izselitvi. Tako je bil leta 1909 v »Ljubljani aretirani agent Kambič, ker je s pretvezami dokaj Belokranjcev odpravljaj v Ameriko.«²⁸

V času med svetovnima vojnama, torej v stari Jugoslaviji, je posle izseljevanja vodil oddelek za socialno politiko pri narodni, pozneje deželni vladi Slovenije oz. pri pokrajinski upravi. Pri ministrstvu za socialno politiko v Beogradu je bil leta 1922 ustanovljen poseben odsek, ki je skrbel za izseljevanje in priseljevanje. Istega leta je bil v Zagrebu ustanovljen še poseben izseljeniški komisariat. Ta je vodil politiko izseljevanja za celo državo. V Ljubljani je bil leta 1928 ustanovljen izseljeniški urad, ki se je v naslednjem letu preimenoval v Izseljeniški referat dravske banovine. Leta 1940 je bila ustanovljena Izseljeniška zbornica.

²³ Joža Mahnič: Izseljevanje iz Bele krajine in njega odmevi pri Otonu Župančiču, Slovenski izseljenski koledar, Ljubljana 1980, str. 177.

²⁴ Iz Novi Yorka v Ameriki. DN 1890, št. 7, str. 53.

²⁵ Domače vesti (Potniki v Ameriko varujte se agentov v Švici), DN 1903, št. 21, str. 207.

²⁶ Domače in tuje novice. Izseljeniška družba »Canadian Pacific« ... DN 1913, št. 20, str. 78.

²⁷ Gl. op. 24.

²⁸ Ameriški novičar. Mesto v Ameriko — v ječo. DN 1909, št. 8, str. 65.

Pot do velikih zahodnoevropskih pristanišč, kjer so se izseljenci vkrcali na parnike, je bila dolga in je vodila čez celo Evropo. Belokranjski izseljenci so se do konca 19. stoletja peljali iz Črnomlja do Ljubljane s poštno kočijo in od tod z vlakom odpotovali naprej. Ko je bila zgrajena železnica do Novega mesta (leta 1884) in Kočevja (leta 1898), so se izseljenci s poštno kočijo peljali do enega od navedenih mest in naprej potovali po železnici. Po dograditvi belokranjske železnice (leta 1914) so z vlakom odpotovali že iz Črnomlja ali Metlike. Izseljenci iz Vinice, njene okolice in iz Poljanske doline so v letih pred prvo svetovno vojno večinoma potovali na Reko, kjer so se vkrcali na parnik.

V Kroniki župnije Adlešiči se je ohranil opis potovanja v Ameriko, ki ga je leta 1897 opravil kmet iz Dolenjcev. Svojo pot v tujino je opisal takole: »v Nedeljo, 9. Maja, ob. 5. uri zvečer sem se, odpravljaj od doma prav, žalosten je bil ta dan za mene in za mojo družino, preden smo se imeli razločit sem rekel mojo družini v hiši pokleknit z obrnjenim obrazom k podobi Presvete Trojice. Prečiste Device Marije Pomagaj, k Podobi Sv. Družine, in drugih Svetnikov, potem sem se prekrizal jast in moja družina in uvisi pričujoči, jest sem začel molit apostolsku veru in potem sv rožni venec, in moja družina in drugi pričujoči su molili za manum. molili smo za moje ljubo zdravlje in sreču v ameriki, in da bi Ljubi Bog dal in Prečista Devica Marija Pomagaj, Presveta Družina, Presveto Sladko Ime Jezus Marija in Sv. Jožef, kakor se zdaj žalostno razločimo da bi se čez par let veselo skupaj z družili, moju družinu sem priporočil v varstvo Sv. Družini, in molili smo za moje ranjke starše za zlahtu, potem sem prosil za Blagoslov z žegnano vodo katerega sem dobil od moje Botre mojih otrok Ane Veselič, potem sem ja Blagoslovil moju Družinu in uvse Pričujoče, potem sem se poslovil z ženum s sestrum in otroki in z drugimi pričujočimi, potem se je zaslišal obilu po hiši jok in plakanje ko smo se podali od doma jast in moj Sused Martin takov jok je bil za nami kakor da nas spremiju k hladnemu grobu, ta dan zvečer smo došli v Črnomelj, pri Suštarčiču je bilo naše prvo od lube domovine žalostno prenočišče ob trih v pundeljke zjutraj smo šli na naš žalostni poštni voz in smo se jokajuč pelali znašimi tovaršicami ki su se nam pridružile Marija Jankovič z Bednja in Ana Štajar, z Desinca, čez Dobljice in čez gore proti nemški Loki ojoj kako milo in jokaječ smo se ogledovali dokler smo mogli iz gor videt našu ljubo domovinu in sv Mariju Magdalenu, ko smo došli v nemšku luku smo si malo počinili in fruštikali kruh in rakiju, potem smo se pelali proti Kočevskemu Mestu, malo smo zopet počinili, potem smo se pelali proti Ljubljani, v Ljubljani smo južinali in več ur čakali in se smo sprehajali po mestu tudi v Lekarni, Ubald pl. Trnkocy, si smo kupili hofen gajs mal glazek za 10. krajcari, Marije celske kapljice glazek 20. kr. pri Črnetu smo vure ogledali kupili nismo nič.«²⁹

Izseljenec, ki se je zaradi bolezni želodca zaobljubil romati na Brezje, se je na poti v Ameriko mimogrede ustavil še na Brezjah in 12. maja nadaljeval potovanje. »popoldan smo se podali proti gorenskemu u večer smo došli v koroško v mesto Fhile, tukaj smo večerali in prenočili, drugi dan smo pelali naprej čez nemško proti Egru, tukaj smo slišali večkrat pri železničkih postajah vriskanje tukajšnjih fantov kerje bila štelenga ali vojaški nabor, 13. maja popoldan smo došli v Eger, Ko smo prestupili meju našega cesarja Franca Jožefa

²⁹ Gl. op. 5.

in prišli na nemško ali prusko. na prvi postaji smo mogli dat kufre vizetirat in potem smo se peljali proti lajbcigu v lajbcig smo prišli malo pred noč in smo od tega Panhofa na kega smo došli mogli daleko hodit do drugega Panhofa. potem smo se pelali naprej, ob polnoči smo vu jenem velikem Panhofu pili črnu kafu. ko smo se to jutro peljali naprej mene pričelo grist v trebuhu. tako meje madron prijel sem pil brinjevu slivovu. in tropovu rakiju. pa ni pomagalo nič. potem sem imalprisebi en liter polaj gajst in kafova nutril sem si natočil enu kupicu sem izpil in hvala bodi Bogu in Materi Božji, madron je minil. to jutro 14. maja. smo se pelali proti bremenu in smo prišli v bremen mislim ob 10. uri. in vale smo šli v Mislerjevo Kancliju in smo si kupili šif karte. potem smo šli v mislerjev opšteš v kvartir. Približal se je poldan in smo dobili obed. po obedu smo se sprehajali po mestu do šeste vure ob. 6. uri smo morali pojt uvsu dati koze cepit potem smo doma k večerji šli. po večerji smo šli spat. drugo jutro. 15. maja. smo stali mislim ob. 6. uri. smo se umili in smo šli fruštikat. po fruštiku smo se hitro spravljali na Panhof. in smo se peljali proti morju k morju smo prišli mislim okoli 10. ure. zatem smo šli kmalu na šif. popoldansmo se pričeli peljat naprej smo šli proti Francozkemu in potem smo se peljali na veliko morje. kako sem se jast bojal morja sam in tudi mi je eden pošten in pametn sused rekel prej nego sem šel v Ameriko da kaj bu ako mise kakovo zlo na putu pripeti, pa hvala bodi Bogu in Narboljši Mariji prečisti Devici, za kaj sem Prosil Preljubeznivega Boga jast prah in pepel ker nism vreden da me zemlja derži in da sonce name sije ker sem veliko krat Najboljšega Očeta Nebeškega Razžalil, pa po pripročnji Narboljše Matere Marije, in po Milosti Narboljšega Neskončno Dobrotljivega Očeta Nebeškega. sem tukaj spoznal na Morju svoje Popolno zdravlje, Čast in Hvala bodi Presveti Trojici in Presveti Družini, ker je bil Mesec Majnik smo na šifu mislim vsaki dan popoldan kar nas je bilo Slovencev se skupaj zbrali in smo popevali Litanije Prečiste Device in tudi večkrat molili Rožni Venec. 24. maja smo prišli v Najurk. mislim ob. 10. uri pred poldne. in smo morali vale na reviziju . . .³⁰

Kmet iz Drage pri Vinici je svoje potovanje v Ameriko okoli leta 1920 popisal takole: »Vkrca sem se na parobrod ‚Mailo‘. Potovali smo menda celih trideset dni. V kabini smo bili štirje, med nami tudi neki Poljaki. Ko nas je zajela nevihta, je ladja tako cvilila, da sem rekel: ‚Glih zdaj bomo pod morjem‘ Poljak je klečal in molil: ‚O matka božja, matka božja, reši nas, reši nas.‘«

Leta 1888 je potovanje iz Ljubljane v Ameriko trajalo trinajst dni. Izseljenci so potovali do severnih nemških ali francoskih pristanišč tri do štiri dni po kopnem; vožnja s parnikom je trajala osem do deset dni. Z leti je bila vožnja krajša. Tako je leta 1902 trajala šest dni.

V letih po prvi svetovni vojni je trajalo potovanje zaradi slabih razmer in neurejenega političnega stanja v državah, skozi katere so potovali izseljenci, nekaj dlje, vožnja s parnikom pa je v obdobju med svetovnima vojnama trajala okoli šest dni.

Pot v Ameriko ni bila poceni. Leta 1892 je potovanje z agencijo Zwischenbart iz Basla stalo 106 goldinarjev. V letih pred prvo svetovno vojno so izseljenci porabili za potovanje 300—400 kron. Po prvi svetovni vojni so cene vožnje naglo narasle. Leta 1920 je »paroplovna družba ‚Cunard Line‘ določila nove tarife za prevažanje potnikov iz Evrope v Ameriko. Vozne cene so na različnih parnikih

³⁰ Gl. op. 5.

različne. Gibljejo pa se za III. razred med 64 in 68 dolarji; za I. razred med 165—205 dolarji. Ker se plačujejo zdaj dolarji po 130 kron, stane torej vožnja v III. razredu ok. 8320—8840 kron.«³¹ Po besedah Viničana naj bi leta 1926 stala vozna karta za Ameriko 150 000 din.

Za belokranjske razmere zelo visoko ceno za vozovnico v Ameriko so bodoči izseljenci lahko poravnali na dva načina: da so si denar sposodili ali da so prodali, največkrat pod ceno, skromno imetje ali samo njegov del in si z izkupičkom kupili vozovnico; nekaterim so posodili denar ali jim kupili karto drugi izseljenci, največkrat sorodniki, ki so že živeli v Ameriki.

Družbena sestava izseljencev

Natančnega števila Belokranjcev, ki so se v obravnavanem času izselili v Ameriko, ni mogoče ugotoviti, saj »v tistem času ni bilo urejene selitvene statistike, ki bi ugotovila število izseljencev. Na razpolago imamo samo podatke, ki so jih zbirale države, v katere so se izseljenci priselili. Te statistike pa so preveč splošne, da bi lahko ugotovili točno število izseljencev. Ker so dolgo časa vodili podatke o številu izseljencev samo po državah, iz katerih so prišli, je težko razbrati podatke za naše ozemlje. Izseljence so popisovali tudi po narodnosti. Tudi tu je prišlo do zmede, saj so se Belokranjci šteli za Kranjce, nekateri tudi za Hrvate, ameriški uradniki pa so jih imeli za Avstrijce, Nemce, Čehe, ipd.«³²

Živko Šifrer je na podlagi dostopnih podatkov izdelal statistično študijo o izseljevanju s slovenskega ozemlja, v kateri je upošteval tudi izseljevanje iz Bele krajine, točneje iz okraja Črnomelj. Izdelal je tudi razpredelnico o številu izseljencev iz tega okraja v letih med 1851 in 1931.

Leto	St. preb.	St. moš.	St. žen.	Sel. saldo
1851	31 453	14 945	16 508	—
1857	31 703	15 610	16 610	—
1868	29 646	13 598	16 048	—
1880	29 888	13 460	16 428	— 1692
1890	28 460	12 236	16 224	— 3572
1900	26 300	11 359	14 905	— 3502
1910	24 755	10 953	13 802	— 3330
1913				— 1063
1921	16 000			
1931	17 072	7 918	9 154	— 1517

Od vseh dežel avstro-ogrske monarhije je bilo do leta 1914 izseljevanje največje iz dežele Kranjske; v okrajih dežele je bilo izseljevanje največje prav iz okraja Črnomelj, kjer je leta 1880 živelo manj kot 30 000 prebivalcev. Ker je bilo

³¹ Kronika, zv. V, str. 3.

³² Živko Šifrer: Kakšno je bilo izseljevanje iz našega ozemlja, Slovenski izseljeniški koledar, Ljubljana 1966, str. 130—134.

tistega leta iz okraja kar 3572 izseljencev, pomeni, da se je izselilo več ko 10 % prebivalcev. Od leta 1880 do vključno leta 1910 se je iz okraja Črnomelj izselilo 12 096 ljudi. V letih tik pred prvo svetovno vojno se je povečalo zlasti število izseljenih mož in fantov. Tako je konec avgusta leta 1913 živelo v Ameriki kar 2863 vojaških obveznikov iz okraja Črnomelj.

Leta 1937 je izseljenski komisariat pri banovinski upravi v Ljubljani opravil popis izseljencev, v katerem so upoštevali le tiste izseljence, ki so bili takrat še jugoslovanski državljani. Pri tem popisu so našli 2631 izseljencev iz okraja Črnomelj. Število prebivalcev na enega izseljenca nazorno pokaže tabela, izdelana na podlagi dobljenih podatkov.

Okraj Črnomelj	St. preb. na izselj.
Občina Adlešiči	12,3
Občina Črnomelj-mesto	12,4
Občina Črnomelj-okolica	7,9
Občina Dragatuš	8,5
Občina Gradac	9
Občina Metlika-mesto	29,1
Občina Metlika-okolica	11,1
Občina Semič	8,1
Občina Stari trg	4,9
Občina Vinica	39,2

Sočasni zapisi o številu izseljencev so zelo ohlapni, nenatančni in nezanesljivi. Podatke o številu izseljencev so do prve svetovne vojne občasno objavljale Dolenjske novice; kazalec števila izseljencev so bili tudi izdani potni listi. »Leto za letom se izda za Belo krajino do 500 potnih listov, tako da je ta nesrečna pokrajina tekom zadnjih 10 let (1900—1910) prišla ob 3000 gospodarjev.«³³

Za čas do prve svetovne vojne so za župnijo Adlešiči ohranjeni točni podatki o številu izseljencev. Tako je leta 1890 živelo doma 1575 ljudi, v Ameriki pa 98 izseljencev. Leta 1903 je bilo vseh izseljencev 242, »od tega 21 družin, 43 gospodarjev brez družin, 121 dečakov, 41 deklet in 81 stalnih izseljencev.«³⁴ Leta 1910 je bilo konec avgusta samo mož in fantov iz iste župnije v Ameriki 180.

Največ Belokranjcev se je izselilo v letih pred prvo svetovno vojno in v dvajsetih letih 20. stoletja. V črnomaljskem okraju je doseglo izseljevanje največji obseg leta 1912 in leta 1927, po letu 1930 pa je močno upadlo.

V tujino so odhajali predvsem fantje in možje. Odtok moške delovne sile je bil tako velik, da je bilo kar tri četrtine najboljših delavcev in gospodarjev v Ameriki. Leta 1910 je bilo izseljevanje fantov tako pereče, da je vlada sprejela odlok, po katerem je bilo »mladeničem v starosti 18 let naprej do zadoščene vojaške naborne zavezanosti«³⁵ prepovedano izdati potni list.

³³ Gl. op. 9.

³⁴ Kronika, zv. I, str. 221.

³⁵ Gl. op. 19.

Izseljevala so se tudi dekleta in žene, vendar nikoli v takem številu kakor moški. To kaže tudi štetje prebivalstva leta 1900, ko je bil po velikem presežku žensk nad moškimi izjemen okraj Črnomelj, kjer je živelo kar 3510 več žensk kot moških. Dekleta so odhajala v tujino za svojimi fanti, možje so vabili za seboj žene in družine. Izseljevanje žensk je bilo pogostejše zlasti v letih po prvi svetovni vojni, a se je kmalu umirilo, in pri štetju leta 1927 je bilo med vsemi izseljenci le dobrih pet odstotkov žensk.

Izseljenci, katerih družine so zaradi izredno slabih življenjskih razmer doma živetarile, so poklicali za seboj v tujino cele družine. Tako je leta 1903 živelo v Ameriki kar 21 družin iz okolice Adlešič, do leta 1906 pa se je iz Črnomlja in njegove okolice izselilo 40 družin.

Poklicna sestava izseljencev je bila zelo pestra. Do prve svetovne vojne je bila večina izseljencev kmetov in nekvalificiranih delavcev. V času med svetovnjima vojnama se je ta sestava spremenila. Še vedno je bilo precej nekvalificiranih delavcev, razmeroma več kakor prej je bilo kvalificiranih. Množica izseljencev je bila tako precej enakomerno porazdeljena na štiri skupine: kvalificirani delavci, nekvalificirani delavci, kmetje in drugi (vzdrževane osebe). Štetje leta 1937 je dalo podatek, da se je iz črnomaljskega okraja izselilo 45,2 % delavcev, 2,2 % kmetov, 1,9 % obrtnikov, trije rudarji, 42 posestnikov, sedem trgovcev, prevoznik, pravnik, trije uradniki, dva duhovnika, zobotehnik, profesor, za 28,3 % izseljencev pa poklic ni bil znan.

Odmev izseljevanja v družbi

Množično izseljevanje, ki je po letu 1880 zajelo nekatere slovenske pokrajine, med njimi tudi Belo krajino, je v tedanji družbi sprožilo precej komentarjev. Razdelimo jih lahko v tri skupine: objave poročil o težkem življenju v Ameriki, ki naj bi odvrčale od izseljevanja, svarila pred izseljevanjem in razmišljanja o možnem preprečevanju tega pojava.

V Dolenjskih novicah sta bila prvo svarilo pred izseljevanjem in hkrati prvo priporočilo za delo na domači zemlji objavljena že leta 1887. V članku je nepodpisan dopisnik iz Adlešič med drugim zapisal, da so »že večkrat svarili slovenski časopisi ljudi, da naj se ne izseljujejo tako zelo v Ameriko, ker čaka marsikaterega gotova lakota, če ne še kaj hujšega... Vsak se kesa, da je zapustil svoj domači kraj in želi si nazaj, a ni s čim. Zaničevani so od vsih, spati morajo večkrat pod milim nebom in kar zaslužijo, razdajo za hrano, stanovanje in večkrat tudi za zdravila po bolnišnicah, tako da jim le malo ostane. Pač bi bilo bolje, da bi se doma poprijeli dela in bolj varčevali, potem bi gotovo tudi izhajali in ne bi bilo treba po svetu iskati negotove sreče.«³⁶

Leta 1911 je neki dopisnik zapisal, da »kdor je pameten naj ostane doma ter si išče sreče v lepi slovenski deželi. Komur dandanes 'majka Slave' ne bo dala 'sreče in kruha', temu ga tudi ameriški 'stric Sam' ne bo dal, to je gotovo.«³⁷

Uredništvo je pred izseljevanjem svarilo predvsem dekleta, kajti »prepričani smo, da bodo naša dekleta srečo našle prej doma, kakor pa uno stran

³⁶ Iz Adlešič. 17. junija. DN 1887, št. 13, str. 101.

³⁷ Domače in tuje. Ne v Ameriko! DN 1911, št. 8, str. 60.

širokega morja, če imajo le pridno roko in pošteno srce. Lenuhom pa tudi v Ameriki ne lete pečeni picki v usta.«³⁸

Ameriko so večkrat pretresale gospodarske krize in povzročale veliko brezposelnost. V takšnih nemirnih časih se je število člankov, ki so odvrčali ljudi od izselitve, povečalo. Dolenjske novice so objavljale dolga pisma, v katerih izseljenci opisujejo težko življenje in bedo v tujini, iskanje dela in žalostno življenje brezposelnih. Tako je Sakser zapisal, da »je v poslednjem času mnogo obrtnijskih podjetij zaustavilo delovanje in je postalo na tisoče delavcev brezposelnih, a med temi tudi obilo Slovencev in Hrvatov. Delo so ustavili po železnih rudnikih v Minnesoti, v bakrenih se je že itak le pomalo delalo vsled upale cene bakru. Delo so ustavili veliki plavži po Pennsylvaniji, velike tovarne in valjalnice za železniške šine in žico; delo se je ustavilo ali zelo omejilo po premogokopih. Vse to je pouzročilo, da delavci beže na vse strani, posebno domu, ako imajo s čim. Upanja ni, da bi se pred spomladjo kaj zboljšalo, zatorej ne svetujem slovenskim delavcem sedaj v Ameriko. Zima bo huda za brezposlene, ako nimajo kaj prihrankov. Torej ne v Ameriko, poslušajte moj svet.«³⁹

Takratni časniki so objavljali tudi različne domneve o vzrokih množičnega izseljevanja iz Bele krajine. Obveljalo je mnenje, da sta glavna krivca izseljevanja pasivnost pokrajine in slabo razvito kmetijstvo.

Belokranjski rojak Jure Adlešič⁴⁰ je iskal vzroke izseljevanja mladine v novem načinu mišljenja. Po njegovem se je mladih ljudi »lotil novi socialni duh, želja po samostojnosti in neodvisnosti, želja ustanoviti si lastno eksistenco, svoj lastni dom, svoje gospodarstvo. In ker misliš, da si tega doma ne moreš ali vsaj tako lahko ne moreš ustanoviti, zato te žene ta tajna moč v tujino za neznanimi cilji, v mesto, v Ameriko.

Mladenke, vidite svoj poklic ob strani delavnega moža in sredi ljubljenskih otrok. In ker se ta vaš poklic ne more doma uresničiti, vas žene ta tajna sila v tujino, v mesto, v Ameriko, ker ste čule, da se ta želja tam lažje uresniči.

Prilika napredovati, osamosvojiti se in ustanoviti lastno eksistenco to je gonilna sila, ki odtrga našo mladino, naše fante in dekleta od rodne grude in jih žene v mesta in tujino.«⁴¹

V času med svetovnjima vojnama je v tovrstnih poročilih obveljalo mnenje, da je vzrok izseljevanja pomanjkanje ljubezni do zemlje in kmečkega dela. Nekaj izjav: »... Velik del izseljevanja je pri nas pripisati, ne gospodarski potrebi, temveč pomanjkanju ljubezni do kmetske zemlje, pomanjkanju ljubezni do kmetskega dela...«⁴² »...le prevečkrat žene marsikaterega mladega človeka s kmetske grude želja, da bi se izognil težkemu kmečkemu delu...«⁴³ Anonimni pisec je ponujal tudi »zdravilo zoper izseljeniško bolezen, (ki) je v tem, da se kmetski mladini zopet privzgoji ljubezen do kmetskega doma, do kmetskega dela.«⁴⁴

³⁸ Iz Towera v Ameriki. DN 1889, št. 13, str. 103.

³⁹ Gl. op. 25.

⁴⁰ Juro Adlešič (1884—1968), odvetnik, ljubljanski župan in pisec socialnih in pravniških razprav. Preučeval je izseljenstvo in narodopisno blago iz Bele krajine.

⁴¹ Nikar v Ameriko! Jureta Adlešiča govor ob priliki katoliškega shoda v Ljubljani. DN 1913, št. 18, str. 1.

⁴² Janez Marentič: nav. delo, str. 110.

⁴³ Gl. op. 41.

⁴⁴ Gl. op. 41.

V tridesetih letih je bilo izseljevanje tako množično, da se je v Kroniki Osnovne šole v Črnomlju ohranil o tem obsežen zapis: »V deželo so prihajali težki časi, tuje države, da tuji kontinenti so vse doslej skozi dolga desetletja goltali belokranjsko delovno silo, belokranjski mladeniči so odhajali tja za delom in srečo, dela so našli, sreča pa se je nasmehnila le nekaterim, pridobili so si sicer nekaj denarja, toda z njim so si kupili tudi smrt. Vendar bogastvo jih je mamilo in v njem so videli višek svoje sreče — domov je prihajal iz tujine denar, ki je dvigal blagostanje belokranjske revne zemlje, ki pa je ubijal telesno belokranjsko delovno silo, mladost in ki je razdiral in rušil notranjost belokranjske mehke duše in jih odtujeval domači grudi, ki ni bila več ljubljena, ko bi ljubljena morala biti.«⁴⁵

V časnikih je bilo že pred prvo svetovno vojno mogoče prebrati tudi predloge, kako ustaviti izseljevanje iz Bele krajine.

Anonimni pisec je leta 1907 zapisal, »da se da izseljevanje spraviti v normalen tir samo z dalekosežnimi socialnopolitičnimi in narodnogospodarskimi reformami, vendar pa je dolžnost vseh poklicnih faktorjev, to nezdravo izseljevanje kolikor mogoče omejevati. Zato je pri vseh prilikah treba svariti pred takim nepremišljenim korakom ter poudarjati, da se le prerado zgodi, da zvo-dene vsi upi izselnikom, še predno dospo do svojega cilja ter izgube še tisto malo imetje, ki so ga prej imeli. V tem smislu podučevati je pred vsem naloga duhovščine in učiteljstva, ker imata ž njimi največ stika.«⁴⁶

Leta 1885 je prevladovalo mnenje, da »na povračanje, na mirno delavno domače življenje pa tako dolgo ni misliti, dokler se ne bi npr. dolenjska železnica počela delati, da bi ljudstvo imelo priliko si kaj zaslužiti, svojo rodovino preživeti, dolgove, obresti, davke itd. plačevati. Dotle pa bude zmiraj trpelo ono žalostno izseljevanje v ptuje kraje deželi in državi na škodo!«⁴⁷

Leta 1909 je bilo zapisano mnenje, da je potrebno »ljudem najprej poskrbeti pogoje obstanka, potem šele jih bo mogoče prikleniti na domačo grudo«. Belo krajino bi bilo treba najprej gospodarsko dvigniti, razvijati šolstvo, organizirati razne tečaje (npr. kletarstva, sadjarstva) in izobraževati ljudi. Dogovarjali so se tudi za ustanovitev Belokranjske vinske zadruga, »ki bi lahko mnogo odpomogla, da ne bi bilo treba hoditi Belokranjcem v Ameriko.«⁴⁸

V medvojnem periodičnem tisku je bilo izseljenski probematiki Bele krajine posvečeno bolj malo prostora. Tudi takrat so bili pogledi na vzroke in probleme izseljevanja in na njegove posledice zelo različni.

V neki razpravi beremo zanimivo mnenje, da bi »znatno izseljevanje moglo vplivati na prehrano ugodno v dvojnem oziru; prvič bi ostajalo več hrane, drugič bi bilo olajšano dokupovanje hrane s prispevki izseljencev.«⁴⁹

⁴⁵ Kronika Osnovne šole Črnomelj, zv. I, str. 1. Kronika je v OŠ Mirana Jarca v Črnomlju.

⁴⁶ Iz Belokrajine. 9. aprila. DN 1885, št. 8, str. 62.

⁴⁷ Janez Marentič: nav. delo, str. 111.

⁴⁸ Belokranjski glasnik. Iz Adlešič, 8. feb. DN 1909, št. 8, str. 62.

⁴⁹ Ivo Pirc-Franjo Baš: Socialni problemi slovenske vasi, Ljubljana 1938, str. 109.

Filip Uratnik⁵⁰ je izseljevanju namenil precejšnjo pozornost in opozarjal, da bi bilo »potrebno proučiti eno važno vprašanje: Ali je popolnoma izključeno, da bi spremljali izseljevanje tudi z denarno organizacijo in denarjem?

Skratka: Ne bi se smelo dogajati, da bi šel v tujino naš delavec sam. V tujino bi ga moral spremiti tudi naš intelektualec, predvsem naš gospodarski strokovnjak, in organizirana moč domačih političnih, kulturnih in gospodarskih organizacij.

Samo taka emigracija bi donala stari domovini res kako korist. Pod sedanjimi pogoji pa je emigracija za staro domovino samo nujno zlo.⁵¹

Anton Melik je izseljevanje označil za »prav posebno obliko bega s kmetov. Silno redke so izjeme, da bi se naši izseljenci v tujini, vzemimo v Ameriki, lotili kmetijskega posla in si tamkaj osnovali farme.«⁵²

Življenje in delo v tujini

Za izseljence, ki so prihajali v ZDA iz evropskih držav, je bila prva postaja v novem svetu Ellis Island, otoček v newyorškem pristanišču. Tam so odločili, ali je izseljenec primeren za delo v Ameriki: »Med drugimi je dvajset vprašanj, katere mora vsak izseljenec odgovorjena vže spisana s seboj prinesiti; ko se mu pregleduje ta spis, mora s prisego potrditi, da je zapisana resnica, ali pa, če se tirja tudi ustmeno na vse odgovarjati in če le eno pové napačno, mora brez usmiljenja nazaj! Vsakdo mora imeti vže vožno karto dalje plačano po ameriški železnici, razen tega pa še 30 ameriških dolarjev gotovine. Strogo se tudi izprašuje vsakdo, je li bil tu kedaj kaznovan, kedo je njegovo vožnjo plačal, ali ima delo v Ameriki vže zagotovljeno itd.«⁵³

Pregled na Ellis Islandu je že omenjeni izseljenec iz Dolenjcev doživel takole:

»ko sem noter šel v kancliju v desni roki sem kufr nosil in nism prav prosto hodil. mi je vale rekel revedirni komesar det kufr na tla in pojt enih 6. metrov naprej in potem nazaj da bu vidl semli dober za delo ko se vernem nazaj mi veli daje dobro. dase vsedi na bližnju klup kersem dobro maršal sem bil dober za ameriko kosem prišel po vrsti na reviziju naprej me vale praša popolskida kuliko let sem več bil v ameriki. in sem mu povedal v domačem jeziku in za novce sem tudi moral povedat kaj sem jih imal. komeja polak prostil me je vale prestregel Angleški komesar, in me je frheral kermeje poznal dase sem več bil poprej vameriki, kersem nosil ameriški gvant. komeje ta izfrheral me je zopet predal drugemu polaku kimeje zopet vsakojako izvi-jeval kosem se dobro izfrheral sem bil potrjen za ameriko.«⁵⁴

Prišleki, ki niso bili primerni za delo ali niso ustrezali vsem zahtevam za naselitev v Ameriki, so se morali iz Ellis Islanda vrniti domov, drugi so

⁵⁰ Filip Uratnik, slovenski gospodarstvenik v času med svetovnima vojnama.

⁵¹ Filip Uratnik: *Prebivalstvo in gospodarstvo Slovenije*, Ljubljana 1930, str. 34–35.

⁵² Anton Melik: *Populacijski problemi Jugoslavije v dobi 1918–1938*. Misel in delo IV/2, Ljubljana 1938, str. 247–262.

⁵³ Domače vesti (Kateri se selite v Ameriko, pazite!). DN 1893, št. II, str. 89.

⁵⁴ Gl. op. 5.

se z otoka odpeljali na kopno. Prvo ameriško mesto, s katerim so se srečali, je bil New York, vendar se je v njem naselilo bolj malo Belokranjcev. Mesto je bilo za večino le vmesna postaja na poti v notranjost dežele.

Izseljenec iz Dolenjcev je opisal svoje enodnevno bivanje v tem velikem mestu takole: »... smo šli na en Hotel in kerje več bilo mislim čez poldne smo pili vsak za 10. centi. piva potem smo dobili obed. poobedu smo šli van in smo se razgledali po Najurku in ta dan sem si kupil kufr za. 1. tolar. 50. centi. čez noč smo natem hotelu prenočili in drugi dan do šeste vure večer smo bili tukaj vsaki smo mogli plačat za koštu in kvartir. 1. tolar. 50. centi.«⁵⁵

Iz New Yorka so izseljenci največkrat nadaljevali pot po železnici. Tako tudi izseljenec iz Dolenjcev: »potem smo šli na štrickaru spremljani od agentovega hlapca. enu vuru smo se pelali do Panhofa. Ana Štajar se je poprej ločila od nas kerje šla v Čikago. od Najurka smo se podali proti Montralu. smo se peljali celu noč drugi dan smo prišli okoli 9. ure v Montral. po Mestu smo serazgledavali in tudi popoldne smo šli tukaj v Novu Frančiškanarsko cerkev, ki je izgledala prav nova. visoka. dolga in široka. prav krasna in lepa cerkev. zatem seje približaval večer smo se mogli zopet pelat naprej drugi dan zvečer. 27. majnika. smo dospeli do Markueta. ta dan je bil Praznik Nebohoda našega Izveličarja. tu noč smo prenočili v Panhofu u Markvetu. Tu večer seje odnas odlučila Marija Jankovič kerje nam še čas dobuščal smo šli pogledat v stolnu Cerkev. sv. Petra. ker so se tačas vršile sv. maše smo malo več časa ostali v cerkvi. potem smo šli na Panhof. od tukaj smo se peljali proti Hotnu. in čez Hotn na Kalamet. na Kalamet smo došli 28. Majnika ob pol trih popoldne na Panhof. tam nas je čekal Mate Požek. z Doleneec. Grgoč. naš sused. ko smo stopili iz vlaka smo se z susedom Požekum Pozdravili. jast in moj komurat in sused Martin Adlešič. potem nasje Požek peljal na kvartir k Janezu Žuniču kije bil doma iz pavičič ko smo v hišo prišli so nam vale donesli piva kruha in mesa kod putnikom. kersmo bili lačni in žejni smo se zadostno okrepčali vti hiši je bilo tudi nekaj naših farmanov.«⁵⁶

Samski moški in možje, ki so pustili družine v domovini, so se nastanili v t. i. »bording hauzih« (boarding house — penzion), ki so jih vodile slovenske družine. »Potem so se nekateri oženili in držijo, Boarding Hause' ali stanovanje in nekatera izurjena ženska ima na hrani po kacih 15 mladeničev, in zasluži na mesec, brez nevarnosti za življenje, več kakor nje mož.«⁵⁷

Delo gospodinje, ki je skrbela za »borderje«, ni bilo lahko. Podnajemnikom ni samo kuhala, ampak jim je dajala popolno oskrbo. To pa v krajih, kjer pozimi pade temperatura globoko pod ničlo in kjer so bile trgovine oddaljene več deset kilometrov, ni bilo tako preprosto. Stanovalci so menjavali delovni čas. Tako so eni prihajali z dela, drugi so na delo šele odhajali in tretji so bili prosti. Razgibano življenje za gospodinja, ki je običajno imela še kopicco otrok, ni bilo lahko.

Družine, ki so imele »Boarding House«, so izbirale stanovalce med sorodniki, prijatelji ali znanci iz starega kraja, saj je bilo življenje »borderjev« tesno povezano z življenjem družine.

⁵⁵ Gl. op. 5.

⁵⁶ Gl. op. 5.

⁵⁷ Gl. op. 4.

Omenjeni izseljenec iz Dolenjcev je vsa tri leta, ki jih je preživel v Ameriki, »živel pri domačih rojakih. pri Janezu Žuniču z Pavičič. en mesec. pri Jožetu Turku z Dobljč. dva meseca. pri Petru Žuniču z Pavičič. sedem mescov. pri Jožetu Štuklju z Otovca (fare Černomelj). 17. mescov. pri Janezu Župančiču ravno te fare, z Sel. osem mescov. pri Janezu Ferderbaru, fare Dragatuš. Vas Obrh. mislim pol ali cel mesec.«⁵⁸

Belokranjski izseljenci so se zaposlovali predvsem v rudnikih in premogokopih, livarnah, železarnah in topilnicah rude, saj je bila velika večina nizko izobraženih in brez kvalifikacije. Ker je bilo neznanje angleškega jezika velika ovira za boljšo zaposlitev so se tudi obrtniki, vsaj v začetku, zaposlovali v industrijskih obratih, pa tudi v rudnikih. »Koliko je tam Kranjcev, ki so prav izvrstni rokodelci, npr. tesarji, mizarji, kovači itd. ali ker ne zna angleškega jezika, mora tako rekoč svoj talent zakopati, in čakati na milost trdosrčnih Angležev, da mu vsaj kako težko rudo premetavat dá ali ga dene v strašne, več čevljev globoke jame...«⁵⁹

Za izseljence je bila zaposlitev v industriji vabljava tudi zato, ker so dobivali redno, v primeri z zaslužkom na domači kmetiji, pa tudi veliko plačilo. Belokranjski izseljenci so namreč odhajali v tujino predvsem z namenom, da v kratkem času prislužijo čim več denarja, z njim plačajo dolgove in se z morebitnimi prihranki vrnejo domov. Dober zaslužek je bil mogoč le v velikih industrijskih obratih.

Izseljencem so zaposlitev poiskali prijatelji in znanci, ki so novinca tudi uvedli v delo in prevzeli zanj odgovornost. Dostikrat si je bodoči izseljenec priskrbel zaposlitev, še preden se je odpravil zdoma. Največkrat je zamenjal rojake, ki se je vračal domov. »Lahko pohvalim naše Amerikance, da ne hodijo v Ameriko kar na slepo; poprej jim priskrbe drugi vže tam bivajoči dela, največkrat pa se menjavajo t. j. ta pride iz Evrope v Ameriko, drugi mu prepusti svoje delo, ter se vrne v drago domovino.«⁶⁰

Najti primerno delo ni bilo vedno lahko. Še teže je bilo to v času gospodarskih kriz. Izseljenec iz Dolenjcev je leta 1897 iskal delo takole: »ta večer ob. 5. vuri, sem šel na moj negdanji ofic ali pisarno ko pridem notr vale se z Gospodi Pozdravim in ko me zagleda moj negdanji Bas. ali Kap. me vale po imenu zakliče in ko prosim Gospoda oskrbnika za delo ali službo mi ne oblubi kermenj poznal za delo so bili ta čas dobit prav slabi časi komu moj prejšnji kap pove dasem ja poprej prinjih delal in kakov delavc sem bil, mi reče Gospod oskrbnik dojt pogledat prihodnji pundeljek. 31. maja. ko pridem to jutro v Kancliju bil je sam Oskrbnik, zopet meni poznal, se je nadmanom ozrl sem odšel žalosten. in sem iskal dela po drugih oficijh ga nisem dobil.«⁶¹

O iskanju dela trideset let pozneje je pripovedoval tudi povratnik iz Drage: »Pred pisarno je mogoče petsto ljudi čakalo na delo. Kapitan pride ven. 'No work today.' Drugi dan sem šel na isti prostor. Kapitan pride ven. 'No work today.' 'Oh God, are you here again?' Metal je kamenje v nas. Vsi so tekli k drugemu rudniku. Meni se je zdelo zamalo, da bi tekel, zato sem malo po-

⁵⁸ Gl. op. 5.

⁵⁹ Iz Severne Amerike. DN 1888, št. 10, str. 88.

⁶⁰ Iz Suhora na Belokranjskem. DN 1891, št. 23, str. 181—182.

⁶¹ Gl. op. 5.

čakal... Nenadoma so se odprla vrata in captain se je napotil proti meni. 'Where are you working before?' 'Tam pa tam.' 'Pa znaš kaj delat v rudniku?' 'Vse.' Premeril me je in si me dobro ogledal. 'You are very strong.' Napisal mi je listek. 'Pojdi — go to the doctor and tomorrow come back again. I'll give you a man who show you where you will work.' Na liftu, ki je vozil v jami up and down, je bilo veliko ljudi. V rudniku sem dobil svojo karo — vozil sem rudo iz rudnika.«

Delo v rudnikih, topilnicah, livarnah in železarnah je bilo težko, in za izseljence, ki so bili od doma vajeni le kmečkega dela, tudi izredno naporno. Tako je neki izseljenec zapisal, da morajo ameriški »strijci težko delati za svoj denar; kdor ne dela, tudi nič nima. Res je tudi, da v Ameriki dosti bolj težko delamo, kot pa v stari domovini, zato se mora tudi vsak učiti, ko v Ameriko pride, kako se dela.«⁶²

Za naporno deseturno delo so rudarji in kamnoseki leta 1888 v mestu St. Paul, Min., dobili dnevno deset dolarjev, za najlažje delo pa dva. Leta 1894 je lahko priden delavec zaslužil 40—50 dolarjev na dan; leta 1903 so delavci v rudnikih zaslužili na dan enega do tri dolarje. Ameriški dolar je bil takrat vreden tri krome in petdeset vinarjev. Približno v istem času je kosec v Adlešičih za celodnevno delo dobil dve kroni, v okolici Metlike pa ženske težakinje za celodnevno delo krono dvajset do krono štirideset vinarjev. Ženska, ki je vodila »boarding house«, je leta 1896 dobila od vsakega stanovalca približno tri dolarje in tako mesečno zaslužila deset do petnajst dolarjev.

Izčrpujoče delo v rudnikih in topilnicah, težke delovne razmere, nočno delo in nepoznanje tehnoloških procesov so bili krivci številnih, včasih tudi smrtnih nesreč. Prvi zapis o smrtni nesreči pri delu se je pojavil v Kroniki župnije Adlešiči že leta 1887: »30. okt. umrl je v Calumetu, Mich., v Ameriki, Martin Adlešič, posestnik iz Dolenjec št. 15. Delal je v jami, kjer mu je kamen na glavo padel in ga smrtno ranil.«⁶³ Po tem letu so v Kroniki nanizani skopi, a silno povedni zapisi o nesrečnih usodah izseljencev iz župnije Adlešiči.

Življenje doma

Izseljenci, ki so v domovini pustili družino, so domačim kar najhitreje poslali denar. Če niso takoj dobili dela, so si denar sposodili. Tako tudi izseljenec iz Dolenjcev: »prosim več fantov dabimi eden posodil pet tolari pa mini hotel posodit nobeden. tako sem jokal v moji sobi kakor otrok, potem se meje usmilil en fant sosedne fare Černomelj, mi je posodil 17. tol. sem jih poslal v stari kraj tudi nemu sem jih potem kmalu vrnil. potem dokler sem bil v ameriki mi je vsaki čas kada sem rabil posojeval Jožef S. Štukelj Krčmar, doma iz Trebniga Vrha Fare Semič. dobro poznan in priljubljen vsem Rojakom v Kalametu, in Okolici. karsesem mu tudi uvse pošteno povernil.«⁶⁴

Sprva so izseljenci pošiljali denar kar v pismih. Tako poslani denar pa večkrat ni prišel do naslovnika. Šašelj je zato opominjal izseljence, da »naj nikar ne pošiljajo domu svojih am. dolarjev v navadnih t. j. nerekomandiranih

⁶² Baskerfield California. 22. avg. 1895. DN 1895, št. 18, str. 158—159.

⁶³ Kronika, zv. I, str. 22.

⁶⁴ Gl. op. 5.

pismih, ker se mnogo takih pisem z novci vred izgubi. Odajte pismo, če so novci notri le na receipts.«⁶⁵

V letih tik po prvi svetovni vojni pa tudi pošiljke denarja v priporočenih pismih niso vedno dosegle naslovnika. Tako je izseljenec iz Sel poslal leta 1920 ženi, »da bi denar preje dobila, 20 dolarjev v rekomandiranem pismu. Žena je res dobila pismo, toda odprto in raztrgano, brez dolarjev.«⁶⁶

Zaradi pogostih kraj denarja iz pisem so izseljenci večje vsote nakazovali prek bank ali s poštnimi nakaznicami, v pismih pa so pošiljali le manjše vsote. Po prvi svetovni vojni je tudi prek bank poslan denar prihajal nereditno in z veliko zamudo. »Denar, poslan iz Amerike po bankah, se dobi šele čez več mesecev, pol leta, ali pa še kasneje. Miko Črnič iz Bednja je poslal pred seboj še 25. avg. lani (leta 1919) 10.000 K. pa jih še do danes (feb. 1920) ni dobil in se sploh ne ve, če jih bo.«⁶⁷

Leta 1892 je bil ameriški dolar vreden okoli dva goldinarja. Nekako od leta 1900 do prve svetovne vojne je bil dolar vreden približno pet kron. Po prvi svetovni vojni je njegova vrednost (delno tudi zaradi novega denarja) bliskovito narasla. »Marca 1920 so plačevali v Karlovcu ameriške dolarje po 190 kron.«⁶⁸ Leta 1921 je »vrednost dolarja narasla na 300 kron in čez.«⁶⁹ Na Vinici in okolici so ljudje pripovedovali, da so v tridesetih letih dobili za en ameriški dolar okoli petdeset din, za kanadskega pa triinštirideset do petinštirideset din.

Dolarje so zamenjavali v Posojilnici v Črnomlju, včasih pa tudi na črno, saj so po obkolpskih vaseh hodili prekupčevalci s Hrvaškega in kupovali dolarje. Viničan je povedal, da so »pri črni menjavi dobili ljudje nekaj denarja več,« prihranili pa so tudi pot v Črnomelj.

S poslanim denarjem so gospodarile žene. Obračale so ga, kakor so mislile, da bo najbolje. Nekatero so bile pri tem zelo gospodarne in so z moževim zaslužkom odplačale tudi vse dolgove in obresti. Precej denarja so porabile za plačevanje najetih delavcev, saj same niso zmogle vsega dela na kmetiji in so zlasti za težka dela morale najemati dodatne delovne moči. Z denarjem, ki so ga Amerikanci prinesli iz tujine, so popravljali in obnavljali hiše, gradili gospodarska poslopja, kupovali poljedelsko orodje in živino, dokupovali njive, travnike, vinograde, gozdove, steljnike.

Denar, poslan iz Amerike, je bil za gospodarstvo družin izseljencev, pa tudi za vso Belo krajino zelo pomemben. Neznani poročevalec Dolenjskih novic je moral leta 1890 priznati, »da si je marsikje Američan z denarjem odkupil dom«. Drugi pa je dobrih trideset let pozneje zapisal, da je »šele ameriški dolar, težko prislužen onstran morja, odpomogel najprimitivnejšim potrebam. S temi sredstvi si je Bela krajina popravila hiše in gospodarska poslopja po novodobnih zahtevah. Z ameriškim prislužki si je odkupila oz. ohranila domovja svojih dedov. Ta sredstva so izbila krša, da se je mogel Belokranjec poprijeti novodobnega obdelovanja slovenskih goric in polja.«⁷⁰

⁶⁵ Ameriški Slovenec 1907, št. 31.

⁶⁶ Kronika, zv. V, str. 108.

⁶⁷ Gl. op. 66.

⁶⁸ Kronika, zv. V, str. 115.

⁶⁹ Kronika, zv. VII, str. 60.

⁷⁰ Vpliv nove železnice na narodno gospodarstvo Bele krajine. DN 1912, št. 10, str. 78—79.

Belokranjci so z delom in zaslužkom v tujini sicer veliko prispevali k boljšemu gospodarskemu in ekonomskemu stanju rodnega kraja, a ne vsi. »Če pustijo doma posestvo v rokah dobrega in vestnega oskrbnika, če 'grunt' ostane v starem tiru, opomore si gospodar veliko. Če pa tega ni, prisluzi si komaj toliko, da popravi, kar se je zanemarilo med tem časom.«⁷¹ Ali si je domačija z dolarji opomogla ali ne, je bilo odvisno tako od žene, ki je s poslanim denarjem doma kar najgospodarneje ravnala, kakor od moža, ki je moral redno pošiljati denar.

Če je gospodar redno pošiljal zaslužek, je bilo življenje kar dobro in življenjska raven družin, ki so imele Amerikanca, se je počasi dvigala. Teže je bilo družinam, kjer se je gospodar izselil in pozabil na dom in družino. Žene, ki so ostale brez moževe pomoči, so morale preživljati družino same, kakor so najbolje vedele in znale. Hodile so na dnino, in če je bila letina dobra, so »jim sosedje dali tudi kakšno vrečo krompirja«. Najbolj pa so bili prizadeti otroci, saj so morali že zgodaj poprijeti za težka kmečka dela in »ob velikih kmetijskih delih jih niso pošiljale v šolo«.

Izseljenci niso pošiljali denarja samo družinam. Na prošnjo duhovnikov, pa tudi iz lastne pobude, so »kolektali« denar za cerkvene potrebe. Tako so ob prelomu stoletja skoraj vse belokranjske cerkve dobile novo opremo, novo zunanjo in notranjo podobo in pločevinasto streho. Skupna vsota, ki so jo poslali izseljenci iz župnije Adlešiči za potrebe cerkve med letoma 1889 in 1921, je dosegla vsoto 10 095 kron in 79 vinarjev.

Družinsko življenje

Družinsko življenje izseljencev in njihovih družin je bilo ogroženo: ni bilo moža, očeta, sina, brata, svaka. Na ta problem je že leta 1903 opozarjal France Sušteršič,⁷² ki je zapisal, da je »poglavitna napaka, ki jo dela naš narod pri izseljevanju iz stare domovine v Ameriko, ta, da zakonski možje in družinski očetje puščajo svoje soproge in družine doma in pridejo sem z namenom, nekaj let tu ostati, kolikor mogoče denarja si prihraniti in se potem vrniti v domovino. To je na veliko kvar našemu narodu. Prvič zato, ker se s tem krha nežna vez, ki veže moža in ženo, starše in otroke. Ženin in nevesta si pri poroki slovesno obljubita, da ne bodeta drug drugega zapustila, ampak skupaj živela, dokler ju ne loči smrt. Ako torej mož popusti svojo ženo in živi več let ločen od nje, prelomi svojo obljubo in greši zoper sebe in zoper svojo zakonsko ženo. Žalostne moralistične posledice imajo take večkratne ločitve. In koliko trpi vzgoja otrok, če deca leta in leta ne vidi svojega roditelja in pogreša močne očetove roke baš tedaj, ko jo najbolj potrebuje?«⁷³

⁷¹ Leopold Podlogar: nav. delo, str. 13.

⁷² Franc S. Sušteršič (1864—1911), časnikar in izseljenski organizator. Bil je prvi, ki je poskusil organizirati slovenske izseljence. V Severni Ameriki je leta 1895 ustanovil prvo slovensko šolo.

⁷³ Franc S. Sušteršič: Poduk rojakom Slovencem, ki se hočejo naseliti v Ameriki, Chicago 1912, str. 12—23.

Razmerje med zakoncema

Ko je mož odšel v tujino, je pustil doma ženo in družino. Stiki med zakoncema so se skrčili na pisma, ki so največkrat prihajala neredno. Če se je mož pogosto oglašal in denarno podpiral družino, je ostala med zakoncema povezava trdna. Z rednim pošiljanjem denarja si je mož zagotavljal ženino zvestobo, saj žene, katerih možje so redno pošiljali denar, vsaj po besedah pripovedovalcev, niso nikoli varale svojih mož. Nekdanji viniški učitelj je povedal, da so *»žene, ki so jih možje pustili doma v najlepših letih, ostale zveste svojim odsotnim možem. Izjema je bila zelo redka, ker so se žene bale, da jim mož ne bo poslal denarja iz Amerike, če bo zvedel za skok čez plot.«* Žena je bila torej denarno odvisna od moža, zato se ga ni upala prevarati, *»ker se ponavadi možje takim ženam niso oglasili.«*

Primerilo pa se je tudi, da je žena kljub večletni moževi odsotnosti zanosila in dobila otroka. Tako so leta 1909 objavile Dolenjske novice vest iz Podzemlja, kjer je *»porodila neka ženska, čije mož je v Ameriki. Vrgla je novorojenčka v svinjak, na kar je opozoril domač otrok starega očeta, ki je novorojenčka našel še živega.«*⁷⁴

Na Vinici smo izvedeli dve podobni zgodbi. Neka žena *»je med tem, ko je bil mož v Ameriki, dobila nezakonskega otroka. Mož ji je to oprostil, vendar ji je pisal, naj se to drugič ne zgodi. Ko je žena drugič zanosila, je zaradi strahu pred možem kar sama delala splav in pri tem umrla.«* Neki drugi ženi pa je mož poslal karto *»in je šla za njim v Ameriko. Doma so ljudje šušljali, da pričakuje otroka s sosedom. Ko je prišla v Ameriko, so se čenče pokazale za resnične, zato se je možu od žalosti zmešalo.«*

Po pripovedovanju se na Vinici mož, če je *»prišel domov in našel zibelko, nekaj časa jezil, a potem se je potolažil. Vaščani so za to dejanje vedno obsojali ženo.«* Neki Viničan je povedal, da je soseska ženo, ki je v času moževe odsotnosti zanosila, obsojala, *»čeprav niso vedeli, kako se njen mož obnaša v Ameriki.«*

Možje so namreč živeli v čisto drugem svetu kakor njihove žene. Za njihovo morebitno nezvestobo ni zvedel nihče. Tudi če so domači zvedeli za možev skok čez plot, *»je ta stvar z grdimi besedami zanikal.«* Toda tudi za moževo nezvestobo so vaščani največkrat obsodili ženo, saj je samo en poročevalec povedal, da, *če so vaščani Goleka izvedeli, da kakšen mož v Ameriki živi z drugo, so ga obsojali in zaničevali.«* Da pa vsi moški v tujini niso živeli preveč vzdržno, kaže primer izseljenke, ki je zapustila moža, *»ker se je bala, da bi se nalezla kakšne spolne bolezni.«*

Iz pripovedovanj je mogoče razbrati, da mož, ki se z ženo ni najbolje razumel, te tudi ni vabil za seboj v tujino in je celo nasprotoval njenemu prihodu. Tako je *»oče pisal mami, ki je želela oditi za njim, da v Ameriki ni tega, da bi si hodile ženske sol posojat.«*

Nekateri možje so, kakor pravijo Viničani, *»povlekli svoje žene za sabo.«* Vse pa niso ostale v tujini. Tako se je neka žena vrnila domov zato, ker ji življenje v Ameriki ni ugajalo. *»Preveč je bilo ulic in hrupa. V mestu, kjer so živeli, je bila sama ravnina. Pa tudi pilo se je preveč.«* Druga se je vrnila na

⁷⁴ Belokranjski glasnik. Iz Podzemlja ... DN 1909, št. 6, str. 46.

Vinico zato, ker ji v tujini ni bilo vseč podnebje. Z moževim denarjem si je kupila posestvo. Mož je ostal v Ameriki in se ni več vrnil. Tudi na obisk ni prišel in zelo redko je pisal. Iz obeh primerov lahko sklepamo, da so bili vzroki za vrnitev žene gotovo še kje drugje, ne le v težki prilagoditvi življenju v tujini.

Odnos izseljencev do otrok

O razpoloženju otrok ob očetovem slovesu nisem dobila kaj dosti podatkov. Večinoma so bili poročevalci še premajhni, da bi se dogodka spominjali. Le ena sogovornica je povedala, da so bili otroci veseli, ko je oče odšel v tujino, saj so vedeli, da bo pošiljal denar.

Moji sogovorniki so bili pred šestdesetimi leti še otroci. Večinoma so očeta poznali le po materinem pripovedovanju, po poslanih pismih in slikah. Za otroke je bil oče oseba, ki je sicer živela, a bila je zelo daleč. Do njega so imeli različen odnos, ki bi ga lahko označili od indiferentnosti do pogrešanja in skrivnostnosti. Sogovornica je povedala, da očeta ni pogrešala vse do petnajstega, šestnajstega leta. Šele takrat je začutila praznino in opazila, da imajo sosedovi otroci očeta in mater. Viničarka je povedala, da sta z bratom imela mamo zelo rada, »očeta pa nismo poznali, zato ga tudi nismo pogrešali.«

Nekateri otroci so očeta zelo pogrešali in so nestrpnost pričakovali vsako očetovo pismo. »Ko je mama brala pismo, smo sedeli okoli nje kot vrtec. Kadar je mama hotela ponagajati, nam je iz očetovega pisma prebrala: 'Tata piše, da ste zločesti, da vas čuje, ko jokate.'« Kadar so bili otroci zelo nemirni in neubogljivi, jim je zagrozila, da jih sliši oče. Ker so se otroci spominjali očeta kot zelo strogega moža, so takoj postali pridni. Bali so se, da jih oče, ki je delal v rudniku, res sliši in da jih bo v naslednjem pismu okregal.

Hči izseljenca je povedala, da so imeli doma v hiši obešeno sliko, ki jo je iz Amerike poslal oče, na častnem mestu — zraven svetih podob v kotu nad mizo.

Očetje v tujini niso bili ravnodušni do svojih otrok. Tako je izseljenčeva hči pripovedovala, da je oče pošiljal otrokom zobne ščetke, da ne bi imeli zob »ko konj kopito«. Otrokom so pošiljali tudi oblačila in perilo.

Očetje niso pozabili tudi dobrih napotkov za življenje. Ni jim bilo vseeno, kako odraščajo njihovi otroci. Mnoge je skrbelo, da se otroci »ne bi pokvarili«. Hči izseljenca je povedala, da ji je oče v pismu večkrat naročil, da »mora bit pametna«. Sin izseljenca je omenil, da se je oče bal, da bi otroci »postali gizdavi in bi brez potrebe zapravljali težko prisluženi denar«, zato jim je pisal, da se »jako muči. Ne bi rad, da to izkoriščate.«

Sogovorniki so se strinjali, da so bili očetje po navadi radodarni in so pošiljali otrokom darila. Samo eden je potožil, da je bil »oče tako žleht, da nam je grdo odgovarjal, če smo ga kaj prosili. Na primer napisal nam je, da, če smo bili prej slabo oblečeni, zakaj ne bi bili še sedaj.«

Otroci so nestrpnost pričakovali očetove vrnitve. Viničarka je povedala, da je bilo razpoloženje pred njegovim prihodom takšno »kot na Miklavžev večer«. Dodala je še, da so se otroci bali očetove strogosti, zato so bili nekaj dni pred njegovim prihodom zelo ubogljivi in pozorni do mame.

Nekateri otroci še niso videli očeta. Hči izseljenca je povedala, da je poznala očeta s fotografije, ki je visela v hiši. Z očetovo vrnitvijo se je slika posebila, otrok pa se je prepričal, da oče ni samo naslikan.

Otroke je bilo pri prvem srečanju z očetom vedno strah. Pripovedovalka se spominja, kako se je iz strahu pred očetom skrila v sobo. Nerodno ji je bilo pred neznanim moškim, ki je zatrjeval, da ji je oče. Drugo je mama naučila, kako naj pozdravi očeta: »*Dober dan ate, nisem vas še nikdar videla.*«

Po besedah naših sogovornikov so otroci očeta nestrpnost pričakovali predvsem zaradi daril, ki naj bi jih prinesel. Šele na drugem mestu je bila radovednost, kakšen je oče. Amerikanci so vedno bogato obdarovali otroke, svoje in sosedove, saj so jim prinesli sladkarije, igrače in obleko. Viničanka je navdušeno pripovedovala, da ji je oče prinesel kuhinjico z vso gospodinjsko opremo. Drugi je oče podaril punčko, ki je rekla »mama«, če si jo pritisnil na trebušček. Z njo se ni igrala, ampak jo je varno shranila v predal. Le včasih jo je pokazala sosedovim otrokom. Tretja sogovornica je povedala, da je oče prinesel deklicam »*zlate uhane, prstančke in verižice.*«

Z očetovim prihodom se je marsikaj spremenilo. Otroci so se najteže sprijaznili s tem, da so morali neznanca kličati oče. Soseba izseljenske družine iz Vinice sta pripovedovala, da so otroci očeta povratnika nekaj časa klicali kar »*stric*«. Sosedov fantek, ki ga je oče spodrinil iz tople materine postelje, se je pritožil, da je »*prišel en stric, pa spi pri moji mami*«.

Oče si je sprva kupoval otroško naklonjenost s sladkorčki. Večkrat je tudi zagovarjal otroke pred materino jezo in palico.

Izseljenčeva hči je povedala, da se je njen oče v Ameriki navadil velike discipline in tudi doma zahteval brezpogojno ubogljivost, kajti »*v Ameriki ne smemo nikdar reči ne, zmeraj da. Če bi samo enkrat rekel ne, bi takoj dobil delavsko knjižico.*«

Vsi informatorji, s katerimi smo se pogovarjali, so zatrjevali, da v primerjavi z drugimi vaškimi otroki, katerih očetje niso bili v tujini, niso veljali nič več. Pred njimi se tudi niso hvalili z očetovimi darovi. Marsikateremu je oče celo ukazal, da mora sladkarije deliti tudi z drugimi. Neki Viničan nam je razložil, da so bili otroci Amerikancev vedno vzvišeni nad drugimi vrstniki in so se radi bahali z denarjem, ki ga je pošiljal oče.

Otroci izseljencev, pa tudi drugi, so si iz pripovedovanja ustvarili svojo podobo o tujini in blaginji v Ameriki. »Deca na šolskih klopeh so sanjala o Bremnu in Hamburgu; New York, Chicago, Cleveland, Montana, Minnesota, Pennsilvanija, Pittsburgh, Dakota, Nebraska, Kalifornija so jim bila domača imena, tam so bili njihovi očetje, starejši bratje, strici po rudnikih, fabrikah, salunih, farmah in 'slali' za odplačevanje dolgov, za popravila, dokupe, davke, za priboljšek.«⁷⁵

Otroci so si zamišljali, da je »*Amerika bog zna kaka lepotica*«. Marsikdo je bil prepričan, da »*se v Ameriki denar pobira kot krompir na njivi*«. Nekdanji viniški učitelj je povedal, da so zlasti otroci tistih izseljencev, ki so zanemarjali družine, želeli oditi v Ameriko, da bi tudi sami kaj zaslužili. Bujne otroške zamisli o »*bujni deželi*« je podiral učitelj, ki je v šoli prepričeval učence, da »*v Ameriki plotovi niso s klobasami ovešeni*«.

⁷⁵ Gl. op. 23.

Odnos izseljencev do soseske

Soseska, vas in njeni prebivalci, so imeli pomembno vlogo ob odhodu izseljencev, pri življenju družin brez gospodarjev in ob vrnitvi povratnikov.

Zgodilo se je, da so domači bodočemu izseljencu pred odhodom priredili veliko poslovilno gostijo — *»kot ohcet«*. Nanjo so povabili sorodnike, sosedo in prijatelje — to pa je bila včasih skoraj cela vas. Pred odhodom se je izseljenec poslovil tudi od vseh sosedov in znancev. Zbrali so se tudi pri njegovem odhodu in ga včasih pospremili del poti.

Tudi vrnitev Amerikanca, posebno tistega, ki je v tujini uspel, se ni mogla dogoditi mimo vaščanov. Če je izseljenec pravočasno sporočil datum vrnitve, se je na dogodek pripravila cela vas. *»Celo leto so zbirali najboljše salame, vino, žganje, da bi gosta najboljše pogostili.«* Sosedje so pomagali domačim tudi pri pospravljanju dvorišča in beljenju hiše.

Na Vinici so vsi nestrpno pričakovali poštno kočijo, s katero se je pripeljal povratnik. Vaščane je zanimalo, kako je njihov rojak uspel v tujini, ocenjevali so njegovo obleko in obnašanje in sklepali o njegovem premoženju. Okrog povratnika se je nabralo vedno največ otrok, ki so pričakovali vsaj skromno darilce. Vaški otroci so ga dva, tri dni neprestano spremljali in *»špegali«* ter mu sledili v primerni razdalji. Vaščanska iz Račjega sela se spominja, da so se otroci *»nastavljali očetu in sinu, ki sta prišla iz Amerike. Mislili so, da bodo dobili bonbone.«* Ker niso dobili ničesar, izseljenca pri vaških otrocih nista bila priljubljena.

Nečakinja izseljenca iz Vinice, ki je okoli leta 1936 prišel na obisk in je bil invalid (težko je hodil), je povedala, da so strica prihajala vaščani obiskovat na dom. Nihče ni prišel prazen. Prinašali so mu jajca, jabolka, vino. Po njenem mnenju so ga hodili obiskovat le zaradi tega, *»da bi jim kaj dal«*. Tudi darove naj bi prinašali iz istega razloga. Ker pa stric ni imel veliko denarja, je obiskovalce odslovil prazne, kar so mu zamerili.

Od izseljencev je imela korist vsa vas. Ker so na kmetijah ostajale le ženske, ki same niso zmogle vsega dela, so bile prisiljene za težka dela (košnja, žetev, mlačev ipd.) najemati delavce. Tako so zaposlovale tiste, ki sami niso imeli zemlje in so se preživljali s tem, da so hodili po dninah. To so bili t. im. osebenjki in so bili najnižji sloj v vasi. Žene Amerikancev so njihovo pomoč plačevale predvsem z denarjem, redkeje s poljskimi pridelki. Tako so vsaj malo omilili brezposelnost.

Pri nekaterih družinah izseljencev so imeli za delo najete hlapce in deklet. To so bili otroci, stari okoli petnajst let, ki so bili doma iz družin z veliko otroki. V viniško okolico so hlapci in deklet prihajali iz bližnjih hrvaških vasi. Za plačilo so dobivali hrano in obleko, ponekod so delali tudi *»za lon«*. Če je žena za dela, ki bi jih lahko, po mnenju vaščanov, opravila tudi sama, najemala pomoč, so ljudje menili, da *»zapravlja denar«*.

Amerikanci so bili zelo *»dobre partije«* za poroko. Domača dekleta so se rada poročala z izseljenci tudi zato, ker so si želela oditi s kmetije in ker so *»upale na bujno življenje v Ameriki«*. Na Vinici smo slišali tudi zgodbo o dekletu, ki jo je zasnubil fant iz Amerike, a ga je zavrnila z izgovorom, da *»mu ne bo nosila hlač po Torontu«* (po modi tridesetih let je bil oblečen

v široke hlače, ki so bile v gležnjih zožene.) Dekletu je bilo seveda kmalu žal za nepremišljene besede, »a pomagati se ni dalo«.

Vaščani so bili prepričani, da so družine Amerikancev in povratniki sami zelo bogati, da imajo »denarja kot plev«. Njihova višja življenjska raven je zbujala tudi rahlo zavist. Tako so žene, kadar so bile jezne, oštevale može: »Zakaj nisi šel v Ameriko? Tam bi bil zaslužil in ne bi nam bilo tako težko.« Predmet zavisti vaščanov, posebno ženskega sveta, so bile tudi kupljene obleke, ki so jih pošiljali in prinašali domov. Mlada dekleta so se navduševala zlasti nad svilenimi krili, bluzami, predpasniki in čevlji.

Zanimalo me je, ali so vaščani povratnikom zaradi njihovega obnašanja, oblačenja in govorjenja, ki je ločilo Amerikance od drugih, natikali posmehljive vzdevke. Po spominu pripovedovalcev odrasli vaščani tega niso delali, otroci pa so Amerikancem radi ponagajali. Vaščanka iz Damlja je povedala, da so vaški otroci oponašali povratnika, ki je ob vsaki priložnosti govoril »How do you do.« Hči izseljenca iz Zilj je potožila, da so jih otroci zmerjali z »Amerikanci«. Ker se je družina vrnila iz tujine revna, so občutili to kot hudo žaljivko.

Marsikateri odrasel vaščan si je tako kakor otroci mislil, da se v Ameriki denar zasluži na lahek način, da ga »človek kar pobira«. Vedeli pa so tudi, da se dolarji hitro porabijo. Tako v Beli krajini še danes pravijo, da sta ameriški denar in krompir samo za eno leto.

Vračanje

Belokranjski izseljenci so ostali v Ameriki tako dolgo, da so z zaslužkom vrnili dolgove in prihranili nekaj denarja, nato pa so se številni vrnili domov. Vračali so se tudi v času gospodarskih kriz, ko jih je veliko ostalo brez dela in zaslužka. Tako »iz Amerike prihaja v domovino vedno več izseljencev. Prišlo bi jih še mnogo drugih, a nekateri nimajo denarja za vožnjo, nekateri pa se boje domačih postav, ker so ušli preje vojaščini.«⁷⁶ Množično so se izseljenci vračali po prvi svetovni vojni.

Že večkrat omenjeni izseljenec iz Dolenjcev je svojo vrnitev leta 1900 opisal takole: »potem semse spravljal zdrav in vesel hvala Bogu in Materi Božji v stari kraj, putoval sem srečno le v Navorku sem bil od hudobnega agenta opeharjen. kosem došel doma sem vale dal spraviti dnar Matere Božje v črnomalsko Posojilnico. kako veliko veselje je bilo meni moji ženi in deci in sestri ko smo se zopet zdravi skupa sestali smo zopet začeli veselo skupa po gruntu delat.«⁷⁷

Pet let pozneje se je vrnil v domovino izseljenec iz Črnomlja: Joliet sem zapustil v Pondeljek dne 31 Julija ob 3.40 p. m. z Santa Fe R. R. Potem Chicago sem zapustil ob 9 uri zvečer z Erie R. R. Po Ohio — škeh ravninah se mi precej dopade. Zjutraj 1. Aug. ob 5.30 a. m. smo prišli v Marion Ohio tam smo stali za »Lunch time« Coffe in sandwich je koštalo 15 c. Garhon O. je precej lepo mesto. Mansfield O. ima lego tak kakor Joliet po hribih, mesto je precej veliko, v Mansfield imajo State Reformatorij tej velikosti kokor Joliet

⁷⁶ Domače vesti (Iz Amerike). DN 1893, št. 19, str. 156.

⁷⁷ Gl. op. 5.

»Panitentiary.« Akron O Depa (Kolodvor) je v dolini okoli Kolodvora pa lep park conductorje so se premenili v Marion O. in v Kent O. V Youngstown O. smo prišli ob 11 uri a. m. v Torek v tem mestu je dosti železnih fabrik. V Salamanca N. Y. so se zopet Conductorji premenili. Od Salamanca naprej so jako velike hribovine, čez Olean in Cuba N. Y. Train gre zmiram podolani. Hornellsville smo 7.15 o m. New York time. Joliet time 8.15 p. m. tukaj je train stal 15 minut za lunch time (za večerjo) Jest sem kupil Coffe in kruh. Miha konte je htel jajca pa so bla predraga 5 c kos v Elmira N. Y. se so zadnjokrat Conductorji premenili to je blo ob 9 uri »New York time« Aug 1. tukaj je tickete vzal. Po New York državi so jako veliki hribovina okolica se mi prav nič nedopade. Proti jutro 2. Aug. ko smo se bližali proti mesto New York je bla jako megla, par ur od New Yorka so velike pečine in skalovja, farme po dolini so precej lepe. V New York državi sem videl prvič Ajdo rast kar sem v Ameriki. V New York sem prišel ob 7.30 a. m. 2 Aug. v Sredo. Potem nas je Sakserjev služabnik iz kolodvora od peljal k F. Sakserji Greenwich Str. N. 9. tam sem bil v Hoteli do drugega dne do 8 ure a m. Dne 3. Aug. ob 8 uri smo šli na šif »La Touraine« to je blo v četrtek. Tej ki smo imeli ticket za III razred nas je začelo pomikati na vse strani. Opoldne je začelo zvoniti za južino pa jest nisem htel jet k južini ker III razred je preveč nesnažen, tako sem bil do 4 ure v III razredu. Ob 4 uri sem vprašal eniga matroza če se lahko premeni iz III na II razred in ta me je potem odpeljal v »Comesarij« od šifa in tam sem doplačal \$ 20.50 Doll. za II razred Tukaj se človek vozi v snažnem in jed imamo jako dobro in opoldne in zvečer imamo vina beliga in rudečiga kolikor hočemo pit. V III klasi ljudi živijo ko svine nihče se zanje nebriga Na šifi v Kabini smo dva jest in eden Katoliški Duhovnik. Pri obedni mizi imam lepo družbo tukaj je 5 študentov ki grejo študirat v Rim za duhovnike, do sedaj imamo dobre čase na šifi to je II dan ali 4. Aug. Dne 5 Aug. v Soboto ali III dan je blo vse all right. Dne 6. Aug. v Nedeljo ali 4 dan sem bil pri sv. Maši na šifi, morje je lepo mirno in jest sem zdrav Hvala Bogu in dober apetit imam in vino pijem kar seda. V Pondeljek 7 Aug. je blo jako mrzlo na šifi najrajši sem notri na toplem. V Torek 8. Aug. je jako mrzlo in morje je jako viharno, jest sem bil jako slab in glava me je bolela po južni sem šel spat in kdaj sem se prespal sem bil enmalo bolši, ta dan smo vidli eden šif. V Sredo 9 Aug. sem bil zopet bolj zdrav Hvala Bogu. V Četrtek 10 Aug. zvečer ob 6 uri smo prišli v Havre, a jest sem ostal z ostalimi potniki III klasa na šifi čez noč. Jest sem sam spal v II klasi vsi drugi potniki so šli ven zvečer. Zjutraj 11. Aug. v Petek smo šli iz šifa in na vlak v III razred. Havre smo zapustili ob 9 uri in dospeli okuli 2. ure dopoldne v Pariz. Ob 10 uri zvečer smo zapustili Pariz in se odpeljali pruti Baselni. Po francoskem je zelo lepa lega in jako prijetno se je vozit po Francoskem. V Basel smo prišli 12 Aug. v Soboto popoldan ob 5 uri. ob 6 uri smo šli že naprej. Po Švicarskem je lep pogled na Alpe ker večno sneg leži na vrhu Alp. Po dolini teče železnica med hribimi in pečinami. Od Baseln naprej se so zmiram Kondokterji menjali. Dne 13 Aug. v Nedeljo cel dan vozili. Dne 14. Aug. smo prišli v Ljubljano ob 11 uri dopoldne, ob 1. uri popoldne se smo že odpeljali pruti Novemu mestu in dospeli v mesto ob 5 uri popoldne. Ob 6 uri se smo z Kočijo odpeljali pruti Črnomlji jest, moja sestrična Johana z otrok in Jožef Jakša iz Vojnevasi za Kočijo smo plačali 20 Kron. Domuh sem prišel zvečer dne 14 Aug. Ate in Mama so bli prav veseli da sem prišel. Dne 15 Aug

sem bil že pri sv. Maši v Vojnivasi in se sem Bogu in Materi Božji zahvalil za srečno potovanje.«⁷⁸

Množično so se izseljenci vračali, ko je ZDA zajela gospodarska kriza. Leta 1907 je Šašelj zapisal, da se »usode polna kriza, ki je nastala lani v Zjedinenih državah Severne Amerike, vsled katere je prenehalo delo v premnogih tovarnah, rudokopih, propalo silno veliko bank in prišli ob kruh in zaslužek stotisoči ako ne milijoni ljudi, ki se vračajo na svoj dom, kateri imajo s čim, pozna prav občutljivo tudi pri nas, kakor drugod. Od lanske jeseni se je vrnilo mnogo naših župljanov, mož in dečakov, ki so imeli s čim domu.«⁷⁹

V letih po prvi svetovni vojni so se vračali številni izseljenci, tako da se je do »leta 1923 več izseljencev vračalo, nego se jih je na novo izselilo.«⁸⁰

Potovanje v domovino v nemirnih letih po prvi svetovni vojni ni bilo enostavno, pa tudi kratko in poceni ni bilo. Povratnik v Adlešiče je septembra leta 1918 »rabil na potu cele štiri tedne, dva na morju in dva na suhem. Preje pa so rabili od morja do nas tri dni.«⁸¹

Konec septembra istega leta so bile razmere za vrnitev še težje. Neki izseljenec je bil »na potu baš devetindvajset dni in je potrošil vsega skupaj štiristo dolarjev, t. j. 17.000—20.000 kron po amerškem ali našem kurzu, ker so plačevali pri nas dolarje po petdeset kron in čez. Na potu je moral plačati v vsaki deželi, skozi katero se je vozil, v Franciji, Švici, Nemški, Avstriji in pri nas po petindvajset dolarjev za vidiranje potnega lista. Na potu je trpel tako lakoto, posebno v Franciji in Nemški Avstriji, da je ponujal na Dunaju neki ženski za tri krompirje petdeset kron pa mu jih ni hotela dati. Rekel pa je, da bi ji rad dal tudi sto kron zanje, tako je bil lačen. Vlaki pa so tako prenapolnjeni, da se je moral večkrat boriti, da je dobil prostor na vlaku, drugače bi bil pa kje ostal. Omenil je tudi, da je ostalo več Slovencev, ki so se vračali iz Amerike, v Franciji, ker jim je zmanjkalo na potu vsled lakote in mraza, ker prenočujejo le po šotorih ali pa bodo morali tam služiti toliko časa, da si zaslužijo pot.« Decembra istega leta so potrebovali povratniki za pot do doma »šest tednov in je porabil vsak po petsto dolarjev.«⁸²

Iz Amerike so se vračali tisti, ki so uspeli, in tisti, ki niso. Veliko izseljencev je bilo razočaranih nad tujino, saj so se vrnilo tako revni, kakor so odšli. Pogosto se je »romantična zgodba o bogatem stricu iz Amerike, ki je tako dolgo živela med našim ljudstvom kot čaroben sen, izmaličila v žalostno zgodbo o povratku Šimna Sirotnika.«⁸³

Mnogi povratniki so se vrnilo domov utrujeni in bolni. »Vračal se je na dom le gospodar, sicer z dolarji, če mu je bila sreča mila, gotovo pa ves izčrpan, jetičen. Po nekaj letih je pel mrliški zvon. Hiša je dobila sicer sveže lice, slamnato streho je nadomestila opeka, tudi kak stroj je zabrnal pri gospodarskem posloju; tiha sreča pa je ostala nekje za morjem.«⁸⁴

⁷⁸ Anton Jerman: Popis mojega prvega potovanja v Črnomelj l. 1905. Rokopis, hrani ga družina Jerman v Črnomlju.

⁷⁹ Kronika, zv. VII, str. 25.

⁸⁰ Anton Melik: nav. delo, str. 247—262.

⁸¹ Kronika, zv. V, str. 65.

⁸² Kronika, zv. V, str. 83.

⁸³ Janez Marentič: nav. delo, str. 112.

⁸⁴ Janez Marentič: nav. delo, str. 109.

Spet doma

Amerikanci so se od domačinov razlikovali že po videzu, saj so bili mnogi »bolj rejeni, zaradi konzervirane hrane, ki so jo jedli v Ameriki, so bili nekateri kar zabuhli v obraz«.

Vsi povratniki so bili bolj urejeni, kajti v tujini »moraš biti čist, kajti če nisi, te nihče ne mara«. Viničanka je povedala, da si je sosed, povratnik iz Amerike, »pred vsako jedjo opral roke«. Amerikanci so bili tudi »gladki v obraz« (bili so obriti). Ker so belokranjski izseljenci delali predvsem v rudnikih in tovarnah, jih sonce ni moglo ožgati, zato so bili ob vrnitvi blede v obraz. Žena viniškega krojača je povedala, da so povratniki doma zaradi spremembe hrane in podnebja vedno shujšali za več kilogramov, zato jim je mož ožil hlače v pasu.

Izseljevanje se je zelo poznalo v »kulturi oblačenja. Res je, da so ljudje že prej želeli, da bi si kupili konfekcijsko blago, vendar za to niso imeli denarja. Ko pa so jim izseljenci poslali dolarje iz Amerike, so si z njimi nabavili nove obleke. Bela oblačila so tako vse bolj izginjala.« Tako je ameriški način oblačenja veliko pripomogel k temu, da so ljudje začeli opuščati t. i. belo nošo. Šašel je zapisal, da je tega »kriva v prvi vrsti Amerika. Malo kateri se nosi še belo, kdor je prišel iz Amerike«.⁸⁵

Do prve svetovne vojne je bila obleka povratnikov zelo drugačna od oblek domačinov, potem pa vedno manj. Tako so v času med svetovnima vojnima izseljenci nosili konfekcijsko izdelana oblačila, domačinom pa je obleke sešil vaški krojač, seveda iz slabšega blaga. Razlike v krojih niso bile velike.

Moški, ki so se vrnili iz Amerike, so ob nedeljah in praznikih nosili črne obleke iz kamgarna, ki je bil na podeželju redek. Nosili so bele, kupljene srajce. Hlače so imeli pripete s »trogarji«. Vsi so imeli »lajbeke«, čez katere so jim ponavadi visele debele verižice žepnih ur. V vročini so si Amerikanci slekli suknjiče in tudi ob nedeljah in praznikih so hodili v kratkih rokavih. Domačinom se je zdelo to zelo čudno, saj sami tega niso nikoli počeli. Povratniki so poleti in pozimi nosili visoke čevlje, pozimi tudi plašče. Amerikanci so »hodili okoli oblečeni v kariraste, živopisane hlače in srajce«. Ljudem, ki so bili vajeni enobarvnih oblačil (črna ali bela), se je to zdelo zelo nenavadno, sprva celo smešno. Počasi pa so se navadili na pisano oblačenje. Ob koncu tridesetih let so Amerikanci nosili široke hlače, ki so bile okoli gležnjev zožene in nagubane. Moški so običajno prinesli s seboj delovno obleko — pajaca iz platna (jeansa). Hči izseljenca je povedala, da je bil njen oče takrat, ko ga je oblekel, »takšen ko mačkara«.

Povratniki so radi nosili prstane z velikimi kamni. Tudi to je bilo za domačine nekaj posebnega, saj domači moški niso nosili niti poročnih prstanov, ker so jih menda motili pri delu.

Še opaznejše od moških so bile v oblačenju žene izseljencev. Poleti so bile, tudi starejše, oblečene v svetle obleke s kričečimi vzorci. To pri starejših ženah v Beli krajini še danes ni običajno, saj so tudi poleti oblečene v temna oblačila. Vsaka Amerikanka se je vrnila domov pokrita z velikim klobukom, okrašenim z umetnimi rožami, perjem ali s tančico. Največkrat so imele klobuk na glavi

⁸⁵ Kronika, zv. II, str. 112—114.

le ob vrnitvi, nato pa je obležal v »trunku« na podstrešju. Hči izseljenke iz Viniče je povedala, da so mamin klobuk uporabljali otroci takrat, ko so se šemili v maškare. Amerikanke so bile obute v čevlje z visokimi petami. Poleti so ob nedeljah in praznikih nosile odprte sandale z mnogimi paščki. Neka povratnica je leta 1934 nosila dolge hlače. To se je zdelo Viničanom zelo nenavadno, starejšim pa kar pohujšljivo.

V oblačenju se niso od domačinov razlikovale le žene, ki so prišle iz Amerike. Tudi tiste, ki so imele moža v tujini, so se »nosile bolj gizdavo. Z denarjem, ki jim ga je poslal mož za gospodarstvo, so si kupovale blago za obleke.«

Otroci Amerikancev so bili oblečeni bolje od vrstnikov. Žene, ki so imele moža v tujini, so fantom kupile blago za prve hlače v trgovini, drugim »pa jih je mama ukrojila kar iz domačega platna«.

Otroci izseljencev so bili deležni raznih dobrot. Viničan je povedal, da je sin izseljenca za veliko noč dobil pomaranče. »Tudi meni je dal eno. Takrat sem prvič dobil pomarančo in nisem vedel, da jo moram olupiti. Zagriznil sem kar v lupino.«

Tako je bilo, če je oče redno pošiljal denar. Če pa se iz Amerike ni oglašal, so bili »otroci umazani, raztrgani in so hodili tudi pozimi največkrat boski.«

Povratniki iz Amerike so se od drugih prebivalcev ločili tudi po bogatem in nenavadnem besednem zakladu, saj so v pogovorni jezik radi vpletali angleške besede. Najpogosteje so uporabljali besede orajt (all right), jes (yes), okej (o'kay), šur (sure). Hči izseljenca iz Drenovca je povedala, da je njen oče za jedilni pripor uporabljal izključno angleška imena. Belokranjci poznajo še danes precej angleških besed, ki jih izgovarjajo fonetično, a njihovega pomena ne razumejo.

Po besedah naših sogovornikov so povratniki radi preklinjali s tujimi psovki. Tako je izseljenčeva hči povedala kar celo zbirko kletvic, ki jih je uporabljal njen oče. Vsaka je imela drugačno težo. Najpogosteje je uporabljal besedi »salamabič« (son of a bitch) in »šarap« (schout up). Psovka »bestrc« (bastard) je bila že hujša. Kadar pa je oče zagrmel »kalesaker«, se je vsa družina, zlasti še otroci, umaknila iz njegove bližine. Domači pomena tujih psovki niso razumeli in ga še danes ne poznajo.

Povratniki so radi pripovedovali o svojem delu. Tako je izseljenec iz Drenovca rad domačim in sosedom govoril o delu v zlatem »majnu« (mine). Vsi so občudovali varnostne ukrepe, ki so preprečevali odnašanje zlata iz rudnika.

Amerikanci so se radi spomnili tudi društev, katerih člani so bili, npr. članstva v Slovenski katoliški podporni jednoti. Njeni »člani so plačevali tri dolarje članarine mesečno in tajnik jim je vsak mesec prebral o pravicah in dolžnosti, ki so jih imeli«.

Izseljenci v pripovedih o tujini niso pozabili štrajkov, s katerimi so »delavci zahtevali boljše pogoje dela. Če jim je uspelo to doseči, so lastniki tovarno zaprli in odpustili vse delavce, da ti niso imeli dela. Čez pol leta so tovarno spet odprli in zaposlili delavce, plačali pa so jim manj kot prej.«

Izseljenec — organizator stavke se je rad spominjal dogodkov, ko je sam »organiziral štrajk, ki je trajal od novembra 1941 do februarja leta 1942. Zahtevali smo večjo plačo. K nam je prišel neki Rus. Govoril nam je, da naj nemo, ker škodimo sami sebi. Štrajk je deloma uspel. Popustiti smo morali zaradi vojne. Po končanem štrajku me niso več sprejeli na delo. Šel sem drugam.

Ko sem prišel v pisarno: ‚Ah, štrajker je prišel!‘ ‚Yes, sire!‘ ‚Imate kaj dela zame?‘ ‚Imam...‘⁸⁶

Povratniki iz Amerike so se, po besedah naših sogovornikov, »visoko nosili«, saj so s tem želeli pokazati, da so v tujini uspeli in zaslužili denar. Domačim so prinesli darila: ženam ruto ali plašč, otrokom sladkarije in igrače. Tudi na sosede niso pozabili, največkrat pa so obdarovali otroke.

Gostilničarka iz Vinice je povedala, da so povratniki »částili vse po vrsti. Najradodarnější so bili tisti, ki so bili v Ameriki le malo časa.« Najbolj velikodušni so bili tisti, »ki so bili največji reveži, predno so odšli v Ameriko. Ko so se čez leta vrnili domov, so vse povabili na gostijo, da bi dokazali sebi in drugim, da tudi oni nekaj pomenijo.« V nedeljo po maši so izseljenci radi prijatelje in znance povabili na kozarček v gostilno. Takrat je bila tudi priložnost za pripoved o uspehih v tujini.

Ko so se možje vrnili iz Amerike, so bili po besedah naših sogovornikov samozavestnejši, saj so se »naučili misliti s svojo glavo, jo uporabljati in zagovarjati svoj prav. Duhovnika, učitelja in trgovca so še vedno spoštovali, vendar jim niso bili več slepo pokorni.«

Nekateri Amerikanci so imeli duhovnika za sebi enakega, drugi so v tujini postali še pobožnejši in so duhovnika bolj spoštovali kakor pred odhodom. Tako je sin izseljenca pripovedoval, da je bil »oče po povratku iz tujine v verskih načelih bolj strog kot predno je odšel v Ameriko. Ob nedeljah in praznikih je z vso družino redno hodil k maši. Kadar je bilo vreme slabo, da se ni bilo mogoče odpraviti na pot, je molil doma in silil vso družino, da je molila z njim.«

Viničan, ki je tudi sam delal v Nemčiji, meni, da so se vsi izseljenci »vrgli na delavsko stran, zato niso navezovali stikov z župnikom. Zaradi potovanja po svetu so bili bolj napredni in razgledani.«

Kritično presojanje cerkve kot institucije in njenih nauk izraža tudi pismo izseljenke, ki ga je leta 1921 poslala iz Amerike: »Jaz Vam g. župnik po pravici povem, kaj je vzrok, da nismo mogli nabrati več za zvonove. Vi dobro znate, da ste nas učili, da je cesar po milosti božji in ta cesarska živina od milosti božje je ljudi bila in ubijala s cerkvenimi zvonovi samo zato, da bi rešila svoje polne jasli in dragoceno krono. Čudno se mi vidi, da so samo učene glave od milosti božje, namreč cesarji, kralji, papeži, škofi, deželna gosposka itd. Kdo smo pa mi? Mi smo uboga živina od njih imenovana in drugo ništa. Pa prišel bo čas, ko bodo vsi ti, od milosti božje in nižji sloji, si nekoč roke podali in bomo zavriskali: enaki si smo! To ni več tako daleč, samo škoda za tiste ljudi, ki se nečejo ali ne zavedajo, da so tudi oni po milosti božji, vsaj tudi oni nosijo obličje, podobno najvišjemu. Vsaj vi duhovniki oznanjujte resnico svojemu revnemu ljudstvu, pa jim bodo oči odprte. Škoda, škoda za ubogi narod, ki ima oči pa ne vidi, pa se še srečnega šteje, če je toliko srečen, da sme roko poljubiti onega, ki ga tepe in slepi. Gospod župnik, to so moje in mojih tukaj živečih bratov in sester misli. Doli s kralji, dajte nam svobodo, naše roke so potem odprte.«⁸⁶

⁸⁶ Pismo Micke Ritmanič, žene Matije Ritmaniča, nekdanjega posestnika iz Tribuč. Kronika, zv. VII, str. 10.

Šaselj je pripisal navedenemu besedilu: »Tako piše ameriška ženska. Ni čudno potem, da so naši Amerikanci pri lanskih volitvah (leta 1920) v konstituantno

Večina Amerikancev je bila po vrnitvi vneta za napredne ideje. Tako je na volitvah leta 1911 povratnik iz Pribincev volil liberalnega kandidata. In ko mu je potem njegov svak to očital, da ne drži z župnikom, mu je odgovoril: »Z župnikom pa že ne bom držal, če me vale vrag vzame.«⁸⁷

Izseljenci so se navduševali celo za republiko. Šašelj je zapisal, »da so varele nasprotno stranke ljudi z republiko, kar je naše Amerikance, katerih je v Beli krajini veliko, posebno vleklo, pa tudi splošna nezadovoljnost z vsem sedanjim režimom.«⁸⁸

Izseljenci so tudi aktivno sodelovali pri osnovanju viniške republike, aprila leta 1919. Viničanka, priča dogodkov, je gibanje opisala takole: »Glavni pobudnik je bil Žugelj iz Zilj, ki je prišel iz Amerike. Ljudem je povedal, da imajo v Ameriki republiko, da tam ni cesarja, da ljudje volijo predsednika, da so vsi ljudje enaki. S temi svojimi idejami je navdušil še nekatere Viničane, ki so se že vrnili iz Amerike.« Nekdanji viniški učitelj pa je povedal, da so bili ljudje v Vinici »zelo zadolženi in revni in so živeli zelo težko. Zadnja iskrica, ki je prižgala ogenj, je bil Žugelj, ki je povedal, da tega v Ameriki ni, da tam dobi delo vsak, ki želi delati...« Vzroki, potek in pobudniki republike bi zahtevali podrobnejšo raziskavo. Posebej bi bilo treba pri tem določiti vlogo povratnikov iz Amerike.

Za pričujoči spis so prispevali podatke ustnega izročila poročevalci:

Barbara Balkovec, 1906, gospodinja, Vinica 55; Barbara Čemas, 1930, Zilje 24; Marija Debeljak, 1911, gospodinja, Celovšak 136, Ljubljana; Janko Flajnik, 1928, Vinica 12/a; Peter Fortun, 1913, kmet, Damelj 3; Anica Jaketič, 1918, kmetica, Vinica 38; Ivan Jesih, 1895, kmet, Učakovci 31; Antonija Jerman, 1920, upok., Pod lipo 2, Črnomelj; Franc Juršič, 1896, kmet, Hrast; Anica Kralj, 1920, upok., Ogulin 5; Antonija Karin, 1904, kmetica, Damelj 8; Angela Kobe, 1910, kmetica, Damelj; Jože Kobetič, 1895, kmet, Draga 9; Marija Kobetič, 1927, kmetica, Draga 9; Avgust Kravos, 1900, upok., Vinica; Berta Kravos, 1903, gosp., Vinica; Mihael Lavrin, 1903, kmet, Stara Lipa; Anica Majerle, 1922, gosp., Sečje selo 27; Marija Majerle, 1893, kmetica, Sečje selo; Vilko Majerle, 1913, kmet Sečje selo 17; Franc Malešič, Učkovci 18; Franc Malič, Vinica 27; Ana Malič, 1907, upok., Vinica 37; Nikola Malič, 1911, Vinica 39; Slavica Medoš, 1920, Drenovec 10; Ana Mihelič, 1910, upok., Vinica 15; Alojz Miroslavič, 1931, Golek 16; Katarina Mravinec, 1912, Podklanec; Mimica Mravinec, 1937, Vinica; Jože Mravinec, 1929, Vinica; Štefanija Moravec, 1915, Vinica; Ivan Metež, 1928, Stara Lipa; Franc Muhič, 1904, Nova Lipa; Bare Ostronič, 1914, kmetica, Sečje selo; Franc Ostronič, 1904, kmet, Vinica; Angela Pezdirc, 1922, kmetica, Drenovec 19; Frančiška Pezdirc, 1911, upok., Pod smreko 9, Črnomelj; Jurij Stanthar, 1900, upok., Vukovci 13; Rozalija Starešinič, 1905, kmetica, Ogulin 1; Anica Stegne, 1937, Sečje selo 24; Matija Stegne, 1909, Vinica 22; Veronika Stegne, 1905, Podklanec 2; Angela Stegne, 1914, Hrast 2; Ivan Stegne, 1921, Golek 14; Ivanka Stegne, 1899, Golek 12; Slava Šmit, 1923, Ogulin 5; Ivan Špehar, 1922, upok., Sečje selo 28; Avgust Stefanič, 1934, Golek 5; Alojz Šutej, 1934, Vinica 2 a; Jurij Šutej, 1923, kmet, Sečje selo 17; Justina Šutej, 1911, Sečje selo 7; Zorka Šutej, gosp., Sečje selo 17; Jurij Špehar, 1897, Učkovci 6; Kristina Tomec, 1923, Podklanec 1; Ana Trempus, 1933, Ogulin 1; Barbara Vlahovič, 1897, gosp., Vinica 18; Jure Zajc, 1914, Vinica 54; Barbara Zagar, 1901, Damelj 15; Franc Zlenar, 1903, Damelj 6.

in pri letošnjih občinskih volitvah postopali proti S. L. S. in da prihajajo domu nekateri brez vere. Gotovo bero v Ameriki tudi slovenske protiverske časopise.«

⁸⁷ Kronika, zv. III, str. 171.

⁸⁸ Kronika, zv. VI, str. 120.